

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШАЙХЕТ ОЛЕНА ПЕТРІВНА

УДК 347.171-053 2 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.П. Шайхет

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент
Берназ-Лукавецька Олена
Михайлівна

АНОТАЦІЯ

Шайхет О.П. Місце проживання дитини за законодавством України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право (галузь знань 08 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних аспектів місця проживання дитини за законодавством України.

У дисертації визначено методологію дослідження та здійснено огляд літератури за темою дисертаційного дослідження. Розглянуто становлення та розвиток законодавства щодо визначення місця проживання дитини, в тому числі з урахуванням рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України та воєнного стану.

В дисертаційному дослідженні визначено поняття та правова природа місця проживання дитини, визначено особливості реалізації права дитини на визначення місця проживання дитини, а також проведено співвідношення права на вибір місця проживання з іншими правами дитини. У дисертації обґрунтовано необхідність розгляду права дитини на місце проживання як складного особистого немайнового права, що поєднує право на безпеку, стабільне сімейне середовище, психоемоційний комфорт та належний розвиток.

Встановлено, що право дитини на вибір місця проживання має комплексний міжгалузевий характер та перебуває у тісному взаємозв'язку з правом на житло, правом на спілкування з батьками, правом на спільне проживання в сім'ї та правом на виїзд за кордон. Сучасна доктрина, судова практика України та стандарти ЄСПЛ виходять із необхідності забезпечення балансу між зазначеними правами через призму принципу найкращих інтересів дитини.

Зроблено висновок, що в українському праві формується нова модель співвідношення приватного та публічного інтересу в умовах воєнного стану в сфері визначення місця проживання дитини. Зазначене обумовлено тим, що спори щодо визначення місця проживання дитини та самотійного її виховання можуть мати не лише сімейно-правове, а й публічно-правове значення, оскільки впливають на реалізацію державної мобілізаційної політики, а отже, за умови доведення безпосереднього впливу судового рішення на компетенцію або обов'язки відповідного органу, у зазначених справах допускається участь представників ТЦК.

Доведено, що особливості визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану слід розглядати крізь призму забезпечення безпекового середовища для дитини. Разом із тим, здійснено комплексний аналіз впливу воєнного стану, тимчасової окупації територій та внутрішнього переміщення осіб на механізм визначення місця проживання дитини. У зв'язку із зазначеним, запропоновано розглядати безпековий критерій як один із ключових критеріїв визначення найкращих інтересів дитини при вирішенні спорів щодо її місця проживання;

В дисертаційному дослідженні акцентовано увагу на тому, що при визначенні місця проживання дитини істотні зміни обставин мають оцінюватися через призму їх впливу на найкращі інтереси дитини, а сама зміна матеріального чи сімейного становища батьків не може автоматично бути підставою для зміни місця проживання дитини без встановлення причинно-наслідкового зв'язку із покращенням її становища. Обґрунтовано необхідність формування чіткішої національної методології оцінки найкращих інтересів дитини із урахуванням стандартів ЄСПЛ, практики Верховного Суду та сучасних безпекових викликів.

У дисертації запропоновано наступну класифікацію особливих змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини. Так, зокрема за наступними критеріями: 1) за суб'єктом відносин на: а) зміни обставин, пов'язані із малолітньою або неповнолітньою

особою – дитиною: б) погіршення або покращення стану здоров'я дитини; в) зміна віку та рівня цивільної дієздатності дитини; г) формування стійких соціальних зв'язків (навчання, оточення) дитини; д) виявлення обґрунтованої позиції дитини щодо місця проживання (висловлювання дитиною своєї думки та побажань стосовно того, із ким із батьків він бажає проживати); 2) зміни обставин, пов'язані із батьками дитини: а) зміна сімейного стану (розлучення (розірвання шлюбу, окреме проживання батьків, створення нової сім'ї, поява інших дітей тощо); б) втрата або набуття стабільного доходу; в) зміна житлових умов; г) виникнення асоціальної поведінки (алкоголізм, наркозалежність, насильство); 3) за характером змін: а) позитивні зміни, які розширюють можливості належного виховання дитини; б) негативні зміни, що створюють загрозу правам та інтересам дитини; в) нейтральні, які самі по собі не є визначальними, але у сукупності можуть набувати істотного значення; 4) за тривалістю дії: а) тимчасові (короткострокові труднощі, лікування, відрядження); б) тривалі, що мають довготривалий вплив на умови проживання та виховання дитини; 5) пов'язані із сучасними подіями та змінами: а) вимушене внутрішнє переміщення; б) бойові дії, надзвичайні ситуації; в) добровільна імміграція до іншої держави; г) вимушений виїзд до іншої країни з метою притулку та захисту через збройний конфлікт, переслідування або загрозу життю та здоров'ю; д) зміна безпекового середовища проживання дитини тощо.

В дисертаційному дослідженні запропоновано визначення договору про визначення місця проживання дитини, зокрема, договір про визначення місця проживання дитини – це сімейно-правовий договір, укладений між батьками дитини у письмовій та нотаріально посвідченій формі, спрямований на врегулювання питань постійного або тимчасового проживання дитини, порядку здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків, який ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та забезпечує реалізацію її права на безпечне, стабільне й гармонійне сімейне середовище.

Доведно доцільність закріплення у сімейному законодавстві України категорії «безпекове середовище дитини» як самостійного критерію визначення місця проживання дитини.

В дисертаційному дослідженні проаналізовано порядок та правові наслідки визначення місця проживання дитини. Дослідити теоретичні та практичні аспекти медіації та договірного врегулювання питань визначення місця проживання дитини за законодавством України, а також визначені особливості застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні питання щодо визначення її місця проживання. При цьому проаналізовано особливості зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України.

Встановлено, що сучасна наукова доктрина та судова практика ґрунтуються на принципі найкращих інтересів дитини, який передбачає необхідність комплексного врахування психологічних, соціальних, безпекових та правових факторів під час вирішення відповідних спорів. При цьому в умовах воєнного стану та масового переміщення населення традиційні критерії визначення місця проживання дитини зазнають істотної трансформації, а пріоритетного значення набувають фактори безпеки, стабільності життєвого середовища, психологічного благополуччя дитини та забезпечення її сталих соціальних зв'язків. З огляду на це подальший розвиток сімейного законодавства України має бути спрямований на вдосконалення механізмів захисту прав дитини, гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами та забезпечення ефективного балансу між правами батьків і найкращими інтересами дитини.

Зазначено, що інститут визначення місця проживання дитини має складну міжгалузеву правову природу та поєднує приватноправові й публічно-правові елементи. Його основною метою є не лише врегулювання спорів між батьками, а передусім забезпечення найкращих інтересів дитини, створення безпечного, стабільного та сприятливого середовища для її фізичного, психічного й соціального розвитку. Аналіз законодавства

України, міжнародних стандартів та судової практики свідчить про поступовий відхід від формального підходу до визначення місця проживання дитини та посилення дитиноцентричної моделі правозастосування. Водночас відсутність чітких критеріїв оцінки найкращих інтересів дитини, а також виклики, пов'язані з умовами воєнного стану, обумовлюють необхідність подальшого вдосконалення сімейного законодавства та правозастосовної практики у цій сфері.

У дисертаційному дослідженні запропоновано таке визначення, як «право дитини на визначення місця проживання – це гарантоване нормами національного та міжнародного права особисте немайнове право дитини, зміст якого полягає у забезпеченні її проживання в такому середовищі, що найбільш повно відповідає її фізичним, психологічним, емоційним та соціальним потребам, реалізується з урахуванням віку та рівня зрілості дитини, ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та передбачає обов'язок держави і батьків забезпечити баланс між правом дитини на сімейне життя та правами батьків на участь у її вихованні». Водночас пропонується «право дитини на місце проживання» розуміти як гарантоване міжнародним і національним законодавством особисте немайнове право дитини на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її розвитку середовищі, що визначається з урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, психологічного стану, безпекових умов та необхідності забезпечення сталого зв'язку і спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з обставинами воєнного, гуманітарного чи надзвичайного характеру.

Зроблено висновок, що реалізацію права дитини на визначення місця проживання розуміти як врегульований нормами міжнародного та національного права процес забезпечення і практичного здійснення дитиною права на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її фізичного, психічного, морального й соціального розвитку середовищі, що

здійснюється шляхом узгодження, прийняття та виконання рішень батьками, органами опіки та піклування, судом та іншими уповноваженими суб'єктами з обов'язковим урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, емоційної прив'язаності, безпекових умов, необхідності підтримання сталих сімейних зв'язків і права на спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з воєнними, гуманітарними чи іншими надзвичайними обставинами.

Акцентовано увагу на тому, що договір про визначення місця проживання дитини є самостійним комплексним інститутом сімейного права, який поєднує принцип свободи договору з імперативним обов'язком держави забезпечувати найкращі інтереси дитини. Доведено, що сучасна модель врегулювання відповідних правовідносин має ґрунтуватися на дитиноцентричному підході, застосуванні медіації, розвитку моделей спільного батьківства та мінімізації конфлікту між батьками. Виявлено наявність істотних прогалин у національному законодавстві щодо правової природи договору, його істотних умов, порядку виконання та особливостей реалізації в умовах воєнного стану. Обґрунтовано необхідність внесення комплексних змін до сімейного та цивільного законодавства України з урахуванням практики ЄСПЛ і європейських стандартів захисту прав дитини.

Зроблено висновок про доцільність формулювання визначення медіації у відповідній сфері. Сімейна медіація у спорах щодо визначення місця проживання дитини є добровільною, конфіденційною та дитиноцентричною позасудовою процедурою врегулювання спору між батьками за участю нейтрального медіатора, спрямованою на досягнення узгодженого рішення щодо проживання, виховання та забезпечення найкращих інтересів дитини із мінімізацією психологічного конфлікту між батьками.

В дисертаційному дослідженні запропоновано класифікацію особливих змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо місця проживання

дитини, за критеріями суб'єктного складу, характеру змін, тривалості дії та сучасних безпекових факторів тощо.

Зазначено, що в умовах воєнного стану процес доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини набуває підвищеної складності та характеризується розширенням кола обставин, які підлягають встановленню судом. Поряд із традиційними критеріями оцінки умов проживання, матеріального забезпечення та психологічного зв'язку дитини з батьками, ключового значення набуває безпековий фактор, що охоплює ризики для життя і здоров'я дитини, стабільність соціального середовища, доступ до освіти та медичної допомоги.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що принцип найкращих інтересів дитини виступає визначальним критерієм при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої особи. В умовах воєнного стану цей принцип набуває комплексного характеру та охоплює не лише забезпечення стабільного розвитку дитини, а й гарантування її фізичної безпеки, збереження сімейних зв'язків, національної та культурної ідентичності.

Зроблено висновок, що у результаті проведеного дослідження встановлено, що принцип найкращих інтересів дитини виступає визначальним критерієм при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої особи. В умовах воєнного стану цей принцип набуває комплексного характеру та охоплює не лише забезпечення стабільного розвитку дитини, а й гарантування її фізичної безпеки, збереження сімейних зв'язків, національної та культурної ідентичності.

Зазначено про необхідність подальшого вдосконалення сімейного та цивільного законодавства України шляхом закріплення додаткових гарантій користування житлом, забезпечення права на спілкування з обома батьками, імплементації принципу спільної батьківської відповідальності та адаптації правового регулювання до умов воєнного стану. У зв'язку з чим

запропоновано внесення змін до СК та ЦК України, зокрема, пропонується:

- 1) нормативно закріпити у СК України окремий вид сімейно-правового договору, зокрема договір про визначення місця проживання дитини; 2) встановити спеціальні правила щодо зміни місця проживання дитини у випадках евакуації, внутрішнього переміщення або перебування дитини на тимчасово окупованій території; 3) законодавчо визначити механізми примусового виконання договору у разі недобросовісної поведінки одного з батьків; 4) узгодити норми СК України та ЦК України стосовно визначення місця проживання дитини (стаття 160 СК України та стаття 29 ЦК України) з метою усунення колізій та забезпечення єдиного підходу; 5) запропоновано розширити зміст обов'язку батьків щодо утримання дитини (стаття 180 СК України), включивши до нього обов'язок забезпечення належних житлових умов для дитини тощо.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного цивільного та сімейного законодавства України у сфері визначення місця проживання дитини.

Ключові слова: цивільне право, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейні правовідносини, захист цивільних прав, особисті немайнові права, дитина, сім'я, права дітей, житло, нерухомість, державна реєстрація, цифровізація, війна, внутрішньо переміщені особи

SUMMARY

Shaikhet O. Child's Place of Residence under the Legislation of Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 – Law (field of knowledge 08 – Law). – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2026.

The dissertation is the first specialized comprehensive study in the domestic civil law science of the theoretical and practical aspects of the child's place of residence under the legislation of Ukraine.

The dissertation defines the research methodology and provides a literature review on the topic of the dissertation research. It examines the formation and development of legislation regarding the determination of the child's place of residence, including considering the recodification (updating) of the civil legislation of Ukraine and martial law.

The dissertation research defines the concept and legal nature of the child's place of residence, identifies the specifics of implementing the child's right to determine their place of residence, and correlates the right to choose a place of residence with other rights of the child. The dissertation substantiates the necessity of considering the child's right to a place of residence as a complex personal non-property right that combines the right to safety, a stable family environment, psycho-emotional comfort, and proper development.

It is established that the child's right to choose a place of residence has a complex, interdisciplinary nature and is closely interconnected with the right to housing, the right to communicate with parents, the right to live together in a family, and the right to travel abroad. Modern doctrine, judicial practice of Ukraine, and ECHR standards are based on the need to ensure a balance between these rights through the lens of the best interests of the child principle.

It is concluded that a new model of the correlation between private and public interest under martial law in the sphere of determining the child's place of residence is taking shape in Ukrainian law. This is due to the fact that disputes

regarding the determination of the child's place of residence and their independent upbringing may have not only family law significance but also public law significance, as they affect the implementation of state mobilization policy. Therefore, provided that the direct influence of the court decision on the competence or duties of the relevant body is proven, the participation of representatives of the TCC (Territorial Recruitment Centres) is permitted in such cases.

It is proven that the specifics of determining the child's place of residence under martial law should be viewed through the prism of ensuring a safe environment for the child. At the same time, a comprehensive analysis of the impact of martial law, temporary occupation of territories, and internal displacement of persons on the mechanism for determining the child's place of residence has been carried out. In this regard, it is proposed to consider the security criterion as one of the key criteria for determining the best interests of the child when resolving disputes regarding their place of residence.

The dissertation research emphasizes that when determining a child's place of residence, significant changes in circumstances must be assessed through the prism of their impact on the best interests of the child. A change in the parents' financial or family situation cannot automatically be a ground for changing the child's place of residence without establishing a causal link with an improvement in the child's situation. The necessity of forming a clearer national methodology for assessing the best interests of the child, taking into account ECHR standards, the practice of the Supreme Court, and modern security challenges, is substantiated.

The dissertation proposes the following classification of special changes in circumstances affecting the resolution of the issue of determining a child's place of residence, specifically according to the following criteria: 1) by subject of relations: a) changes related to a minor child; b) deterioration or improvement of the child's health; c) change in the child's age and level of civil capacity; d) formation of the child's stable social connections (education, environment); e)

expression of a reasoned position by the child regarding the place of residence (the child expressing their opinion and wishes as to which parent they wish to live with); 2) changes related to the child's parents: a) change in marital status (divorce, separate residence of parents, formation of a new family, birth of other children, etc.); b) loss or acquisition of stable income; c) change in living conditions; d) emergence of antisocial behavior (alcoholism, drug addiction, violence); 3) by nature of changes: a) positive changes that expand opportunities for proper upbringing of the child; b) negative changes that pose a threat to the rights and interests of the child; c) neutral changes, which are not decisive on their own but may become significant in combination; 4) by duration: a) temporary (short-term difficulties, treatment, business trips); b) long-term, having a lasting impact on the child's living and upbringing conditions; 5) related to current events and changes: a) forced internal displacement; b) hostilities, emergencies; c) voluntary immigration to another country; d) forced departure to another country for asylum and protection due to armed conflict, persecution, or threat to life and health; e) change in the child's security environment, etc.

The dissertation research proposes a definition of the agreement on determining the child's place of residence, namely: an agreement on determining the child's place of residence is a family law contract concluded between the child's parents in written and notarized form, aimed at regulating issues of the child's permanent or temporary residence, the procedure for exercising parental rights and fulfilling parental duties, which is based on the principle of the best interests of the child and ensures the realization of the child's right to a safe, stable, and harmonious family environment.

The expediency of enshrining the category "child's security environment" as an independent criterion for determining the child's place of residence in the family legislation of Ukraine is proven.

The dissertation research analyzes the procedure and legal consequences of determining the child's place of residence. It examines the theoretical and practical aspects of mediation and contractual settlement of issues regarding the

determination of the child's place of residence under the legislation of Ukraine, and identifies the specifics of applying the principle of the best interests of the child when resolving the issue of determining their place of residence. At the same time, the specifics of changes in circumstances when resolving the issue of the child's place of residence under the legislation of Ukraine are analyzed.

It is established that modern scientific doctrine and judicial practice are based on the principle of the best interests of the child, which requires a comprehensive consideration of psychological, social, security, and legal factors when resolving relevant disputes. Under martial law and mass population displacement, traditional criteria for determining a child's place of residence are undergoing significant transformation, with safety factors, stability of the living environment, psychological well-being of the child, and ensuring their stable social connections gaining priority. Therefore, the further development of Ukraine's family legislation should be aimed at improving mechanisms for protecting children's rights, harmonizing national legislation with European standards, and ensuring an effective balance between parents' rights and the best interests of the child.

It is noted that the institution of determining a child's place of residence has a complex interdisciplinary legal nature and combines private law and public law elements. Its main goal is not only to resolve disputes between parents but primarily to ensure the best interests of the child, creating a safe, stable, and favorable environment for their physical, psychological, and social development. An analysis of Ukrainian legislation, international standards, and judicial practice indicates a gradual departure from a formal approach to determining a child's place of residence and a strengthening of the child-centered model of law enforcement. At the same time, the absence of clear criteria for assessing the best interests of the child, as well as the challenges associated with martial law, necessitate further improvement of family legislation and law enforcement practice in this area.

The dissertation research proposes the following definition: "the child's right to determine a place of residence is a personal non-property right of the child

guaranteed by national and international law, the content of which is to ensure their residence in an environment that most fully meets their physical, psychological, emotional, and social needs, is realized taking into account the child's age and level of maturity, is based on the principle of the best interests of the child, and implies the duty of the state and parents to ensure a balance between the child's right to family life and the parents' rights to participate in their upbringing." At the same time, it is proposed to understand the "child's right to a place of residence" as a personal non-property right of the child, guaranteed by international and national legislation, to live in a safe, stable, and development-friendly environment, which is determined considering the best interests of the child, their opinion, age, level of maturity, psychological state, security conditions, and the need to ensure a stable connection and communication with each parent, regardless of whether they live together or separately, as well as regardless of the child's temporary stay outside the state due to circumstances of a military, humanitarian, or emergency nature.

It is concluded that the realization of the child's right to determine a place of residence should be understood as a process regulated by international and national law for ensuring and practically exercising the child's right to live in a safe, stable, and favorable environment for their physical, mental, moral, and social development. This process is carried out through the coordination, adoption, and implementation of decisions by parents, guardianship and trusteeship authorities, the court, and other authorized entities, with mandatory consideration of the best interests of the child, their opinion, age, level of maturity, emotional attachment, security conditions, the need to maintain stable family ties, and the right to communicate with each parent, regardless of whether they live together or separately, as well as regardless of the child's temporary stay outside the state due to military, humanitarian, or other emergency circumstances.

Attention is drawn to the fact that the agreement on determining the child's place of residence is an independent complex institution of family law that combines the principle of freedom of contract with the state's imperative duty to ensure the best interests of the child. It is proven that the modern model for

regulating relevant legal relations should be based on a child-centered approach, the use of mediation, the development of models of shared parenting, and the minimization of conflict between parents. Significant gaps in national legislation regarding the legal nature of the agreement, its essential terms, procedure for performance, and specifics of implementation under martial law have been identified. The necessity of introducing comprehensive amendments to the family and civil legislation of Ukraine, considering ECHR practice and European standards for the protection of children's rights, is substantiated.

The conclusion about the expediency of formulating a definition of mediation in the relevant sphere is made. Family mediation in disputes regarding the determination of a child's place of residence is a voluntary, confidential, and child-centered out-of-court dispute resolution procedure between parents involving a neutral mediator, aimed at reaching an agreed decision regarding the residence, upbringing, and ensuring the best interests of the child while minimizing psychological conflict between the parents.

The dissertation research proposes a classification of special changes in circumstances affecting the resolution of the issue of the child's place of residence, according to criteria such as the subject composition, nature of changes, duration, and modern security factors.

It is noted that under martial law, the process of proof in disputes regarding the determination of a child's place of residence becomes increasingly complex and is characterized by an expansion of the range of circumstances to be established by the court. Alongside traditional criteria for assessing living conditions, financial security, and the child's psychological connection with parents, the security factor gains key importance, encompassing risks to the child's life and health, the stability of the social environment, and access to education and medical care.

As a result of the conducted research, it is established that the principle of the best interests of the child acts as a determining criterion in resolving disputes regarding the determination of the place of residence of a minor child. Under

martial law, this principle acquires a comprehensive character and covers not only ensuring the stable development of the child but also guaranteeing their physical safety, preserving family ties, and national and cultural identity.

It is concluded that, as a result of the conducted research, it is established that the principle of the best interests of the child acts as a determining criterion in resolving disputes regarding the determination of the place of residence of a minor child. Under martial law, this principle acquires a comprehensive character and covers not only ensuring the stable development of the child but also guaranteeing their physical safety, preserving family ties, and national and cultural identity.

The necessity of further improving the family and civil legislation of Ukraine by enshrining additional guarantees for the use of housing, ensuring the right to communicate with both parents, implementing the principle of shared parental responsibility, and adapting legal regulation to the conditions of martial law is noted. In this regard, amendments to the Family Code and Civil Code of Ukraine are proposed, specifically: 1) to normatively establish in the Family Code of Ukraine a separate type of family law contract, namely, an agreement on determining the child's place of residence; 2) to establish special rules for changing the child's place of residence in cases of evacuation, internal displacement, or the child's presence in temporarily occupied territory; 3) to legislatively define mechanisms for the forced enforcement of the agreement in case of dishonest behavior by one parent; 4) to harmonize the norms of the Family Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine regarding the determination of the child's place of residence (Article 160 of the Family Code of Ukraine and Article 29 of the Civil Code of Ukraine) to eliminate conflicts and ensure a unified approach; 5) to expand the content of parents' duty to support the child (Article 180 of the Family Code of Ukraine), including the duty to provide adequate living conditions for the child, etc.

Proposals for improving the current civil and family legislation of Ukraine in the sphere of determining the child's place of residence are formulated.

Key words: civil law, civil legal relations, family law, family legal relations, protection of civil rights, personal non-property rights, child, family, children's rights, housing, real estate, state registration, digitalization, war, internally displaced persons.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шайхет О. П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 400-407. URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>.

2. Шайхет О. П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 511-515. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>.

3. Шайхет О. П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 834-840. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>.

4. Шайхет О. П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 374-384. URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Шайхет О. П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 132-135. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

6. Шайхет О. П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16

трав. 2025 р.): у 2 т. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 131-133. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/4f94ffee-f159-485e-b28f-5bb1ea70b8ce>.

7. Шайхет О. П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи*: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 136-138. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.30856>.

8. Шайхет О. П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 236-240. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження.....	16
1.2. Становлення та розвиток законодавства України щодо визначення місця проживання дитини	34
 РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ	58
2.1. Поняття та правова природа місця проживання дитини	58
2.2. Реалізація права дитини на визначення місця проживання	74
2.3. Співвідношення права на вибір місця проживання з іншими правами дитини.....	94
 РОЗДІЛ 3. ПОРЯДОК ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ.....	106
3.1. Теоретичні та практичні аспекти медіації та договірному врегулювання питань визначення місця проживання дитини за законодавством України .	106
3.2. Особливості визначення місця проживання дитини при наявності спору	126
3.3. Застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні питання щодо визначення її місця проживання	142
3.4. Особливості зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України.....	155
 ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175
ДОДАТКИ	207

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних умовах трансформації сімейних відносин, активізації міграційних процесів у зв'язку із дією воєнного стану по всій території України, зростання кількості сімейних спорів та необхідності забезпечення найкращих інтересів дитини особливої актуальності набуває проблема визначення місця проживання дитини. Зазначене питання виступає одним із найскладніших інститутів сімейного права, оскільки поєднує у собі приватноправові, публічно-правові, міжнародно-правові та соціально-психологічні аспекти.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на даний час для України проблематика визначення місця проживання дитини набула особливого значення в умовах євроінтеграційних процесів, адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, а також у зв'язку з викликами, спричиненими воєнними діями, вимушеним переміщенням населення та збільшенням кількості випадків виїзду дітей за кордон. Водночас законодавство України у сфері визначення місця проживання дитини перебуває у процесі реформування та потребує вдосконалення з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, положень міжнародних договорів та досвіду держав-членів ЄС.

Особливої уваги потребують питання співвідношення принципу рівності батьківських прав та обов'язків із принципом забезпечення найкращих інтересів дитини, визначення критеріїв оцінки прихильності дитини до кожного з батьків, врахування думки дитини, забезпечення стабільності її розвитку та захисту від психологічного насильства. Судова практика свідчить про наявність значних труднощів у застосуванні законодавчих положень, неоднорідність судової практики, а також відсутність чітких механізмів реалізації рішень щодо визначення місця проживання дитини.

Разом із тим, порівняльний аналіз законодавства країн Європейського Союзу демонструє існування різних підходів до вирішення відповідних спорів: від переважання моделі спільного батьківства до застосування принципу почергового проживання дитини з обома батьками. У зв'язку з цим актуальним є дослідження можливості імплементації окремих європейських підходів у національне законодавство України.

Сучасна правозастосовна практика потребує комплексного наукового переосмислення критеріїв визначення місця проживання дитини, процесуальних гарантій захисту її прав, ролі органів опіки та піклування, а також удосконалення механізмів судового та позасудового врегулювання відповідних спорів. У зв'язку з цим особливого значення набуває дослідження еволюції наукових підходів та формування сучасної дитиноцентричної моделі правового регулювання визначення місця проживання дитини.

Ба-більше, у сучасних умовах визначення місця проживання дитини виходить за межі виключно приватно-правового спору між батьками та набуває комплексного характеру, поєднуючи норми сімейного, міжнародного, правозахисного та гуманітарного права.

Отже, дослідження історичного розвитку та сучасних тенденцій правового регулювання визначення місця проживання дитини має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє визначити закономірності трансформації сімейних правовідносин, виявити проблеми правозастосування та окреслити напрями вдосконалення національного законодавства відповідно до міжнародних і європейських стандартів захисту прав дитини.

У зв'язку з цим виникає потреба комплексного дослідження правової природи визначення місця проживання дитини, механізмів реалізації права дитини на визначення місця проживання, аналіз міжнародних і національних стандартів захисту прав дитини, судової практики та вироблення пропозицій щодо вдосконалення механізму захисту прав дитини.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є формування комплексної наукової уяви та характеристика законодавства щодо місця проживання дитини, вирішення основних теоретичних та практичних проблем, що виникають у зв'язку з визначенням місця проживання дитини, а також вдосконалення чинного цивільного та сімейного законодавства в цій сфері.

З урахуванням зазначеної мети поставлено такі завдання дослідження:

- провести аналіз та огляд літератури за темою дослідження та обрати напрями дослідження;
- визначити особливості становлення та розвитку законодавства України щодо визначення місця проживання дитини;
- дослідити поняття та правову природу визначення місця проживання дитини;
- визначити особливості реалізації права дитини на визначення місця проживання дитини;
- провести співвідношення права на вибір місця проживання з іншими правами дитини;
- проаналізувати порядок та правові наслідки визначення місця проживання дитини;
- дослідити теоретичні та практичні аспекти медіації та договірного врегулювання питань визначення місця проживання дитини за законодавством України;
- визначити особливості застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні питання щодо визначення її місця проживання;
- проаналізувати особливості зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України;
- сформулювати наукові висновки та пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання визначення місця проживання дитини за законодавством України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі визначення місця проживання дитини за законодавством України.

Предметом дослідження є місце проживання за законодавством України.

Теоретичну основу дисертації склали наукові дослідження та праці науковців, таких як: Александрова Ю.В., Антонюк О.І., Бичкова С.С., Борисова В.І., Булеца С.Б., Буряченко А.М, Ватрас В.А., Волкова Н.В., Глиняна К.М., Гопанчук В.С., Гринько С.Д., Гузь Л.Є., Давидова І.В., Дзера О.В., Дякович М.М., Єфремова І.О., Жилінкова І.В, Калаур І.В., Калітенко О.М., Комісаренко В.Д., Калітенко О.М., Красицька Л.В., Кудерміна О.І., Курило Т.В., В.О. Кучер, Лапчевська О.Ф., Логвінова М.В, Маршук Ю.С., Масюк В.В., Менджул М.В., Мінченко Р.М., Німащук М.Д., Оніщук О.М., Печений О.П., Резвова О.В., Розгон О.В, Ромовська З.В., Салюк П.І., Сафончик О.І., Сердечна І.Л., Сліпченко С.О., Стопченко К.О., Спасибо-Фатєєва І.В., Токарчук Л.М., Томляк Т., Чернега В.М, Чеберяк П.А., Шевченко Я.М., Шеховцова В.В., Шимон С.І., Є.О. Харитонов та інших.

Утім, до цього часу у вітчизняній науці цивільного та сімейного права не було здійснено спеціального комплексного дослідження інституту визначення місця проживання дитини за законодавством України з урахуванням сучасних викликів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя України у людино центристському вимірі в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0122U000266) та плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми захисту прав приватної особи в умовах війни та відбудови країни» на 2026-2030 роки як складової плану науково-

дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0126U000107).

Методи дослідження, які використовувалися під час здійснення дисертаційного дослідження, обрані відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета.

Зокрема, застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, які в сукупності були використанні для з'ясування сутності та особливостей визначення місця проживання дитини за законодавством України.

Під час дослідження використовувались наступні методи, такі як: діалектичний, методи аналізу та синтезу, формально-догматичний (юридико-технічний), порівняльно-правовий, психолого-правовий, структурно-функціональний, метод системного аналізу судової (емпіричної) практики та інші.

Зокрема, діалектичний метод полягає у застосуванні принципів ретроспективного (історичного) аналізу, цілісного пізнання та принципу вибіркості. У дисертації проблематика розвитку правового регулювання визначення місця проживання дитини досліджується з позицій та на основі аналізу процесів взаємного переходу між абсолютними і відносними правовідносинами (розділ 1).

Використання методів дослідження, таких як логічний з одночасним використанням історичного, дозволить структуровано та систематизовано здійснити аналіз взаємозалежності змін, а також практичних результатів розвитку інституту визначення місця проживання дитини в Україні та країнах ЄС та трансформації сімейного законодавства у частині відносин між батьками та дітьми стосовно визначення місця проживання останніх (підрозділи 1.1, 1.2).

Проводячи відповідний аналіз у рамках дослідження, слід гуртуватись на визначенні послідовно-логічних процесів у галузі нормативно-правового

регулювання визначення місця проживання дитини за законодавством України та зарубіжних країн з відповідною інтерпретацією отриманих, за результатами дослідження, наукових висновків та результатів (розділи 2, 3). У зв'язку із зазначеним особливу увагу слід приділити дослідженню саме розвитку (досвіду, подій, фактів тощо), що надасть змогу, на підставі проведеного аналізу та дослідження, дійти до певних висновків щодо хронологічної послідовності розвитку інституту визначення місця проживання дитини (підрозділи 1.1, 1.2).

Порівняльно-правовий метод використаний для досягнення мети з'ясування моделі правового регулювання визначення місця проживання дитини за законодавством України та країн ЄС, а також механізми здійснення захисту прав та інтересів дітей при визначенні місця їх проживання, у різних галузях права (цивільне, сімейне, договірне, тощо) та правових системах деяких зарубіжних країн (підрозділ 2.2, 2.3, розділ 3).

Системно-структурний метод застосовувався при визначенні врегулювання питань щодо визначення місця проживання дитини за допомогою договору та медіації (підрозділ 3.1). Разом з тим, застосовуючи логіко-юридичний метод, дало можливість здійснити аналіз змісту норм чинного законодавства України та країн ЄС, які закріплюють порядок та правові наслідки визначення місця проживання дитини, вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини, застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні спорів щодо визначення її місця проживання, а також особливостей змін обставин при вирішенні вказаних питань (підрозділи 3.2, 3.3, 3.4).

Використовуючи метод теоретико-правового моделювання, було сформульовано відповідні пропозиції щодо вдосконалення сімейного та цивільного законодавства стосовно визначення місця проживання дитини та захисту прав дитини на визначення місця проживання. Об'єктивність висновків дисертаційного дослідження досягнута за рахунок застосування комплексного міжгалузевого підходу до вивчення правових явищ.

Таким чином, під час дослідження використанні зазначені вище методи дослідження дозволили дослідити інститут визначення місця проживання дитини за законодавством України всебічно, об'єктивно, цілісно і зробити узагальнюючі висновки.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, філософії, цивільного та права, інших галузей системи права України.

Нормативну основу дослідження становлять: Конституція України, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Сімейний кодекс України (далі – СК України), Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) та інші нормативно-правові акти України і деяких країн ЄС.

Емпіричну базу дослідження становлять рішення судів, розміщені в Єдиному реєстрі судових рішень по справах щодо визначення місця проживання дитини, ухвали та постанови Верховного Суду та рішення Європейського суду по правам людини.

Проведене дослідження ґрунтується на аналітичних та статистичних матеріалах, що стосуються визначення місця проживання дитини, захисту і реалізації прав дитини на визначення місця проживання, з урахуванням специфіки вирішення таких питань, та матеріалів судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено перше у вітчизняній цивільно-правовій науці системне, комплексне дослідження місця проживання дитини за законодавством України, на основі якого було обґрунтовано нові наукові положення та розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження підтверджується наступними висновками, рекомендаціями і пропозиціями.

Вперше:

- обґрунтовано необхідність розгляду права дитини на місце проживання як складного особистого немайнового права, що поєднує право

на безпеку, стабільне сімейне середовище, психоемоційний комфорт та належний розвиток;

- встановлено, що право дитини на вибір місця проживання має комплексний міжгалузевий характер та перебуває у тісному взаємозв'язку з правом на житло, правом на спілкування з батьками, правом на спільне проживання в сім'ї та правом на виїзд за кордон. Сучасна доктрина, судова практика України та стандарти ЄСПЛ виходять із необхідності забезпечення балансу між зазначеними правами через призму принципу найкращих інтересів дитини;

- зроблено висновок, що в українському праві формується нова модель співвідношення приватного та публічного інтересу в умовах воєнного стану в сфері визначення місця проживання дитини. Зазначене обумовлено тим, що спори щодо визначення місця проживання дитини та самостійного її виховання можуть мати не лише сімейно-правове, а й публічно-правове значення, оскільки впливають на реалізацію державної мобілізаційної політики, а отже, за умови доведення безпосереднього впливу судового рішення на компетенцію або обов'язки відповідного органу, у зазначених справах допускається участь представників ТЦК;

- доведено, що особливості визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану слід розглядати крізь призму забезпечення безпекового середовища для дитини. Разом із тим, здійснено комплексний аналіз впливу воєнного стану, тимчасової окупації територій та внутрішнього переміщення осіб на механізм визначення місця проживання дитини. У зв'язку із зазначеним, запропоновано розглядати безпековий критерій як один із ключових критеріїв визначення найкращих інтересів дитини при вирішенні спорів щодо її місця проживання;

- зроблено висновок, що при визначенні місця проживання дитини істотні зміни обставин мають оцінюватися через призму їх впливу на найкращі інтереси дитини, а сама зміна матеріального чи сімейного становища батьків не може автоматично бути підставою для зміни місця

проживання дитини без встановлення причинно-наслідкового зв'язку із покращенням її становища. Обґрунтовано необхідність формування чіткішої національної методології оцінки найкращих інтересів дитини із урахуванням стандартів ЄСПЛ, практики Верховного Суду та сучасних безпекових викликів;

- запропоновано наступну класифікацію особливих змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини. Так, зокрема за наступними критеріями: 1) за суб'єктом відносин на: а) зміни обставин, пов'язані із малолітньою або неповнолітньою особою – дитиною: б) погіршення або покращення стану здоров'я дитини; в) зміна віку та рівня цивільної дієздатності дитини; г) формування стійких соціальних зв'язків (навчання, оточення) дитини; д) виявлення обґрунтованої позиції дитини щодо місця проживання (висловлювання дитиною своєї думки та побажань стосовно того, із ким із батьків він бажає проживати); 2) зміни обставин, пов'язані із батьками дитини: а) зміна сімейного стану (розлучення (розірвання шлюбу, окреме проживання батьків, створення нової сім'ї, поява інших дітей тощо); б) втрата або набуття стабільного доходу; в) зміна житлових умов; г) виникнення асоціальної поведінки (алкоголізм, наркозалежність, насильство); 3) за характером змін: а) позитивні зміни, які розширюють можливості належного виховання дитини; б) негативні зміни, що створюють загрозу правам та інтересам дитини; в) нейтральні, які самі по собі не є визначальними, але у сукупності можуть набувати істотного значення; 4) за тривалістю дії: а) тимчасові (короткострокові труднощі, лікування, відрядження); б) тривалі, що мають довготривалий вплив на умови проживання та виховання дитини; 5) пов'язані із сучасними подіями та змінами: а) вимушене внутрішнє переміщення; б) бойові дії, надзвичайні ситуації; в) добровільна імміграція до іншої держави; г) вимушений виїзд до іншої країни з метою притулку та захисту через збройний конфлікт, переслідування або загрозу життю та здоров'ю; д) зміна безпекового середовища проживання дитини тощо;

- запропоновано визначення договору про визначення місця проживання дитини, зокрема, договір про визначення місця проживання дитини – це сімейно-правовий договір, укладений між батьками дитини у письмовій та нотаріально посвідченій формі, спрямований на врегулювання питань постійного або тимчасового проживання дитини, порядку здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків, який ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та забезпечує реалізацію її права на безпечне, стабільне й гармонійне сімейне середовище;

- доведено доцільність акріплення у сімейному законодавстві України категорії «безпекове середовище дитини» як самостійного критерію визначення місця проживання дитини;

- обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення сімейного та цивільного законодавства України шляхом закріплення додаткових гарантій користування житлом, забезпечення права на спілкування з обома батьками, імплементації принципу спільної батьківської відповідальності та адаптації правового регулювання до умов воєнного стану;

удосконалено:

- підхід до розгляду визначення місця проживання дитини в умовах збройного конфлікту як комплексного міжгалузевого механізму захисту прав дитини, що поєднує норми сімейного, цивільного та міжнародного гуманітарного права;

- тезу про необхідність врахування нових сімейних обставин (участь мачухи, вітчима, зведених братів і сестер тощо) при визначенні місця проживання дитини;

- критерії оцінки обставин, які підлягають врахуванню судом при визначенні місця проживання дитини, зокрема щодо врахування емоційного зв'язку, психологічного стану та безпеки дитини в частині конкретизації таких ситуацій;

- тезу щодо визначення змісту принципу найкращих інтересів дитини в частині доповнення його критеріями безпеки, стабільності життєвого

середовища, психологічного благополуччя та безперервності соціальних зв'язків дитини;

дістало подальшого розвитку:

- теза щодо забезпечення балансу між правами батьків та правами дитини у сімейних правовідносинах, а також про пріоритет найкращих інтересів дитини як основного критерію змісту та виконання договорів між батьками;

- теза про необхідність врахування думки дитини, її психологічного стану та емоційної прив'язаності під час вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини, в частині конкретизації таких ситуацій посиленням процесуальних гарантій врахування думки;

- теза про посилення концепції батьківської відповідальності як основи сучасного сімейного права, а також забезпечення стабільності життєвого середовища дитини навіть в умовах вимушеного переміщення та евакуації під час воєнного стану.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною завершеною науковою роботою, що закладає основи теоретичного осмислення інституту місця проживання дитини у сучасному цивільному та сімейному праві України, що розширює і поглиблює розуміння особливостей сімейних правовідносин, включає у вітчизняну правову науку нові підходи до визначення поняття та правової природи місця проживання дитини, реалізацію дитиною свого права на визначення місця проживання, особливостей визначення місця проживання дитини за взаємною згодою батьків та у випадку спору із зазначеного питання тощо. Сформульовані у роботі положення та теоретичні розробки ґрунтуються на особистому досвіді авторки та аналізі наукової вітчизняної та зарубіжної літератури, а також судової практики з питань визначення місця проживання дитини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в:

науково-дослідній діяльності – для подальшої розробки теоретичних і практичних проблем визначення місця проживання дитини. Певні результати дослідження здобудуть можливість стати підґрунтям для подальшого вдосконалення концепції захисту прав та інтересів дитини у сучасних умовах, в тому числі врахування її найкращих інтересів при визначенні місця проживання. При цьому, сформульовані в дослідженні висновки розширюють теоретичні уявлення про нормативно-правове регулювання визначення місця проживання дитини, визначення місця проживання дитини при наявності спору, особливості реалізації права дитини на визначення місця проживання, а також порядок та правові наслідки визначення місця проживання дитини в сучасних умовах;

правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного цивільного та сімейного законодавства у сфері визначення місця проживання дитини. При цьому результати проведеного дослідження можуть бути використані при розробці законів і підзаконних актів у даній сфері, можуть бути враховані і використані практичні положення щодо вдосконалення відносин у сфері визначення місця проживання дитини;

правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики застосування актів чинного цивільного та сімейного законодавства України в сфері визначення місця проживання дитини (Акт впровадження Київського районного суду м. Одеси від 25.05.2026 р., Акт впровадження Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України);

навчальному процесі - при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Захист цивільних прав», «Сучасні проблеми цивільного права», «Сімейне право», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, навчально-методичних посібників, практикумів, тематики

кваліфікаційних робіт із зазначених дисциплін (Акт впровадження Національного університету «Одеська юридична академія» від 19.05.2026 р.).

Апробація результатів дослідження. Дисертацію підготовлено та обговорено на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні положення дисертації доповідалися на: Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір» (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 трав. 2025 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.).

Публікації. Основні теоретичні і практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені у 4 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях та 4 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначається метою дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (284 найменування, що розміщено на 32 сторінках) та двох додатків (що розміщено на 10 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 216 сторінок, з яких основного тексту – 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження

Проблематика визначення місця проживання дитини виступає однією з найбільш дискусійних у сімейному праві та судовій практиці. Упродовж становлення сімейного та цивільного законодавства в Україні, починаючи з 2003 року по 2026 рік наукові дослідження у сфері прав та інтересів дитини, у тому числі й у частині визначення місця проживання дитини, в Україні та Європі були спрямовані на формування критеріїв забезпечення найкращих інтересів дитини, удосконалення процесуального механізму розгляду спорів щодо визначення місця проживання дитини, а також гармонізацію українського законодавства із міжнародними стандартами.

У ранніх дослідженнях, які проводились з моменту прийняття ЦК та СК України, тобто на протязі 2003 – 2010 років основна увага науковців приділялася загальним засадам реалізації батьківських прав після розірвання шлюбу. Науковці розглядали місце проживання дитини як елемент батьківського піклування та спосіб забезпечення стабільності сімейного середовища [88; 89; 169, с. 362-398; 187, с. 157-178; 192]. У цей період домінував підхід, за яким перевага часто надавалася матері дитини, особливо щодо дітей молодшого віку. Водночас поступово формувалася концепція рівності батьківських прав та необхідності індивідуального підходу до кожної справи.

Так, науковці, які приділяли увагу дослідженню питань щодо прав дитини, захисту прав та інтересів дитини при вирішенні спорів стосовно визначення місця проживання дитини, звертали увагу на те, що зазначені питання врегульовано СК України та відповідними нормами ЦК України. Разом із тим, як зазначають науковці, норми СК та ЦК України гуртуються на міжнародно-правових актах, які ратифіковані Україною, та серед яких

Декларація прав дитини. Так, окремі науковці указанного періоду, серед яких Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, З. В. Ромовська, та інші, звертали особливу увагу на те, що при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини, необхідно дотримуватися принципів, які закріплені у Декларації прав дитини, зокрема принципу сприятливих умови життя та на принципі любові і розуміння, що означає, що дитина має право розвиватися фізично, розумова, морально духовно, соціально в умовах свободи та гідності, а також має право, окрім виняткових випадків, не розлучатись із матір'ю [169, с. 362-298; 188; 199, с. 265-403; 213; 215, с. 152-153, с. 178-183].

У зазначений період однак, комплексних монографічних та дисертаційних досліджень у сфері сімейного та цивільного права, зокрема у частині дослідження питання саме визначення місця проживання дитини, його нормативно-правового регулювання та захисту прав та інтересів дитини при визначенні місця проживання, не проводились. Вказані питання розглядались опосередковано у рамках загальних досліджень з питань сімейних відносин, та особистих немайнових правовідносин батьків та дітей.

Зважаючи на викладене, наукові дослідження 2003 – 2010 років у сфері сімейних та цивільних відносин щодо дотримання та реалізації прав дитини на проживання у сім'ї, на визначення місця проживання, на належне утримання добробут та розвиток, були зосереджені переважно на загальних засадах реалізації батьківських прав після розірвання шлюбу та визначенні місця проживання дитини як складової батьківського піклування. У зазначений період поступово відбувався перехід від традиційного підходу, за яким перевага у вирішенні спорів надавалася матері, до концепції рівності батьківських прав і необхідності врахування індивідуальних обставин кожної справи. Науковці наголошували на важливості дотримання міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, зокрема принципу забезпечення найкращих умов для її розвитку та виховання. Водночас питання визначення місця проживання дитини ще не стало предметом самостійних комплексних

досліджень, а розглядалося лише у межах загальної проблематики сімейних та особистих немайнових правовідносин між батьками і дітьми.

У подальшому, у процесі удосконалення цивільного та сімейного законодавства України, активно застосувалась практика Європейського суду з прав людини, а також євроінтеграційний напрямок розвитку правового регулювання цивільно-правових та сімейно-правових відносин, у зв'язку із чим, у період з 2010 по 2020 роки дослідження набули комплексного характеру.

У зазначений період, окрім викладеного вище, слід звернути увагу й на такі дисертаційні дослідження, у сфері нормативно-правового регулювання сімейних відносин, зокрема між батьками та дітьми, у тому числі й у сфері якнайкращого дотримання інтересів дітей стосовно права на місце проживання, зокрема Л. В. Красницької «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків та дітей» [62, с. 359-412] та О. В. Синегубова «Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття» [181].

Так, у наукових працях акцентувалася увага на принципі «найкращих інтересів дитини», закріпленому у Конвенції ООН про права дитини. Вчені почали визначати основними критеріями: психологічну прив'язаність дитини; моральні якості батьків; здатність забезпечити належні умови розвитку; рівень участі кожного з батьків у вихованні; думку самої дитини.

Особливого значення набули дослідження психологічного аспекту спорів щодо дітей. Науковці доводили, що тривалі судові конфлікти негативно впливають на психоемоційний стан дитини та можуть спричиняти стресові розлади, конфлікт лояльності та соціальну дезадаптацію. Саме тому у сучасних роботах активно підтримується розвиток сімейної медіації як альтернативного способу врегулювання спорів між батьками стосовно дітей.

Разом із тим, науковці приділяли увагу й дослідженню нормативно-правового регулювання сімейних відносин, а також дотримання конституційних прав громадян України, у рамках чого опосередковано

розглядались й питання прав дитини на місце проживання, механізмів реалізації прав дитини на місце проживання, захисту прав та інтересів дитини при визначенні місця проживання дитини [6, с. 175-176; 16; 24, с. 99-129; 60, с. 52-57; 175, с. 105-119].

Так, цікавим є дослідження, проведене О. В. Розгон у частині права дитини на місце проживання, де науковець звертає увагу на існуючу специфіку визначення місця проживання дитини. Так, як зазначається науковцем, при визначенні місця проживання дитини необхідно враховувати їх психічну та фізичну незрілість, а також неможливість до самотійного проживання без турботи та піклування батьків, опікунів або усиновлювачів. Тобто, робиться акцент на цивільній дієздатності малолітніх та неповнолітніх осіб стосовно реалізації свого права на вибір місця проживання [166].

Питанням захисту та нормативного регулювання процесуальних прав дитини, у розрізі міжнародних стандартів, приділяв увагу С. І. Клім, який зазначав, що під час розгляду справ стосовно визначення місця проживання дитини, судові органи повинні керуватися принципами, які закріплені в Конвенції про права дитини. Також, науковець запропонував виокремити загальні та спеціальні процесуальні права дитини, які будуть залежати від вікового та предметного критеріїв [54, с. 279-281].

Питання змісту особистих немайнових прав дитини, у тому числі при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини, досліджувалось окремими науковцями, які приділяли увагу конституційним правам і свободам дітей. Також науковець звертає увагу на те, що у правовому регулюванні сімейних відносин між батьками та дітьми, пріоритетним є право дитини на особисте життя, до складу якого входить й визначення місця його проживання. Також, науковці зазначають на пріоритеті здійснення захисту немайнових прав дитини на особисте життя у тому числі забезпечення та визначення місця проживання [182, с. 34-38].

Надалі у наукових колах досліджуються питання особистих немайнових прав дітей і батьків у якості суб'єктивних прав, які належать

кожному зі складу сім'ї як учасників сімейних та цивільних відносин, з одночасним дослідженням питання механізму реалізації цих прав. Зокрема, науковці дотримуються підходу прав дитини на життя та виховування у сім'ї, через обов'язок батьків забезпечити дитині місце проживання, та умови для її належного розвитку і соціальної адаптації. Одночасно науковці обґрунтовують такі форми захисту прав дитини, як захист, що здійснюється державою та захист, що здійснюється суспільством. Також надається визначення поняття механізму забезпечення прав та свобод дитини [55, с. 261-269; 107, с. 4-12].

Надалі, науковці почали більше приділяти увагу щодо розгляду питань про визначення місця проживання дитини, у контексті розгляду дотримання принципу переважного права на проживання дитини саме із матір'ю, який було закріплено у Декларації прав дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року [34] та дотримання принципу найкращих інтересів дитини, який закріплено у Конвенції про права дитини. Так, науковці зазначали, що безумовне дотримання принципу 6 Декларації прав дитини, є застарілим, та таким, що суперечить сучасним реаліям та положенням статті 9 Конституції України [63; 78, с. 73-76; 87, с. 313-365; 79, с. 87-90; 106, с. 348-352]. Зазначену позицію науковців було підтримано й правовою позицією Верховного суду України, зокрема від 17.10.2018 року, де суд звернув особливу увагу на те, що при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини, першочергова увага судових органів приділяється саме найкращим інтересам дитини, у відповідності до вимог статті 3 Конвенції про права дитини [57], одночасно роз'яснюючи, що використання положень принципу 6 Декларації прав дитини, є необов'язковим у розумінні положень статті 2 Закону України «Про міжнародні договори України» [154], так-як зазначена декларація не є міжнародним договором, та не має статусу обов'язкового нормативного документу [135].

Зважаючи на викладене вище, слід зазначити, що протягом 2010 – 2020 років наукові дослідження у сфері визначення місця проживання дитини

набули більш комплексного та практично орієнтованого характеру, що було зумовлено розвитком сімейного законодавства України, євроінтеграційними процесами та активним застосуванням практики Європейський суд з прав людини.

Основна увага науковців зосереджувалась на реалізації принципу «найкращих інтересів дитини», закріпленого у Конвенція ООН про права дитини, а також на необхідності врахування психологічних, соціальних і моральних аспектів під час вирішення спорів між батьками.

Дослідження цього періоду сприяли формуванню сучасного підходу, за яким визначення місця проживання дитини має здійснюватися не на підставі формальної переваги одного з батьків, а з урахуванням саме індивідуальних потреб дитини, тобто її психоемоційного стану, рівня прив'язаності до кожного з батьків та умов для гармонійного розвитку. Водночас науковці та судова практика поступово відійшли від принципу безумовної переваги матері при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини, визнавши пріоритет міжнародних стандартів захисту прав дитини та необхідності забезпечення балансу між правами батьків і найкращими інтересами самої дитини.

Подальші події, які відбувались у світі, а також в Україні, зокрема ведення гібридної війни між Україною та РФ на території Донецької та Луганської областей України, у тому числі не залишається поза увагою й окупація з 2014 року автономної республіки Криму російською федерацією, виникнення пандемії «COVID 19», процес рекодифікації цивільного законодавства України з урахуванням сучасних викликів та реалій, а також повномасштабне вторгнення військових формувань країни агресора РФ на територію України, у результаті чого велика верства населення та громадян України зазнали та й надалі зазнають втрат, майнової шкоди, шкоди життю та здоров'ю, вимушено тимчасово переміщуються із зон ведення бойових дій у більш безпечні регіони та території України та у тому числі й за кордон, внесли свої корективи щодо актуальності наукових досліджень з метою

запровадження удосконалення та оновлення українського законодавства, з метою врегулювання дієвих механізмів захисту та дотримання прав людей та громадян у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі й у сфері сімейних і цивільних відносин, а так само й у сфері дотримання прав та інтересів дітей при вирішенні питань щодо визначення місця їх проживання.

У сучасних реаліях наукові дослідження стали більш спеціалізованими. Значна кількість праць присвячена процесуальним особливостям доказування, ролі органів опіки та піклування, міжнародним стандартам захисту прав дитини, а також впливу воєнного стану на визначення місця проживання дітей.

Серед найбільш вагомих сучасних дисертаційних досліджень варто виділити: дисертацію І. А. Кирильчук «Теоретико-правові аспекти визначення місця проживання дитини в контексті практики ЄСПЛ та національного законодавства України».

У зазначеному науковому дослідженні, більше уваги приділяється критеріям визначення місця проживання дитини, практиці ЄСПЛ та проблемам реалізації принципу найкращих інтересів дитини. Науковець, обґрунтовує свою позицію стосовно необхідності посилення ролі психологічного фактору та врахування думки дитини при вирішенні спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини [49, с. 62-79].

Не менш цікавою є дисертаційне дослідження Є. В. Синельникова «Цивільне судочинство у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини», яке присвячене процесуальним особливостям розгляду сімейних спорів, предмету доказування, ролі органів опіки та піклування, а також проблемам виконання судових рішень у справах щодо дітей. Особлива увага приділена стандартам доказування та забезпеченню балансу між правами батьків і дитини [179, с. 108-132].

Питання теоретичних та практичних аспектів принципу найкращих інтересів дитини, а також реалізації цього принципу у цивільному судочинстві України, досліджувалось О. В. Ступак, яка звертає особливу увагу на те, що

проблема забезпечення захисту прав та свобод дитини в Україні загострилась з 2014 року унаслідок збройної агресії РФ, як вже зверталась увага вище, коли було окуповано окремі території України та РФ розпочала гібридну війну проти України, і що посилюється пандемією «COVID 19» та повномасштабним вторгненням військових формувань РФ на територію України у 2022 році [201, с. 64-94]. Також науковець, за результатами проведення дослідження, доходить висновків про те, що: розвиток національного сімейного та цивільного законодавства України під впливом міжнародних стандартів захисту прав дитини сприяє утвердженню принципу «найкращих інтересів дитини» як ключового орієнтиру у правозастосовній та судовій практиці. Попри відсутність прямого законодавчого закріплення цього принципу у окремих нормах національного законодавства, він набув широкого застосування під впливом практики ЄСПЛ та положень Конвенції про права дитини [201, с. 205-217]. Разом із тим, О. В. Ступак звертає увагу на необхідність забезпечення для дитини стабільного, безпечного та психологічно комфортного середовища проживання, а також процесуальним гарантіям захисту прав дитини через удосконалення механізмів судового захисту прав та інтересів дитини при розгляду сімейних спорів [201, с. 136-140].

Крім того, у межах суміжних досліджень цивільного та сімейного права суттєве значення, на нашу думку, мають наукові праці, присвячені: здійсненню батьківських прав після розірвання шлюбу; участі органів опіки та піклування; процесуальному доказуванню у сімейних спорах; сімейній медіації; забезпеченню права дитини на належне сімейне виховання.

Так, серед сучасних досліджень, вважається важливим виділити окремі наукові дослідження та позиції, направлені на формування сучасного розуміння цивільного та сімейного права, в умовах рекодифікації, у частині, яка стосується нормативно-правового регулювання сімейних та цивільних відносин щодо визначення місця проживання дитини та захисту її прав як

майнових так і немайнових, а також найкращих інтересів, зокрема серед яких можна виділити наступні позиції та дослідження науковців.

Так, К. М. Аніщенко проводить дослідження стосовно предмета доказування у справах про визначення місця проживання дитини, де обґрунтовує необхідність чіткого встановлення фактичних обставин справи та комплексної оцінки доказів [9, с. 161-167]. Разом із тим, науковець звертає уваги на засади визначення місця проживання дитини, якими як основоположними повинні керуватись батьки, опікуни, усиновлювачі, органи опіки та піклування при вирішенні спорів та питань стосовно місця проживання дитини з урахуванням саме її найкращих інтересів. Водночас, К. М. Аніщенко зазначає, що так-як право дитини на місце проживання може виступати елементом правосуб'єктності та інших прав дитини, то як прав на життя, розвиток, здоров'я, утримання, безпекове середовище, тощо, то таке право дитини можна вважати складним, а вирішення питання щодо реалізації права дитини на місце проживання та визначення місця проживання дитини, відбувається у договірному порядку, тобто шляхом укладення між батьками відповідного договору, який нотаріально посвідчується, у судовому порядку при вирішенні спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини, а також у позадоговірному та позасудовому порядку, тобто шляхом медіації із залученням органів опіки та піклування [8, с. 124-128].

Питання участі органів опіки та піклування при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини, розглядалось В. О. Пархоменком, який наголошує на необхідності підвищення ефективності висновків органів опіки і піклування, та забезпечення об'єктивності під час обстеження умов проживання дитини. Також, В. О. Пархоменко звертає увагу на те, що участь органів опіки та піклування при вирішенні питань визначення місця проживання дитини виступає ключовою для захисту прав та найкращих інтересів дитини [117, с. 349-353].

У юридичній літературі проблемні аспекти визначення місця проживання дитини осіб не набули достатнього комплексного та

систематичного опрацювання. В даний час існує традиційне розуміння інституту визначення місця проживання дитини, яке не зазнало суттєвих змін з початку здобуття Україною незалежності до теперішнього часу. Так, за останній час, зокрема протягом 2022-2024 років, окремі питання, пов'язані із теоретико-правовими аспектами визначенням місця проживання дитини в контексті практики ЄСПЛ відображені у науковій праці І. А. Кирильчука, та водночас окремі питання цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини досліджувались Є. В. Синельниковим.

Отже, як вказує аналіз юридичних джерел, починаючи з 1991 року по 2026 рік, спеціального комплексного дослідження інституту визначення місця проживання дитини, яке б одночасно охоплювало: правове регулювання визначення місця проживання дитини; вирішення питань визначення проживання дитини за договором між батьками та із застосуванням медіації; реалізацію прав дитини на визначення місця проживання; вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини, з одночасним аналізом судової практики як Верховного суду України так і ЄСПЛ у вказаній сфері права; проблематику визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану та рекодифікації цивільного законодавства України; а також дотримання найкращих інтересів дітей при визначення місця їх проживання; в Україні не проводилось.

Захисту прав дитини у цивільному судочинстві, через призму найкращих інтересів дитини, при вирішенні спорів між батьками стосовно дитини, та умов її забезпечення, утримання, розвитку та благополуччя, присвячено науковий аналіз І. В. Міщук, яка зосереджує увагу на механізмах захисту прав дитини у судових процесах, які стосуються вирішення питань та спорів між батьками та іншими членами сім'ї при визначенні місця проживання дитини. Особливо увага, приділяється участі у розгляді таких спорів органів опіки та піклування, з метою ухвалення обґрунтованого рішення у справах стосовно дотримання та захисту прав дитини та

визначення місця її проживання [86, с. 297-303]. Таку позицію, зокрема обов'язковості участі органів опіки та піклування у розгляді спорів щодо визначення місця проживання дитини та дотримання її прав та свобод, висловлює у своїй практиці Верховний Суд [98; 147].

Розгляд принципу найкращих інтересів дитини при визначенні її місця проживання в умовах воєнного стану, здійснювалось О. Аврамовою, яка зазначила, що зміст вказаного принципу виступає системою правових критеріїв щодо встановлення потреб дитини, її індивідуальності, а також можливостей зберегти або ж змінити місце проживання, яке слід визначати як елемент автономії дитини, втручання у яку з боку батьків та держави можливо у супроводі поваги до гідності та індивідуальності дитини [1, с. 44-54].

У частині дослідження ефективності застосування, при вирішенні спорів стосовно сімейних відносин між батьками та дітьми, сімейної медіації, присвячені роботи І. М. Доляновської та А. А. Сидоренко, у яких науковцями доводиться, що медіація дозволяє зменшити рівень конфліктності між батьками та мінімізувати психологічне травмування дитини [38, с. 42-49].

В основному, дисертаційні дослідження стосувались питань щодо прав та обов'язків батьків стосовно виховання дитини (О. В. Резвова – 2021 рік), правового забезпечення прав та свобод дитини (Н. М. Опольська – 2010 рік, О.О. Навроцький – 2018 рік), захисту особистих немайнових прав батьків та дітей та розгляду спорів у вказаній сфері (Г. Я. Тріпульський – 2008 рік, Л. В. Красницька – 2015 рік, О. В. Синегубов – 2015 рік), найкращих інтересів дитини (О. В. Ступак – 2025 рік).

Інші науковці доходять висновку про те, що у сімейно-правовій доктрині існують декілька підходів щодо розуміння сутності права дитини, у тому числі на належне виховання у сім'ї, на місце проживання, жити у безпековому середовищі, на добробут, розвиток та спілкування з членами сім'ї. При цьому, як зазначає Д. І. Сидоренко вказане право дитини є самотійним сімейним правом дитини [177, с. 1-5].

Дослідження Т. З. Гарасиміва присвячено питанням визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану, де аналізуються проблеми вимушеного переміщення дітей, евакуації та забезпечення безпеки неповнолітніх [26, с. 65-70].

Наукова стаття М. В. Логінової, присвячена дотриманню розумних строків розгляду справ щодо визначення місця проживання дитини. Авторка підкреслює, що затягування процесу суперечить принципу найкращих інтересів дитини та негативно впливає на її психологічний стан [71, с. 445-449]. Також науковець доходить висновків, що «своєчасність розгляду сімейних спорів напряду визначає рівень захисту інтересів дитини, при цьому ключове значення мають здатність суду забезпечити безперервність та оперативність розгляду справ щодо захисту прав та інтересів дитини, з метою незавдання дитині психологічного травмування, особливо в умовах воєнного стану, коли дитина, разом із сім'єю, проживали на територіях, де ведуться бойові дії, отримали стрес, та додатково отримали стрес і у результаті вимушеного переміщення та евакуації на більш безпечні території, що значно впливає на емоційну стабільність дитини, почуття безпеки та умови подальшого розвитку, тощо, у зв'язку із чим, на думку науковця, доречним є впровадження електронного судочинства та прискорених механізмів вирішення питань щодо визначення місця проживання дитини» [71, с. 445-449].

Разом із тим, у наукових колах не залишається осторонь й дослідження питань та проблем визначення місця проживання дитини у разі позбавлення батьківських прав. Так, О. І. Сафончик звертаючи увагу на положення статті 164 СК України, якою визначено певний перелік підстав позбавлення батьківських прав, зазначає, що при вирішенні справ стосовно позбавлення батьківських прав та визначення місця проживання дитини, суди повинні залучати органи опіки та піклування, досліджувати та звертати увагу на психологічний компонент у частині прихильності та сталого зв'язку дитини з батьками та сім'єю, а також безпекового середовища для дитини. За

результатами розгляду зазначених вище питань, професорка доходить певних висновків, серед яких: позбавлення батьківських прав виступає винятковим правовим заходом, який не припиняє біологічного зв'язку батьків з дитиною, та не вирішує автоматично питання визначення місця проживання дитини, яке потребує окремого дослідження, врахування усіх наявних негативних та позитивних факторів, з обов'язковим урахуванням найкращих інтересів дитини. Одночасно звертається увага на особливу роль органів опіки та піклування у вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини у тому числі й при вирішенні питань позбавлення батьківських прав, а також врахування при розгляді таких справ судової практики та позицій ЄСПЛ і Верховного Суду України [173, с. 157-166].

Водночас слід звернути увагу на те, що питання визначення місця проживання дитини з одним із батьків стали темою дослідження А. О. Мінченка, який, хоч і опосередковано, враховуючи нові підходи до розгляду вказаного питання та позиції Верховного суду України щодо пріоритетності найкращих інтересів дитини під час розгляду спорів про визначення місця проживання дитини, довів, що використання «презумпції на користь матері» при вирішенні питання щодо місця проживання дитини, дійсно, у сучасності є некоректною, а отже суди повинні керуватись саме інтересами дитини, її права на спілкування з кожним із батьків, права на утримання, розвиток, спілкування з сім'єю, та безпечне середовище [85, с. 167-169].

Питання немайнових правовідносин між батьками та дітьми, які торкаються й питань визначення місця проживання дитини, досліджувалось О. В. Мельником, який стверджує, що особисті немайнові права батьків та дитини слід розглядати у якості суспільних відносин, які торкаються особистих інтересів членів сім'ї, не мають економічного змісту, а також не мають матеріального характеру, при цьому при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини, що є групою особистих немайнових прав, батьки можуть використовувати як договірний порядок так і судовий

порядок врегулювання зазначеного питання з обов'язковим дотриманням найкращих інтересів дитини та її безпеки [76, с. 31-37].

Питання особливостей визначення місця проживання дитини у разі розірвання шлюбу між батьками дитини розглядалися О. Кучеренком, який за результатами розгляду та дослідження зазначає, що в сучасній Україні законодавчо закріплено та передбачено ефективний механізм захисту та забезпечення прав дитини у частині визначення місця її проживання у разі припинення шлюбних відносин між батьками, тобто у разі розірвання шлюбу та окремого проживання батьків. Також, О. Кучеренко звертає увагу на те, при вирішенні спорів між батьками у процесі розірвання шлюбу щодо визначення місця проживання дитини необхідно також застосовувати альтернативні способи вирішення таких спорів, то-як медіацію та досягнення згоди між батьками з урахування інтересів дитини та її безпеки, при цьому, не залежно від визначення місця проживання дитини, обоє з батьків повинні приймати участь у вихованні дитини, у спілкуванні з нею, тощо а також й можливе застосування почергової опіки над дитиною, тобто коли остання буде почергово проживати у кожного з батьків [67, с. 43-46].

Питання правового регулювання визначення місця проживання дитини стало сферою дослідження В. А. Шатіло, який стверджує, що не зважаючи на норми СК України, практику Верховного суду України стосовно регламентування питань визначення місця проживання дитини, в умовах воєнного стану слід також формувати сучасну судову практику та керуватись міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною і практикою ЄСПЛ, з питань визначення місця проживання дитини, дотримання її прав та свобод, та найкращих інтересів і безпеки [229, с. 55-62].

Водночас у науковій доктрині досліджувались питання конституційних прав дитини в умовах воєнного стану та міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Так, окремі науковці зауважують, що: «слід виділити три рівні конституційних прав дитини в умовах воєнного стану: права дитини у широкому розумінні, які визначаються Конституцією

України в контексті прав людини; права дитини у вузькому розумінні у контексті прав, зумовлених особливостями віку; права дитини, які зумовлені саме воєнним станом, тобто право на статус біженця, право на захист у збройному конфлікті, а також право на участь у певних заходах направлених на фізичне і психологічне відновлення, адаптації та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою збройної агресії, тощо» [230, с. 64-67].

У наукових колах не залишились осторонь й питання щодо сімейних відносин між батьками та дітьми, вихованні дітей в умовах воєнного стану. Так, Л. В. Грицишина зазначає, що в умовах воєнного стану, при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини, слід впроваджувати спеціальні заходи, серед яких психологічна підтримка сімей з дітьми, дітей які залишились без піклування батьків у результаті збройної агресії, дітей та сімей, які втратили житло, вимушено виїхали з територій наближених та де ведуться бойові дії, і де житло було зруйновано, з одночасним вирішенням питання щодо місця проживання дитини у безпековому середовищі, із одночасним забезпечення належного розвитку дитини її благополуччя, навіть у складних умовах [29, с. 139-143].

Крім того, звертається увага на те, що продовжуючи дослідження щодо дотримання прав дитини в умовах воєнного стану, все більшої уваги становлять для науковців питання визначення місця проживання дитини. Так, Т. З. Гарасимів приділяє увагу дослідженню питання саме безпекового середовища для дитини при визначенні місця її проживання, при цьому одночасно дотримуючись принципів рівності матері та батька щодо дитини. Науковець доходить висновку, що при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану, обставини, пов'язані з безпекою дитини та наслідками бойових дій, повинні мати пріоритет та істотне значення при прийнятті рішення судом. Перебування одного з батьків на військовій службі в Збройних Силах України та наявність місця для проживання за межами країни не можуть бути основовпливаючими підставами для визначення місця проживання дитини з одним із батьків в

умовах воєнного стану, так-як суди враховують принцип рівності батьків стосовно дитини, принцип найкращих інтересів дитини, принцип безпекового середовища дитини, принцип забезпечення найкращих умов для виховання, фізичного та психологічного розвитку дитини, тощо [26, с. 65-70].

Отже, зважаючи на викладене, сучасний етап розвитку наукових досліджень у сфері визначення місця проживання дитини характеризується суттєвим впливом суспільно-політичних та безпекових викликів, зокрема пандемії COVID-19, збройної агресії РФ проти України, тимчасової окупації частини територій України та процесів рекодифікації цивільного законодавства. У зв'язку з цим наукові дослідження дедалі більше орієнтуються на формування ефективних механізмів захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнного стану, вимушеного переміщення населення та нестабільності сімейного середовища. Основна увага сучасних досліджень приділяється забезпеченню принципу «найкращих інтересів дитини», ролі безпекового середовища, психологічної стабільності та необхідності врахування думки дитини при вирішенні спорів щодо визначення місця її проживання.

Науковці обґрунтовують необхідність комплексного підходу до вирішення сімейних спорів із урахуванням міжнародних стандартів, практики ЄСПЛ, позицій Верховного Суду України, а також участі органів опіки та піклування, психологів і медіаторів.

Водночас сучасні наукові підходи та позиції відходять від формального підходу та презумпції переваги одного з батьків, наголошуючи на рівності батьківських прав, пріоритеті безпеки, стабільності та розвитку дитини. Значна увага також приділяється вдосконаленню процесуальних механізмів судового захисту, розвитку сімейної медіації, забезпеченню оперативності розгляду спорів, а також адаптації судової практики до умов воєнного стану, що свідчить про формування сучасної моделі захисту прав дитини у сімейних правовідносинах.

Сучасні наукові позиції, виходять із того, що визначення місця проживання дитини не може ґрунтуватися виключно на формальних критеріях. При цьому, звертається увага на те, що при вирішенні спорів у вказаній сфері, суд має оцінювати сукупність обставин, серед яких емоційний зв'язок дитини із батьками, сталість соціального середовища, можливість забезпечення освіти, безпеки та психологічного комфорту дитини.

Наукові дослідження демонструють те, що у сучасній українській науці простежується тенденція до міждисциплінарного дослідження питань визначення місця проживання дитини. Центральним елементом сучасної концепції виступає забезпечення саме найкращих інтересів дитини, що відповідає міжнародним стандартам та практиці ЄСПЛ.

Отже, проведений аналіз наукових підходів до визначення місця проживання дитини свідчить про суттєву еволюцію сімейно-правової доктрини та судової практики України упродовж 2003–2026 років.

Початковий етап розвитку наукових досліджень характеризувався домінуванням традиційного підходу, відповідно до якого визначення місця проживання дитини розглядалося переважно як елемент батьківського піклування, а перевага у вирішенні спорів фактично надавалася матері дитини, особливо щодо дітей молодшого віку. У цей період науковці зосереджували увагу переважно на загальних питаннях реалізації батьківських прав після розірвання шлюбу та дотриманні міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, закріплених у Декларації прав дитини та інших міжнародних актах.

У подальшому, протягом 2010–2020 років, під впливом євроінтеграційних процесів, практики ЄСПЛ та розвитку національного законодавства, наукові дослідження набули комплексного характеру. Центральне місце у науковій доктрині почав займати принцип «найкращих інтересів дитини», який поступово витіснив концепцію формальної переваги одного з батьків. Саме у цей період було сформовано сучасний підхід, відповідно до якого визначення місця проживання дитини має здійснюватися

з урахуванням психологічного стану дитини, рівня її емоційної прив'язаності, умов для фізичного, морального та соціального розвитку, а також думки самої дитини. Одночасно посилилася увага до процесуальних гарантій захисту прав дитини, ролі органів опіки та піклування, необхідності розвитку сімейної медіації та впровадження альтернативних способів вирішення сімейних спорів.

Сучасний етап розвитку наукових досліджень, який охоплює період після 2020 року, характеризується суттєвим впливом новітніх суспільних викликів, зокрема пандемії COVID-19, повномасштабної збройної агресії РФ проти України, масового внутрішнього переміщення населення, евакуації дітей та необхідності забезпечення їх безпеки в умовах воєнного стану. У зв'язку із цим сучасна наукова доктрина дедалі більше орієнтується на міждисциплінарний підхід до вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини, який поєднує правові, психологічні, соціальні та безпекові аспекти. Новітній науковий підхід ґрунтується на визнанні того, що право дитини на місце проживання є складним особистим немайновим правом, тісно пов'язаним із правом на безпеку, стабільне сімейне середовище, психоемоційний комфорт, розвиток та збереження соціальних зв'язків.

Водночас сучасна наукова позиція виходить із необхідності відмови від будь-яких формальних презумпцій на користь одного з батьків та орієнтується на оцінку сукупності конкретних обставин кожної справи. При цьому особливого значення набувають критерії безпекового середовища, психологічної стабільності дитини, її адаптації до умов проживання, збереження сталих соціальних зв'язків, а також можливості забезпечення належного фізичного та психоемоційного розвитку дитини в умовах воєнного стану.

На нашу думку, подальше удосконалення наукової доктрини та законодавства у сфері визначення місця проживання дитини повинно здійснюватися шляхом закріплення у СК України чіткої системи критеріїв

визначення найкращих інтересів дитини, які мають обов'язково враховуватись судами під час вирішення відповідних спорів. До таких критеріїв доцільно віднести: рівень психологічної прив'язаності дитини до кожного з батьків; безпекові умови проживання; сталість соціального середовища; психоемоційний стан дитини; можливість забезпечення освіти, медичної допомоги та розвитку; наявність або відсутність фактів домашнього насильства; думку дитини відповідно до її віку та рівня розвитку.

Крім того, доцільним є нормативне удосконалення процесуальної форми розгляду справ щодо визначення місця проживання дитини шляхом запровадження спеціалізованих сімейних процедур, скорочених строків розгляду таких спорів, обов'язкової участі психолога у справах, що стосуються дітей, а також розширення можливостей застосування сімейної медіації. В умовах воєнного стану особливого значення набуває необхідність законодавчого врегулювання питань тимчасового переміщення дітей, визначення безпечного місця проживання дитини під час бойових дій, а також забезпечення оперативного судового захисту прав дитини із використанням механізмів електронного судочинства.

Таким чином, сучасна наукова доктрина у сфері визначення місця проживання дитини демонструє перехід від формального та батькоцентричного підходу до дитиноцентричної моделі правового регулювання, у межах якої пріоритетного значення набувають саме найкращі інтереси дитини, її безпека, стабільність та гармонійний розвиток.

1.2. Становлення та розвиток законодавства України щодо визначення місця проживання дитини

Категорії «сім'я» та «дитина» мають тісний взаємозв'язок і становлять основу сімейно-правових відносин, оскільки саме в межах сім'ї забезпечуються належні умови для розвитку, виховання та захисту прав дитини. Одним із ключових інститутів сучасного сімейного права є

визначення місця проживання дитини, що набуває особливого значення у випадках припинення спільного проживання батьків або розірвання шлюбу. Історичний розвиток правового регулювання сімейних відносин свідчить про поступове формування підходів до забезпечення інтересів дитини як самостійного суб'єкта права.

Ретроспективний розвиток нормативного регулювання визначення місця проживання дитини свідчить про поступову трансформацію правового статусу дитини: від об'єкта абсолютної батьківської влади до самостійного носія прав, інтереси якого визнаються пріоритетними. Історичний розвиток відповідного інституту доцільно розглядати через еволюцію сімейного права, прав людини та міжнародних стандартів захисту дитини.

Ще з часів Стародавнього Риму сімейні правовідносини перебували під значним впливом держави, моралі та релігії. Водночас дитина тривалий час не визнавалася окремим носієм прав, а перебувала під владою батька сімейства.

У період Давнього Риму правове регулювання сімейних відносин ґрунтувалося на концепції *patria potestas* – абсолютної влади батька сімейства (*pater familias*) над дітьми. Дитина не визнавалася самостійним суб'єктом права, а місце її проживання автоматично визначалося місцем проживання батька. Батько мав право визначати долю дитини, її виховання, майновий статус і навіть застосовувати суворі санкції [118, с. 277-292; 162, с. 43-65]. Разом із тим у пізньоримський період відбулося певне пом'якшення абсолютної влади батька, зокрема під впливом християнства та імператорського законодавства Юстиніана [108, с. 110-137; 111].

На думку окремих українських науковців, зокрема О. І. Сафончик, римське сімейне право сформувало патріархальну модель сім'ї, у якій дитина тривалий час розглядалася не як самостійна особа, а як частина родової влади батька [172, с. 138-145]. Аналогічної позиції дотримуються й інші науковці, які зазначають, що римське право заклало основу для подальшого розвитку європейської концепції батьківської влади [110; 235].

У подальшому значний вплив на розвиток сімейного права мало візантійське законодавство та церковне право. Так само, у середньовічний період правове регулювання визначення місця проживання дитини також перебувало під значним впливом церковного права та феодалних традицій. Дитина залишалася підпорядкованою владі батьків, однак християнська доктрина почала формувати уявлення про моральний обов'язок батьків піклуватися про дітей, тобто особлива увага приділялася питанням виховання дітей та обов'язкам батьків щодо їх утримання і проживання. Отже після прийняття християнства сім'я почала розглядатися не лише як приватний союз, а і як моральна та суспільна цінність.

Норми візантійського права в подальшому вплинули і на розвиток сімейного законодавства Київської Русі [65, с. 53-60; 109]. Так, у правових пам'ятках Київської Русі, зокрема у Руська Правда, безпосереднього регулювання визначення місця проживання дитини не існувало, однак закріплювалися основи сімейної опіки та обов'язку утримання дітей.

У період Київської Русі питання сімейних відносин регулювалися переважно церковними нормами та звичаями. Дитина перебувала під владою батьків, а визначення її місця проживання фактично залежало від становища сім'ї та волі батька. Разом із тим поступово формувалося розуміння необхідності захисту інтересів дітей у випадках конфліктів між батьками або припинення шлюбу [45, с. 15-22].

У наступні історичні періоди розвиток сімейного права був пов'язаний із поступовим закріпленням принципу добровільності шлюбу та правового регулювання сімейних відносин державою. Важливим етапом стала секуляризація сімейного права, коли питання шлюбу, розлучення та виховання дітей почали регулюватися нормами цивільного законодавства, а не виключно церковними канонами. Саме в цей період виникають перші законодавчі підходи до врегулювання спорів між батьками щодо дітей [151, с. 1-18].

Разом із тим, у період так званого Нового часу, тобто період XVIII–XIX століть, відбулося поступове обмеження абсолютної батьківської влади. Значний вплив на розвиток сімейного законодавства на території Європи мала Французька революція, яка започаткувала ідеї природних прав людини, яка у подальшому закріпилась і в інших державах, у тому числі й в Україні. Так, якщо звернутись до Французького цивільного законодавства, тобто до Кодексу Наполеона, то у ньому, хоча й зберігалася провідна роль батька щодо дитини, проте держава вже визнавала необхідність захисту інтересів дитини [183, с. 400-405].

У німецькій цивільній та сімейній доктрині, правознавці того часу вважали, що сімейне право повинно враховувати не лише владу батьків, а й соціальне призначення сім'ї як інституту захисту дитини [74; 171, с. 127-130]. Саме у цей період формується підхід, відповідно до якого дитина починає розглядатися як особа, що потребує особливої правової охорони.

У XX столітті розвиток міжнародного права суттєво змінив підходи до визначення місця проживання дитини. Прийняття Женевської декларації прав дитини, а згодом Декларація прав дитини та Конвенції ООН про права дитини закріпило принцип пріоритету найкращих інтересів дитини [184, с. 1-16]. Відповідно до статті 3 Конвенції, у всіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється саме забезпеченню їхніх інтересів.

Науковці сучасності, зазначають, що сучасне сімейне право поступово переходить від концепції «батьківських прав» до концепції «батьківської відповідальності». Також, дослідники наголошують, що визначення місця проживання дитини повинно здійснюватися виключно через призму забезпечення гармонійного розвитку дитини, а не формальної рівності батьків [31, с. 116-120].

У радянський період питання визначення місця проживання дитини вирішувалося переважно з урахуванням державної політики охорони материнства і дитинства. Законодавство передбачало обов'язок батьків щодо виховання дітей та надавало судам повноваження вирішувати спори між

батьками у разі припинення сімейних відносин. Разом із тим інтереси дитини не завжди визнавалися пріоритетними, оскільки значний вплив мали ідеологічні підходи держави, а питання місця проживання дитини вирішувалося переважно виходячи з соціально-побутових критеріїв та висновків державних органів опіки [231, с. 126-129].

Сучасний етап розвитку правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні є складним багаторівневим процесом, що формувався одночасно під впливом державотворення, демократизації, європейської інтеграції, міжнародних стандартів захисту прав людини та надзвичайних суспільно-політичних викликів. Починаючи з 1991 року, українське законодавство поступово трансформувалося від пострадянської моделі сімейного права до сучасної людиноцентричної концепції, заснованої на принципі найкращих інтересів дитини.

Після проголошення незалежності України у 1991 році держава фактично успадкувала радянську модель правового регулювання сімейних відносин. Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР 1969 року залишався чинним ще понад десять років і характеризувався значним втручанням держави у сімейні правовідносини [17, с. 337-349; 203, с. 198-204]. Попри формальне закріплення рівності батьків, дитина переважно розглядалася як об'єкт державної опіки, а не як самостійний носій суб'єктивних прав.

Водночас саме період становлення незалежної України став початком інтеграції міжнародних стандартів захисту прав дитини у національне законодавство. Вирішальне значення мало набуття чинності для України Конвенції ООН про права дитини, яка закріпила принцип пріоритету найкращих інтересів дитини. Уперше на міжнародному рівні дитина була визнана самостійним суб'єктом права, а держава зобов'язувалася забезпечувати її право на сімейне виховання, безпеку та стабільне середовище проживання [68, с. 7-14].

Конституція України 1996 року заклала фундаментальні гарантії охорони сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. Саме із цього періоду

розпочалося поступове переосмислення концепції визначення місця проживання дитини: від пріоритету формальної батьківської влади до необхідності врахування психологічного зв'язку дитини з батьками, її віку, соціального середовища та емоційної безпеки.

Важливим етапом реформування стало прийняття СК України, статті 160-161 якого закріпили принцип погодженого визначення місця проживання дитини залежно від її віку та рівня зрілості. Законодавець фактично вперше визнав право дитини брати участь у вирішенні питання щодо власного місця проживання: до 10 років за згодою батьків, від 10 до 14 років за згодою батьків і самої дитини, після 14 років самостійно. Водночас, СК України закріпив принцип пріоритету найкращих інтересів дитини та урахування віку та думки дитини при визначенні її місця проживання, а також визначив механізми вирішення спорів щодо її місця проживання [12, с. 488-501].

Починаючи з 2004 року в Україні посилились демократичні перетворення та активізації євроінтеграційних процесів, тобто з цього часу посилювався вплив практики ЄСПЛ у сфері сімейних спорів. Українські суди поступово почали застосовувати принцип пропорційності та концепцію «найкращих інтересів дитини» як ключовий критерій у спрах про визначення місця проживання дитини.

Світова економічна криза 2008 року істотно вплинула на інститут сім'ї в Україні. Масова трудова міграція, зростання рівня безробіття та соціальної нестабільності спричинили збільшення кількості сімейних спорів щодо дітей. Саме у цей період почали активно виникати спори, пов'язані з виїздом одного з батьків за кордон, фактичним проживанням дитини з бабою, дідом чи іншими родичами, а також із визначенням належного середовища для виховання дитини.

Події 2013–2014 років та подальший євроінтеграційний курс України стали визначальними для модернізації сімейного законодавства. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відбулося активне наближення українського права до європейських

стандартів захисту прав дитини. Судова практика дедалі більше орієнтувалася на стандарти ЄСПЛ щодо забезпечення права дитини на стабільні сімейні зв'язки та недопущення свавільного розлучення з одним із батьків.

Початок гібридної війни у 2014 році, коли РФ анексувала автономну республіку Крим, а також окупувала окремі території Донецької та Луганської областей України, створивши квазі-утворення Л/ДНР, створив принципово нові виклики для правового регулювання місця проживання дитини. Внутрішнє переміщення населення, окупація частини територій, евакуація дітей та руйнування сімейних зв'язків спричинили появу нових категорій спорів. Законодавство почало адаптуватися до потреб внутрішньо переміщених осіб, дітей із тимчасово окупованих територій та сімей військовослужбовців [39, с. 23-27; 195, с. 148-251].

У цей період особливого значення набули принципи стабільності середовища проживання дитини, безпеки та психологічної прив'язаності. Суди дедалі частіше враховували не лише матеріальний стан батьків, а й психологічний комфорт дитини, сталі соціальні зв'язки, доступ до освіти та безпечних умов проживання [4, с. 119-154; 39, с. 23-27].

Пандемія COVID-19 у 2020-2021 роках також суттєво вплинула на реалізацію права дитини на спілкування з батьками та визначення місця проживання. Карантинні обмеження, дистанційне навчання та обмеження свободи пересування поставили перед судами нові правові питання: можливість тимчасової зміни місця проживання дитини, порядок реалізації батьківських прав під час локдауну, допустимість обмеження контактів із одним із батьків через ризик захворювання [27, с. 290-293; 209, с. 5-18].

Слід звернути увагу на те, що у сьогоденні питання визначення місця проживання дитини регулюється положеннями Конституції України, СК України, міжнародними договорами та практикою ЄСПЛ. Особливе значення мають положення Конвенція про права дитини та Європейська конвенція про

захист прав людини і основоположних свобод, які гарантують право дитини на сімейне життя, належне виховання та захист її інтересів.

Сучасні наукові дослідження підкреслюють необхідність забезпечення балансу між правами батьків та інтересами дитини. Зокрема, у багатьох дослідженнях зазначається, що участь органів опіки та піклування у спорах щодо місця проживання дитини повинна бути спрямована насамперед на забезпечення найкращих інтересів дитини, а не формальне встановлення переваги одного з батьків.

Практика ЄСПЛ неодноразово підкреслювала, що при вирішенні спорів щодо місця проживання дитини першочерговим критерієм мають бути саме найкращі інтереси дитини, а не виключно права чи бажання батьків. У зв'язку з цим сучасне сімейне право України орієнтується на забезпечення стабільного та безпечного середовища для розвитку дитини, врахування її віку, психологічного стану, прихильності до кожного з батьків та інших важливих обставин.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році та запровадження воєнного стану стали безпрецедентним викликом для інституту визначення місця проживання дитини. Масова евакуація дітей за кордон, примусове переміщення населення, роз'єднання сімей та загроза життю дітей змінили саму природу відповідних правовідносин.

Сучасна судова практика в Україні у період воєнного стану виходить із пріоритету безпеки дитини як складової її найкращих інтересів. Якщо раніше ключовими критеріями були матеріально-побутові умови та моральні якості батьків, то після 2022 року першочергового значення набули фізична безпека дитини, наявність стабільного середовища проживання, можливість безперервного навчання та психологічної адаптації [41, с. 245-246].

Євроінтеграційні процеси 2022–2026 років посилили необхідність гармонізації українського сімейного законодавства з правом Європейського Союзу та практикою ЄСПЛ. Так, на теперішній час, у центрі сучасної правової моделі України перебувають такі принципи, як: пріоритет

найкращих інтересів дитини; рівність батьків у здійсненні батьківських прав; обов'язкове врахування думки дитини; забезпечення стабільного та безпечного середовища проживання; недопущення дискримінації одного з батьків; посилення ролі медіації та альтернативних способів вирішення сімейних спорів.

Підсумовуючи ретроспективний розвиток нормативного регулювання визначення місця проживання дитини, доцільно запропонувати наступну класифікацію етапів розвитку відповідних нормативних актів:

1) Патріархально-авторитарний етап (Давній Рим – Середньовіччя), що характеризується абсолютною владою батька та відсутністю самостійного правового статусу дитини.

2) Охоронно-патерналістський етап (XVIII–XIX століття), у період якого держава починає обмежувати батьківську владу та визнавати необхідність захисту дитини.

3) Соціально-державницький етап (початок XX століття – кінець радянського періоду), коли визначення місця проживання дитини здійснюється за активної участі державних органів, із домінуванням публічного інтересу.

4) Міжнародно-правовий гуманістичний етап (після прийняття Конвенції ООН про права дитини 1989 року). коли пріоритетним стає принцип найкращих інтересів дитини, а сама дитина визнається повноцінним суб'єктом права.

5) Сучасний інтеграційний етап (сучасне українське та європейське право), характеризується поєднанням міжнародних стандартів захисту прав дитини, судового контролю, врахування думки дитини та забезпечення рівності батьків у реалізації батьківських прав.

Водночас, доцільно також виділити окремий етап сучасного розвитку інституту визначення місця проживання дитини, зокрема:

Євроінтеграційно-кризовий гуманістичний етап (1991–2026 роки), який слід характеризувати становленням незалежної української моделі захисту

прав дитини, інтеграцією міжнародних та європейських стандартів, поступовою гуманізацією сімейного права, трансформацією дитини у центрального суб'єкта сімейних правовідносин, а також адаптацією правового регулювання до сучасних надзвичайних викликів: економічної кризи, революційних подій, пандемії, гібридної війни та воєнного стану.

У межах цього етапу доцільно додатково виділити такі підетапи:

1) Пострадянський трансформаційний період (1991-2002 роки). збереження радянської моделі та поступова імплементація міжнародних стандартів.

2) Кодифікаційно-демократичний період (2002-2013 роки), формування сучасної моделі сімейного права після прийняття СК України.

3) Євроінтеграційний гуманістичний період (2014-2021 роки), активне впровадження європейських стандартів захисту прав дитини та практики ЄСПЛ.

4) Воєнно-адаптаційний період (2022-2026 роки), переорієнтація правового регулювання на забезпечення безпеки, стабільності та захисту дітей в умовах війни та масового переміщення населення.

Таким чином, еволюція нормативного регулювання визначення місця проживання дитини демонструє поступовий перехід від моделі абсолютної батьківської влади до моделі пріоритету прав та інтересів дитини як самостійного учасника сімейних правовідносин. Сучасний розвиток правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні демонструє перехід від формального нормативного підходу до комплексної гуманістичної моделі, у якій визначальним критерієм стають не інтереси держави чи батьків, а права, безпека, стабільність та гармонійний розвиток самої дитини.

Продовжуючи розгляд питання щодо розвитку та становлення законодавства, яке регулює відносини щодо визначення місця проживання дитини, слід також звернути увагу й на процес розвитку та трансформації сімейно-правових відносин між батьками та дітьми, відносин щодо

визначення місця проживання дитини, її утримання, виховання, забезпечення нормального фізичного та психічного благополуччя та добробуту, і безпекового середовища, тощо.

Так, у науковій літературі неодноразово підкреслюється, що право дитини на належне сімейне виховання та стабільне середовище проживання є одним із фундаментальних особистих немайнових прав. Принагідно зазначити, що українська науковиця, основоположниця сімейного права та законодавчого регулювання сімейних відносин в незалежній Україні, З. В. Ромовська зазначала, що сімейне право повинно бути спрямоване не лише на регулювання прав батьків, а насамперед на охорону прав та інтересів дитини як самостійного суб'єкта сімейних правовідносин. На думку вченої, при вирішенні спорів між батьками держава має виходити із забезпечення стабільності психоемоційного стану дитини та гарантування її гармонійного розвитку [168, с. 3-11; 169, с. 362-398; 170].

Подібної позиції дотримується і Є. О. Харитонов, який наголошував, що сімейні правовідносини мають особливу правову природу, оскільки поєднують приватний інтерес батьків із публічним інтересом держави щодо забезпечення охорони дитинства. У зв'язку з цим спори щодо визначення місця проживання дитини не можуть вирішуватися виключно на підставі формальної рівності прав батьків, а потребують комплексної оцінки всіх обставин справи [213].

У сучасній українській доктрині сімейного права як вже зверталась увага, значна увага приділяється принципу «найкращих інтересів дитини». Як зазначають М. К. Корнієнко, М. В. Менджул та інші науковці, зміст цього принципу полягає у забезпеченні для дитини таких умов проживання, які найбільше сприятимуть її фізичному, психологічному та моральному розвитку. При цьому вчені підкреслюють, що інтереси батьків не можуть домінувати над інтересами дитини [61, с. 398-404; 79, с. 87-90].

Особливого значення питання визначення місця проживання дитини набуло після запровадження в Україні воєнного стану. Внаслідок військової

агресії значна кількість дітей була вимушена змінити місце проживання, виїхати за кордон або проживати окремо від одного з батьків. Це спричинило суттєве збільшення кількості судових спорів щодо визначення місця проживання дитини та порядку участі батьків у її вихованні [174, с. 157-166; 229, с. 55-62].

У зв'язку з цим важливого значення набула практика Верховного суду України. У своїх правових позиціях Верховний Суд неодноразово наголошував, що під час вирішення спорів щодо дітей суд має керуватися виключно принципом забезпечення найкращих інтересів дитини, а не формальною рівністю прав матері та батька [102].

Так, у постанові Верховного Суду України від 15 січня 2025 року суд зазначив, що неможливо вважати самочинною зміну місця проживання дитини одним із батьків, якщо таке місце проживання раніше не було визначене судом або органом опіки та піклування. Суд наголосив, що обидва батьки мають рівні права щодо дитини, а тому сама по собі зміна фактичного місця проживання не є безумовною підставою для відібрання дитини [146].

У своїх узагальненнях практики Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду також звернув увагу на особливості розгляду таких спорів в умовах воєнного стану. Суд зазначив, що перебування дитини за кордоном унаслідок військової агресії саме по собі не позбавляє українські суди юрисдикції щодо вирішення спору про визначення місця проживання дитини. Крім того, враховується безпекова ситуація, стабільність умов проживання, психологічний стан дитини та можливість забезпечення її належного розвитку [137].

Суттєвий вплив на формування сучасних підходів до визначення місця проживання дитини має практика Європейський суд з прав людини. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, однак перевага має надаватися саме інтересам дитини.

Зокрема, у справі «M.S. v. Ukraine» ЄСПЛ наголосив, що при визначенні місця проживання дитини необхідно враховувати два основні критерії: по-перше, збереження зв'язків дитини із сім'єю, а по-друге забезпечення її розвитку у стабільному та безпечному середовищі [265]. Аналогічна позиція була висловлена у справі «Mamchur v. Ukraine», де Суд зазначив, що найкращі інтереси дитини повинні мати першочергове значення у всіх рішеннях державних органів [266].

У справі «Hunt v. Ukraine» ЄСПЛ звернув увагу на необхідність забезпечення реального балансу між правом батьків на сімейне життя та необхідністю захисту психологічного стану дитини. Суд підкреслив, що держава повинна вживати активних заходів для забезпечення ефективного виконання рішень щодо дітей [257].

В умовах воєнного стану практика ЄСПЛ набуває особливого значення, оскільки питання безпеки дитини фактично стає одним із ключових критеріїв визначення її місця проживання. Українські суди дедалі частіше враховують ризики, пов'язані з веденням бойових дій, можливістю обстрілів, відсутністю стабільних умов проживання та доступу до освіти й медичної допомоги.

Водночас у сучасній науковій літературі наголошується, що воєнний стан не може автоматично обмежувати право одного з батьків на участь у вихованні дитини [44]. Так, на думку окремих науковців, навіть в умовах воєнного стану держава повинна забезпечувати баланс між безпекою дитини та збереженням її сімейних зв'язків з обома батьками [178, с. 64-69].

Таким чином, сучасне правове регулювання визначення місця проживання дитини ґрунтується на поєднанні норм національного законодавства, міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. При цьому ключовим критерієм залишається забезпечення найкращих інтересів дитини, що включає її безпеку, стабільність проживання, психологічний комфорт та можливість підтримувати належні відносини з обома батьками. В умовах воєнного стану зазначені критерії набувають особливого значення, оскільки

суди повинні враховувати не лише сімейні обставини, а й реальні загрози життю та здоров'ю дитини.

Розвиток правового регулювання визначення місця проживання дитини пройшов тривалий історичний шлях від повної залежності дитини від влади батька до визнання її самостійним суб'єктом права, інтереси якого мають пріоритетне значення. Сучасне законодавство України та міжнародні стандарти спрямовані насамперед на забезпечення гармонійного розвитку дитини, захист її прав та створення належних умов для реалізації права на сімейне виховання.

Принагідно звернути окрему увагу на те, що сучасні збройні конфлікти та процеси масової міграції зумовили якісну трансформацію сімейних правових відносин, зокрема тих, що пов'язані з визначенням місця проживання неповнолітньої особи. Для України ця проблема набула системного характеру після початку збройної агресії Російської Федерації та запровадження правового режиму воєнного стану. В умовах примусового переміщення (внутрішнього або зовнішнього) традиційні критерії визначення місця проживання дитини суттєво змінюються під впливом факторів публічного права та міжнародних стандартів захисту прав людини.

Міжнародно-правові підходи до захисту прав дитини визначаються передусім положеннями Конвенції ООН про права дитини 1989 року [57], які закріплюють принцип найкращих інтересів дитини (стаття 3), пріоритет батьківської відповідальності (стаття 18) та обов'язок держави забезпечувати захист від усіх форм насильства та розлуки (статті 9, 19).

На європейському рівні важливу роль відіграє практика Європейського суду з прав людини, який формує стандарти захисту права на повагу до приватного та сімейного життя відповідно до статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У справах «Loizidou v. Turkey» [263], «Cyprus v. Turkey» [250], а також у міждержавній справі «Ukraine and the Netherlands v. Russia» [280] суд сформулював підхід до оцінки впливу збройних конфліктів на приватне та

сімейне життя, зокрема щодо втрати житла, розділення сімей та примусового переміщення дітей.

На національному рівні трансформація сімейно-правових відносин здійснюється через призму норм СК України (зокрема, статей 160-161) [194] та практики Верховного суду України, який підкреслює необхідність комплексної оцінки реальних обставин справи, включаючи умови безпеки, психологічний стан дитини та стабільність життєвого середовища.

Сім'я є однією з найбільш стабільних соціальних інституцій, яка зберігає своє значення навіть в умовах глибоких соціальних трансформацій. Водночас сучасні суспільні процеси спричиняють зміну характеру сімейних правових відносин, зокрема у сфері визначення місця проживання неповнолітніх осіб. Хоча така трансформація має глобальний характер, у різних державах вона проявляється по-різному.

Порівняльний аналіз європейських правових систем свідчить, що питання визначення місця проживання дитини у сімейному праві держав Європейського Союзу також вирішується крізь призму принципу найкращих інтересів дитини, який виступає фундаментальним критерієм судового розгляду відповідних спорів.

У сімейному праві Франції ключовим правовим інститутом є батьківська влада (*autorité parentale*), що охоплює сукупність прав і обов'язків батьків щодо забезпечення безпеки, здоров'я та розвитку дитини. Відповідно до положень Французького цивільного кодексу, після розлучення або роздільного проживання батьків батьківська влада, як правило, зберігається за обома батьками, які спільно приймають рішення щодо важливих аспектів життя дитини, включаючи визначення її місця проживання [245]. При цьому суд може визначити або звичайне місце проживання дитини з одним із батьків (*résidence habituelle*), або застосувати модель чергового проживання (*résidence alternée*), коли дитина проживає по чергові з кожним із батьків. Таке рішення ухвалюється з урахуванням стабільності соціального

середовища, рівня участі кожного з батьків у вихованні та психологічних потреб дитини.

У французькому праві ключову роль у формуванні підходів до визначення місця проживання дитини відіграє практика Касаційного суду Франції (Cour de cassation).

Зокрема, у рішенні Касаційного суду Франції від 12.06.2020 року № 19-24.108, суд наголосив, що «звичайне місце проживання дитини» має визначатися як місце, де фактично знаходиться центр її життєвих інтересів і соціального середовища. При цьому намір батьків щодо майбутнього проживання дитини не може бути вирішальним критерієм; він має оцінюватися разом з іншими фактичними обставинами, такими як стабільність проживання, сімейні зв'язки та соціальна інтеграція дитини [248].

Інший важливий підхід сформульований у рішенні Касаційного суду Франції від 02.12.2015 року № 14-25.015, де суд визначив, що звичайне місце проживання дитини повинно встановлюватися на основі комплексної оцінки її інтеграції в соціальне та сімейне середовище. До таких критеріїв належать тривалість проживання, умови перебування, місце навчання, мовне середовище та характер соціальних зв'язків дитини [249].

Таким чином, французька судова практика підкреслює необхідність комплексного аналізу фактичних обставин життя дитини та її соціальної інтеграції при визначенні місця проживання.

У Німеччині визначення місця проживання дитини є складовою частиною батьківської опіки (Sorgerecht) і розглядається як право визначення місця проживання дитини (Aufenthaltsbestimmungsrecht). Відповідно до положень Німецького цивільного кодексу (BGB), це право може належати обом батькам спільно або одному з них за рішенням сімейного суду. Якщо між батьками виникає спір, суд може передати одному з батьків виключне право визначати місце проживання дитини, якщо це відповідає її найкращим інтересам [254]. При цьому суд враховує прив'язаність дитини, її соціальне

середовище, стабільність проживання та здатність батьків забезпечити належні умови для розвитку дитини.

Наприклад, у рішенні Федерального суду Німеччини (BGH) від 20.03.2019 року № XII ZB 530/17 суд розглядав питання правового статусу дитини, яка була народжена за допомогою сурогатного материнства за кордоном. Суд підкреслив, що при визначенні правового статусу дитини та її сімейних відносин необхідно виходити з принципів національного сімейного права Німеччини та забезпечення стабільності її правового становища [240; 259].

У практиці німецьких сімейних судів також широко застосовується принцип збереження зв'язку дитини з обома батьками, а рішення щодо місця проживання приймаються з урахуванням соціального середовища, стабільності проживання та здатності кожного з батьків забезпечити належні умови розвитку дитини.

У сімейному праві Італії принцип «найвищих інтересів дитини» (*superiore interesse del minore*) є визначальним при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання неповнолітніх. Згідно з положеннями Італійського цивільного кодексу, батьки спільно здійснюють батьківську відповідальність і за взаємною згодою визначають місце проживання дитини. У випадку спору суд має повноваження встановити основне місце проживання дитини з одним із батьків, одночасно визначивши порядок спілкування з іншим [246]. При цьому суд оцінює безперервність виховання, стабільність житлового середовища, участь кожного з батьків у повсякденному житті дитини та її соціальні зв'язки.

Важливою особливістю італійського сімейного права є також обов'язкове врахування думки дитини, якщо вона досягла достатнього рівня зрілості. Суд повинен забезпечити можливість безпосереднього висловлення позиції дитини під час судового розгляду, що розглядається як важливий елемент забезпечення її процесуальних прав.

Водночас, в італійському сімейному праві важливу роль у формуванні правових стандартів відіграє практика Верховного касаційного суду Італії (Corte di Cassazione).

Зокрема, у рішенні Верховного касаційного суду Італії від 09.05.2025 року № 12284 суд розглядав справу щодо міжнародного переміщення дитини та визначення її звичайного місця проживання. Суд дійшов висновку, що при визначенні такого місця необхідно враховувати рівень інтеграції дитини у соціальне середовище, а також життєві та соціальні зв'язки того з батьків, який фактично здійснює основний догляд за дитиною [247].

У іншому рішенні Верховного касаційного суду Італії від 24.07.2023 № 22022 суд наголосив, що звичайне місце проживання дитини не обмежується формальною реєстрацією місця проживання. Воно визначається місцем фактичного та стабільного перебування дитини, де формується її соціальне середовище та система особистих зв'язків [242].

Отже, італійська судова практика підкреслює, що визначення місця проживання дитини має ґрунтуватися насамперед на реальних соціальних зв'язках та стабільності життєвого середовища.

Крім того, у сімейному праві Великої Британії одним із ключових факторів при вирішенні питання про місце проживання дитини після розлучення батьків є стабільність житлових умов [251]. Це безпосередньо пов'язано з принципом забезпечення найкращих інтересів дитини.

Основними аспектами врахування стабільності місця проживання батьків у таких спорах є:

1. Принцип найкращих інтересів дитини. Стабільне житлове середовище сприяє емоційному та психологічному благополуччю дитини і розглядається судами як один із ключових факторів при вирішенні сімейних спорів.

2. Послідовність і стабільність повсякденного життя. Діти краще адаптуються до життєвих змін за умов наявності стабільного розпорядку дня та передбачуваного середовища.

3. Емоційна безпека дитини. Наявність постійного житла забезпечує відчуття безпеки та безперервності життєвого середовища, що зменшує рівень тривоги та стресу під час розлучення батьків.

4. Юридичні аспекти визначення місця проживання. При прийнятті рішень суди враховують стабільність житлових умов кожного з батьків, географічну близькість до школи, соціального оточення дитини та можливість підтримання контакту з іншим з батьків.

5. Загальна стабільність батьків. Стабільність місця проживання може свідчити про здатність батьків забезпечити дитині належні умови для розвитку, включаючи матеріальне забезпечення, житлові умови та емоційну підтримку.

6. Мінімізація порушень звичного способу життя. Збереження стабільних житлових умов дозволяє мінімізувати негативний вплив змін, пов'язаних із розлученням.

7. Практичні процесуальні механізми. У Великій Британії суд може видати Child Arrangements Order (CAO) – судовий наказ щодо визначення місця проживання дитини та часу її спілкування з кожним із батьків.

8. Батьківська відповідальність. Обидва батьки зберігають батьківську відповідальність, однак стабільність місця проживання може впливати на практичну реалізацію цієї відповідальності.

Отже, стабільність житлового середовища розглядається судами Великої Британії як один із ключових факторів забезпечення добробуту дитини, підтримання її психологічної рівноваги та мінімізації негативних наслідків розлучення.

Аналіз законодавства Франції, Німеччини, Великої Британії та Італії дозволяє зробити висновок, що сучасні європейські правові системи демонструють спільні тенденції у підходах до визначення місця проживання дитини, що базуються на принципі найкращих інтересів дитини (best interests of the child), закріпленому в Конвенції ООН про права дитини 1989 року [57].

Першою характерною тенденцією є пріоритет фактичних обставин життя дитини над формальними юридичними критеріями. У більшості європейських правових систем ключовим поняттям є «звичайне місце проживання дитини» (*habitual residence*), яке визначається не за формальною реєстрацією, а за місцем фактичного проживання, де дитина інтегрована у соціальне середовище, навчається та підтримує стабільні соціальні зв'язки.

Другою тенденцією є збереження батьківської відповідальності за обома батьками після розлучення. Сімейне законодавство більшості європейських держав виходить із презумпції спільної батьківської відповідальності, що передбачає участь обох батьків у прийнятті важливих рішень щодо життя дитини, навіть якщо її основне місце проживання визначене з одним із них.

Третьою важливою тенденцією є орієнтація судів на забезпечення стабільності життєвого середовища дитини. Європейська судова практика виходить з того, що різкі зміни місця проживання або соціального середовища можуть негативно впливати на психологічний стан дитини, тому суди прагнуть мінімізувати такі зміни.

Четвертою тенденцією є зростання ролі думки дитини у судовому процесі. У багатьох європейських державах законодавство передбачає обов'язкове врахування позиції дитини, якщо вона досягла достатнього рівня зрілості. Це відповідає статті 12 Конвенції ООН про права дитини, яка гарантує право дитини бути вислуханою у справах, що її стосуються [57].

П'ятою тенденцією є інтернаціоналізація сімейного права, яка проявляється у зростанні кількості транскордонних сімейних спорів, пов'язаних із міграційними процесами та мобільністю населення. У таких випадках національні суди дедалі частіше застосовують норми міжнародного приватного права та практику Європейського суду з прав людини.

Зазначені підходи формують загальноєвропейський стандарт правового регулювання сімейних відносин, який дедалі активніше впливає на національну судову практику держав, зокрема й України. Водночас,

зазначені підходи також мають важливе значення для подальшого розвитку та рекодифікації національного цивільного та сімейного законодавства України [163, с. 46-49, с. 114-120], особливо в умовах зростання кількості транскордонних спорів щодо визначення місця проживання дітей у контексті вимушеної міграції та збройного конфлікту.

В сучасній Україні спостерігається трансформація нормативно-правового регулювання сімейних відносин у сфері визначення місця проживання неповнолітніх осіб. Особливістю сучасного етапу є формування двох груп критеріїв: тих, що застосовуються у мирний час, та тих, що актуалізуються в умовах воєнного стану.

У мирний час визначення місця проживання дитини, як правило, базується на таких критеріях:

- емоційна прив'язаність дитини;
- матеріальні та житлові умови проживання;
- здатність батьків забезпечити належне виховання і розвиток дитини;
- врахування думки дитини (за умови досягнення відповідного віку).

Водночас в умовах воєнного стану та вимушеного переміщення ці критерії зазнають суттєвих змін.

По-перше, пріоритет безпеки дитини. Фактор фізичної безпеки стає домінуючим. Проживання на території активних бойових дій або тимчасової окупації суттєво впливає на оцінку найкращих інтересів дитини.

По-друге, транскордонний елемент. У разі виїзду дитини за межі держави виникають питання міжнародної юрисдикції, визнання судових рішень та застосування норм міжнародного приватного права.

По-третє, тимчасовий характер проживання. Статус внутрішньо переміщеної особи або біженця передбачає нестабільність місця проживання, що ускладнює визначення «постійного» місця проживання у традиційному правовому розумінні.

По-четверте, посилення ролі держави. Держава фактично стає активним учасником правових відносин через механізми соціального

захисту, реєстрації внутрішньо переміщених осіб, а також забезпечення освітніх та медичних прав дитини.

Водночас примусове переміщення часто супроводжується низкою правових колізій і процесуальних труднощів, зокрема:

- відсутністю згоди одного з батьків на виїзд дитини;
- неможливістю підтримання контакту з батьком або матір'ю, які перебувають на тимчасово окупованій території;
- складнощами виконання судових рішень;
- необхідністю оцінки істотної зміни обставин як підстави для перегляду попередніх судових рішень.

Практика Європейських національних судів та Європейського суду з прав людини підкреслює, що навіть в умовах збройного конфлікту держава зобов'язана забезпечити ефективні процедури розгляду сімейних спорів. Будь-які обмеження контактів між дитиною та батьками повинні бути пропорційними, обґрунтованими та спрямованими на захист найкращих інтересів дитини.

Отже, сімейні правові відносини щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи, яка була примусово переміщена внаслідок збройного конфлікту, зазнають глибокої структурної трансформації. Принцип найкращих інтересів дитини в сучасних умовах наповнюється новим змістом через категорії безпеки, стабільності, психологічного благополуччя та міжнародного правового захисту [227, с. 834-840].

У контексті збройного конфлікту визначення місця проживання дитини перестає бути виключно приватно-правовим спором між батьками і перетворюється на комплексний міжгалузевий механізм захисту прав дитини, що поєднує норми сімейного, міжнародного гуманітарного та правозахисного права.

Основними тенденціями трансформації сімейних відносин щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи є: пріоритет принципу найкращих інтересів дитини; збереження батьківської відповідальності за

обома батьками навіть після розлучення; орієнтація на стабільність життєвого середовища дитини; врахування думки дитини під час вирішення сімейних спорів; забезпечення підтримання контактів з обома батьками.

Також звертається увага й на такі тенденції вказаної трансформації сімейних відносин щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи в умовах воєнного стану та збройного конфлікту, таких як:

1. Гуманітаризація критеріїв визначення місця проживання, що передбачає перехід від формальних критеріїв до комплексної оцінки безпеки та стабільності життєвого середовища дитини.

2. Інтернаціоналізація правового регулювання, що проявляється у зростанні впливу міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини.

3. Посилення публічно-правового елементу, який виражається у розширенні ролі держави як гаранта прав дитини.

4. Динамічність правового статусу дитини, що проявляється у можливості зміни місця проживання залежно від розвитку безпекової ситуації [227, с. 834-840].

Таким чином, зважаючи на викладене та проведене дослідження, розвиток правового регулювання визначення місця проживання дитини свідчить про суттєву зміну підходів до розуміння ролі дитини у сімейних правовідносинах. Якщо у попередні історичні періоди дитина фактично перебувала під повною владою батьків і не розглядалася як самостійний носій прав, то сучасне сімейне право ґрунтується на визнанні пріоритету її прав, потреб та інтересів. Саме принцип найкращих інтересів дитини сьогодні є основою як міжнародного, так і національного правового регулювання у сфері визначення місця проживання дитини.

Проведене дослідження показує, що сучасний підхід до вирішення спорів між батьками вже не обмежується лише оцінкою матеріальних чи побутових умов. Все більшого значення набувають психологічний стан дитини, її емоційна прив'язаність, стабільність життєвого середовища,

можливість підтримувати зв'язок з обома батьками, а також безпека та умови для нормального розвитку. Особливо актуальними ці питання стали для України в умовах воєнного стану, коли значна кількість дітей була змушена змінити місце проживання, виїхати за кордон або проживати окремо від одного з батьків.

Водночас аналіз практики ЄСПЛ, Верховного Суду України та законодавства європейських держав свідчить про формування спільного підходу, відповідно до якого головною метою держави та суду є забезпечення для дитини стабільного, безпечного та сприятливого середовища проживання. У сучасних умовах питання визначення місця проживання дитини вже виходить за межі виключно приватного спору між батьками та набуває комплексного характеру, поєднуючи норми сімейного, міжнародного та правозахисного права.

Таким чином, подальший розвиток сімейного законодавства України має бути спрямований на вдосконалення механізмів захисту прав дитини, адаптацію законодавства до сучасних викликів та забезпечення реального балансу між правами батьків і найкращими інтересами дитини, які повинні залишатися головним критерієм у вирішенні будь-яких сімейних спорів.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

2.1. Поняття та правова природа місця проживання дитини

Україна приєднавшись до Конвенції ООН про права дитини, визнала право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку дитини [57].

Системний аналіз цивільного та сімейного законодавства, правозастосовної практики свідчить про безліч проблем, пов'язаних із місцем проживання дитини. Вони визначаються насамперед недоліками правової регламентації, відсутністю єдиного підходу до питань реалізації прав дитини, а також незастосуванням деяких положень законів у галузі прав дитини.

На таку відсутність єдиного підходу, вказують окремі наукові позиції. Так, наприклад окремі науковці зазначають, що не зважаючи на наявність доволі ефективних механізмів дотримання прав дитини при визначенні їх місця проживання, зокрема при розлученні батьків, тобто припиненні шлюбних відносин, залишаються непоодинокими випадки формального вирішення питання стосовно дотримання найкращих інтересів дитини при визначенні її місця проживання, так як частіше такі питання вирішуються у судовому порядку, без спроб їх вирішення або шляхом складання між батьками договорів стосовно узгодження визначення місця проживання дитини, або ж без застосування медіації, та без розгляду інших альтернативних способів вирішення цих питань [67, с. 43-46].

Також у наукових колах звертають увагу на те, що формально-правовий підхід щодо визначення місця проживання дитини ґрунтується переважно на аналізі саме матеріально-побутових умов проживання та рівня забезпечення дитини, стабільності житла, у якому проживає дитина, наявності доходу батьків та інших об'єктивних факторів. У межах такого підходу судова оцінка часто зводиться до порівняння соціально-економічних

можливостей батьків, а не визначення найкращих інтересів дитини. Водночас подібне розуміння поступово втрачає домінуюче значення, оскільки саме по собі матеріальне забезпечення не гарантує дотримання найкращих інтересів дитини. Отже, у сучасних реаліях здебільшого приділяється більше уваги саме найкращим інтересам дитини, а якщо враховувати воєнний стан, ведення бойових дій та тимчасову окупацію окремих територій України, то при вирішенні питання визначення місця проживання дитини, звертається увага й на безпечове середовище для дитини [229, с. 55-62].

Принагідно звернути увагу на те, що й правова позиція Верховного суду України категорично відкидає застосування формального підходу при визначенні місця проживання дитини, так-як абстрактна рівність прав батьків або відсутність у одного з них певних документів (наприклад, права власності на житло або реєстрації) не мають переважати [128; 133].

Інші наковці, проводячи аналіз та дослідження нормативно-правового регулювання визначення місця проживання дитини, а також механізмів реалізації прав дитини та батьків при визначенні місця проживання дитини, пропонують застосовувати психологічний підхід, або ж суб'єктно-вчинковий підхід. Науковці стверджують, що такий підхід більше акцентує увагу на емоційному зв'язку дитини з кожним із батьків, на рівні психологічної прив'язаності дитини до кожного з батьків, особливостях виховання дитини, а також на моральному середовищі та стабільності емоційного розвитку [105, с. 79-84; 202]. Також, звертається увага на те, що у межах зазначеного психологічного підходу до вирішення питань визначення місця проживання дитини, дедалі більшого значення набувають висновки органів опіки та піклування, участь яких у вирішенні цих питань обов'язкова, результати психологічних експертиз, а також врахування думки самої дитини, якщо її вік і рівень розвитку дозволяють висловити власну позицію [117, с. 349-353].

Аналогічну позицію стосовно врахування найкращих інтересів дитини та використання психологічного підходу при вирішенні питання визначення місця проживання дитини, висловлює й Верховний Суд. Водночас суд надає

окремі визначення, зокрема зазначаючи, що емоційна прив'язаність пріоритетно надається тому з батьків, з ким у дитини найбільш тісний емоційний зв'язок, з урахування висновків судово-психологічних експертиз та пояснень фахівців [102].

Окремі науковці, прихильники комплексного підходу до визначення місця проживання дитини, який сьогодні найбільшою мірою відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини, стверджують, що цей підхід передбачає поєднання правових, психологічних, соціальних і моральних критеріїв. Його основою є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у Організації Об'єднаних Націй та відображений у положеннях Конвенції про права дитини. У такому контексті визначення місця проживання дитини розглядається не як механічне встановлення місця її перебування, а як правовий механізм забезпечення гармонійного розвитку, безпеки та стабільності дитини [197, с. 1-7].

Аналогічну позицію висловлює й Верховний суду України [126].

Для розвитку дитини потрібно створення системи правових гарантій забезпечення її прав. Ці обставини дозволяють зробити висновок про необхідність вивчення питань, пов'язаних із місцем проживання, що характеризує цивільно-правовий та сімейно-правовий стан дитини, проблем реалізації її права на обрання місця проживання та виявлення системи заходів їх вирішення.

З огляду на положення статті 29 ЦК України під місцем проживання розуміється «місце, де постійно чи тимчасово проживає фізична особа» [216]. Водночас положеннями вказаної статті також визначається поняття місця проживання, фізичних осіб у віці до 10 років, від 10 до 14 років, та які досягли 14 років. Так, під місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десятирічного віку розуміється: «місце проживання її батьків, усиновлювачів, опікуна, чи одного з них, з ким вона проживає, або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає» [14, с. 1-6]; під місцем проживання фізичних осіб у віці від

десяти до чотирнадцяти років розуміється: «місце проживання її батьків, усиновлювачів або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна» [21, с. 2-12]. При цьому, у ЦК України зазначається, що фізична особа досягши чотирнадцятирічного віку може вільно обрати собі місце проживання, з урахуванням встановлених законом обмежень.

У науковій літературі під місцем проживання, загалом, розуміють: «житловий будинок, квартиру, службове житлове приміщення, спеціалізовані будинки, а також інше спеціалізоване житлове приміщення, в якому фізична особа постійно або тимчасово (переважно) проживає як власник, за договором найму (піднайму), договором оренди або на інших підставах, передбачених законодавством України» [81, с. 101-106]. Таким чином, розуміння місця проживання зведено до житлового приміщення.

Місце проживання є місцем, де фізична особа влаштувалась. Причому цей факт може бути заснований на сукупності обставин (у тому числі наявності сім'ї, житла, трудової, іншої не забороненої законом діяльності в конкретному населеному пункті або місцевості, реєстрації за місцем проживання тощо), а не тільки на акті про реєстрацію місця проживання.

У правозастосовній діяльності прийнято вважати, що у місці проживання фізична особа перебуває постійно чи переважно, тобто протягом тривалого часу.

Разом з тим, враховуючи конкретні обставини, тимчасовий критерій може визначатися нетривалими термінами (тижнями, місяцями) перебування фізичної особи у конкретному місці, наприклад, при переселенні, переміщенні з однієї місцевості до іншої для тимчасового або постійного проживання. Останнє дуже актуально у сьогоденні, так-як у зв'язку із повномасштабним вторгнення військових формувань країни агресора – РФ,

окремі території України та населені пункти були тимчасово окуповані, а громадяни України (фізичні особи), були вимушені тимчасово залишити своє постійне місце проживання, переміститись у більш безпечні населені пункти.

Порядок та умови реалізації права дитини на житлове приміщення визначаються, перш за все, правовим статусом дитини, що характеризується неповною дієздатністю, видом та обсягом її прав, формою власності на житлове приміщення тощо. Дитина може бути власником житлового приміщення, членом сім'ї власника, наймачем, членом сім'ї наймача тощо.

Критерії, що характеризують поняття «місця проживання» для дорослих осіб та дитини можуть не співпадати.

Місце проживання одна із обставин, що характеризують правове становище дитини. Поряд із правоздатністю та дієздатністю місце проживання дозволяє в повному обсязі позначити правовий статус дитини. Вони тісно пов'язані з іншими елементами правового статусу. На це впливає обсяг правосуб'єктності. У свою чергу правоздатність та дієздатність впливають на місце проживання дитини. Так, правоздатна та дієздатна фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, на свій розсуд визначає місце проживання та елементи, його складові, у тому числі житло, населений пункт тощо.

Зміст поняття «місце проживання» становлять такі елементи суб'єктивного та об'єктивного характеру, як житло (квартира, будинок тощо), населений пункт, місцевість, що визначаються адміністративно-територіальною одиницею, адресно-географічним положенням, державою, тощо.

Отже, загально визначеним визнається, що під місцем проживання слід розуміти територію на якій фізичні особи облаштувалися і перебувають протягом тривалішого періоду часу, прийнятого основою у визначенні місця проживання, тобто у зазначеному розумінні місце проживання визначається в якості публічно-правового явища: місце, місцевість, територія, адресно-географічні координати [225, с. 132-135].

Цивільне законодавство визначає такі критерії для визначення місця проживання дитини, як: вік; місце проживання його батьків, усиновлювачів або опікунів; згода батьків щодо визначення місця проживання дитини. При цьому перші два належать до об'єктивних критеріїв, а третій до суб'єктивних.

Сьогодні є проблема визначення місця проживання дітей з одним із батьків. Вважається, що необхідно доповнити сімейне законодавство щодо підстав визначення місця проживання. Державі необхідно враховувати нові аспекти сімейного життя колишнього чоловіка, з яким суд визначає місце проживання дитини з метою виконання обов'язку щодо захисту дитинства.

Вважається, що вирішення цього питання сьогодні стоїть дуже гостро у зв'язку із завданням держави щодо захисту неповнолітньої дитини, її всебічного та якісного розвитку та виховання.

СК України закріплює рівність прав та обов'язків батьків щодо своїх дітей [90]. Передбачається вирішення питань їх утримання, формування особистісних якостей за взаємною згодою подружжя з урахуванням пріоритету законних інтересів самих дітей.

Законодавством визначено, що батьки як у шлюбі, так і після його припинення мають право визначити місце проживання спільних дітей. Деякі приходять до спільної згоди з цього питання, але непоодинокі випадки, коли визначити місце проживання дитини неможливо без участі органів опіки та піклування або суду.

Виникає питання, яким чином можна забезпечити рівну участь у житті дитини кожного із батьків після їх розлучення, коли один з них вже не має можливості щодня перебувати з дитиною, а у окремих випадках може бути відсутнім і бажання спілкування.

Сучасні державні завдання щодо зміцнення традиційних духовно-моральних цінностей сім'ї, захисту та охорони прав та інтересів неповнолітніх вимагають пошуку ефективних рішень щодо участі батьків у вихованні своїх дітей після припинення шлюбу (розлучення).

Після розірвання шлюбу колишнє подружжя, тобто батьки мають право дійти спільної згоди, або на укладення угоди про дітей, в якій за їх взаємним рішенням буде визначено місце подальшого проживання, виховання та матеріального утримання неповнолітніх. У випадках, якщо при розлученні батьки не досягають згоди або укладена між батьками угода порушує законні інтереси дитини або одного із батьків, рішення про участь батьків у вихованні дитини прийматиметься судом [176, с. 58-64].

Звертається увага на те, що такий законодавчий підхід є найбільш прийнятним, оскільки враховує можливість збереження добрих та поважних відносин між громадянами, інтереси кожного члена сім'ї та дозволяє вирішити питання, не звертаючись до суду, самотійно та мирно. А якщо ні, то держава вдається до допомоги вирішення справи в суді.

Виходячи з аналізу правозастосовної практики, підхід до питання визначення місця проживання дитини після розлучення з матір'ю ми можемо назвати традиційним. Однак, не можна в жодному разі стверджувати, що він є єдиним.

Верховний Суд визначив підстави для ухвалення рішення про залишення дитини з тим чи іншим батьком: вік дітей, їх прихильність до кожного з батьків, братів, сестер та інших членів сім'ї, моральні та інші якості батьків, відносини між ними та дитиною, можливість створення для дитини умов для виховання та розвитку. Лише матеріально-майнова перевага перестала бути безумовним чинником задоволення вимог батька [124].

Слід звернути увагу, що ці підстави варто доповнити важливою умовою обліку нових обставин: ставлення до дитини мачухи, вітчима, зведених братів і сестер. Цей фактор може значно вплинути на життя неповнолітнього, оскільки нові члени сім'ї стануть частиною його повсякденності з іншим ставленням до навколишнього світу, що може вплинути на розвиток дитини.

Звертаючись до судової практики, можна вказати, що зазвичай виникає розуміння про те, що при спорах стосовно дітей батьки зазвичай намагаються довести, з ким із них проживання дитини буде найбільш комфортним.

Відзначається, що основною підставою при вирішенні справи про місце проживання дитини після розлучення батьків є її інтереси.

Незважаючи на матеріально-побутове становище кожного з батьків, суд має приймати рішення лише після з'ясування справжнього бажання дитини з урахуванням погляду батьків на результат справи. Імовірність того, що неповнолітній отримає всебічний розвиток, буде вихований у дусі українських традиційних духовно-моральних цінностей та отримає якісну освіту, за умови небажання батька в першорядному аспекті, місці проживання дитини, невелика. Правозастосовний підхід із залишенням дітей з матір'ю не завжди є правильним, необхідно враховувати всі матеріали цієї ситуації.

Виходячи з вищевикладеного, ми можемо зазначити, що законодавчі основи сімейної політики щодо встановлення місця проживання дитини після розлучення батьків є регламентованими, проте їх застосування потребує додаткового уточнення.

Крім того, вважається за необхідне доповнити їх фактором обліку нових обставин сімейного життя колишнього чоловіка, з яким суд вирішує залишити дитину: стосунки до дитини мачухи, вітчима, зведених братів та сестер.

Пропонується внести інформацію про підстави залишення дитини з одним із батьків до Сімейного Кодексу України. Щодо регламентації порядку судочинства, видається, що воно не потрібно, тому що кожна ситуацію суду необхідно розглядати з урахуванням особливостей справи та інтересів неповнолітньої з метою виконання обов'язку держави щодо захисту дитинства [226, с. 136-138].

Положення частини першої статті 18, частини першої статті 27 Конвенції ООН «Про права дитини» [57], зазначають, що держави-учасниці

взяли на себе зобов'язання забезпечувати належне визнання принципу рівної відповідальності, за виховання та розвиток дитини, обох батьків останньої. При цьому, наголошується, що основна відповідальність за забезпечення гармонійного розвитку дитини, з урахуванням її найкращих інтересів, покладається на батьків або, за необхідності, на законних опікунів. При цьому держави гарантують кожній дитині право на, необхідний для її всебічного розвитку, рівень життя.

Принцип пріоритетності прав та інтересів дитини також інтегрований до національної правової системи України. Так, положеннями статті 7 СК України закріплено імператив про забезпечення дитині можливості реалізації її прав [191], визначених Конституцією України, Конвенцією ООН «Про права дитини» та ратифікованими Верховною Радою України міжнародними договорами. При цьому, законодавець наголошує на здійсненні нормативно-правового регулювання сімейних відносин максимально ураховуючи потреби та інтереси дитини [57; 58].

У контексті положень Закону України «Про охорону дитинства», поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини» конкретизується як сукупність дій і рішень, спрямованих на задоволення її індивідуальних потреб з урахуванням стану здоров'я, вікових, статевих, фізичних, психічних та соціальних особливостей, життєвого досвіду, родинного, культурного та етнічного походження, а також з урахуванням власної думки дитини, у разі якщо вона досягла достатнього рівня розвитку для її висловлення [155].

Крім того, національне законодавство гарантує рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі. Це положення відображено у частині першій статті 141 Сімейного кодексу України, де зазначено, що правовий статус батьків щодо дитини є однаковим незалежно від їх сімейного стану [191].

Також, положеннями частини першої статті 12 Закону України «Про охорону дитинства», визначено, що батьки дитини, за її виховання, навчання та розвиток, несуть рівну відповідальність. Також, вони зобов'язані

забезпечувати належні умови розвитку своєї дитини у фізичному, духовному, моральному та інтелектуальному напрямках, а також сприяти розкриттю в дитини здібностей від природи, здійснювати розвиток в дитини стосовно дотримання поваги та гідності, вживати заходів щодо підготовки дитини до майбутнього самостійного життя і соціальної адаптації [155].

Визначення та правове регулювання питання визначення місця проживання дитини, заслуговує окремої уваги. Так, положеннями статті 160, частин першої, другої статті 161 СК України, визначено, що: «за згодою обох батьків дитини, яка не досягла десяти років, встановлюється її місце проживання» [191]. Після досягнення десятирічного віку таке рішення приймається самою дитиною та батьками за їх спільною згодою. У разі досягнення дитиною чотирнадцятирічного віку вона самостійно визначає своє місце проживання.

У разі виникнення спорів між батьками дитини стосовно визначення її місця проживання, які не вдалося врегулювати шляхом відповідних домовленостей, положеннями частин першої, другої статті 161 СК України, зазначається, що такий спір підлягає розгляду органами опіки та піклування або судом.

Зазначений процес судового врегулювання спорів між батьками дитини стосовно визначення її місця проживання, розпочинається з подання, одним із батьків, до суду позовної заяви, з дотриманням вимог цивільного процесуального законодавства. Відповідно до чинної правової процедури, у розгляді спорів між батьками дитини стосовно визначення її місця проживання, обов'язково повинні приймати участь представники органів опіки та піклування. Представники зазначеного органу подають до суду письмові висновки, складені за результатами обстеження житлових умов дитини, батьків та інших осіб, що виявили намір узяти участь у вихованні дитини, спільному проживанні, а також на основі інших доказів, що мають значення для справи. При цьому суд має право відступити від висновку

органу опіки та піклування, якщо його зміст суперечить вимогам законодавства або інтересам дитини.

У правозастосовній практиці Верховний Суд неодноразово наголошував на комплексному підході до розгляду справ зазначеної категорії. Судові інстанції зобов'язані враховувати сукупність факторів: матеріально-побутові умови, психоемоційний стан дитини, стан здоров'я дитини, характер її стосунків із кожним із батьків, рівень емоційної прихильності, висновок органу опіки та піклування, думку дитини, сталі соціальні зв'язки, місце навчання, та інші обставини, які матимуть принципове значення для повноцінного забезпечення прав та інтересів дитини.

Унаслідок збройної агресії мільйони дітей були вимушені залишити територію України разом із одним із батьків або змінити місце проживання в межах країни, переїхавши до інших регіонів. Такі обставини стали серйозним випробуванням для багатьох сімей, значна частина з яких не витримала психологічного, соціального та правового навантаження, спричиненого розлукою або адаптацією до нових умов. Ураховуючи вказане, особливої правової та соціальної значущості, на сьогодні, набуло вирішення питань визначення місця проживання дитини, а судова практика з розгляду таких справ суттєво ускладнилася.

Особливо складними постають ситуації, коли аналіз доказів у справі свідчить про те, що з огляду на інтереси дитини більш доцільним є її проживання з тим із батьків, який залишився на території України або мешкає у регіоні, що перебуває під підвищеною загрозою безпеці. У таких випадках виникає принципове питання: чи є повернення дитини в Україну або до зазначеного регіону безпечним та обґрунтованим з точки зору забезпечення її основоположних прав і свобод.

Якщо батьки не спромоглися дійти взаємної згоди щодо визначення місця проживання дитини та не змогли налагодити конструктивного спілкування між собою, остаточне рішення у цьому питанні покладається на

судову інстанцію. Варто зазначити, що незалежно від обставин справи, кожне судове рішення у подібних спорах часто має складні емоційні та життєві наслідки для обох сторін, однак найбільше від таких конфліктів страждає саме дитина.

На сьогодні суди України, розглядаючи справи про визначення місця проживання дитини, як правило, керуються принципом забезпечення її найкращих інтересів. Судові органи прагнуть об'єктивно дослідити обставини справи та встановити, з ким із батьків дитині буде найбільш комфортно, безпечно й доцільно проживати з огляду на її потреби, вік, емоційний стан та соціальне оточення [222, с. 131-133].

Визначення місця проживання дитини засноване на принципі її найкращих інтересів, із врахуванням віку дитини (з 10 років враховується її думка, з 14 років вона може вирішувати самостійно), стану здоров'я, житлових та матеріальних умов батьків, їхнього ставлення до дитини, а також висновків органів опіки та психологів, що у результаті оформляється договором між батьками чи рішенням суду.

У науковій літературі та СК України визначаються загальні ключові аспекти визначення місця проживання дитини, до яких відносять: вік дитини (до 10 років зазначене питання вирішуються батьками; з 10 до 14 років питання вирішується з урахуванням думки дитини; з 14 років дитина може вирішувати самостійно, з ким із батьків проживати); найкращі інтереси дитини (інтереси дитини виступають основним критерієм для суду, і одночасно включає емоційний стан, потреби, стабільність, соціальні зв'язки дитини, зокрема навчальні заклади та коло друзів); умови проживання дитини (суд вивчає житлові умови (наявність кімнати, безпеку) та матеріальне становище батьків (довідки про доходи, тощо)); стан здоров'я (враховується здоров'я дитини та батьків, а також здатність останніх забезпечити необхідний догляд за дитиною); батьківські якості (відношення батьків до дитини, участь кожного з батьків у вихованні дитини, наявність

шкідливих навичок, графік роботи батьків, приклади поведінки, тощо) [194, с. 208-216].

Звертається увага на те, що питання визначення місця проживання дитини в Україні врегульовані положеннями СК України, зокрема статтями 160, 161. Водночас, положеннями статті 158 СК України визначено принципи врахування інтересів дитини при визначенні місця його проживання [194, с. 221-226].

Ключові аспекти визначення місця проживання дитини та нормативно-правове регулювання зазначених питань в Україні вибудовано на принципах захисту прав дитини, які закріплені у Конвенції ООН «Про права дитини» [136], учасником якої серед інших країн є і Україна.

Однак, окрім нормативного врегулювання сімейних відносин стосовно захисту прав дітей, в Україні, починаючи з ще з 2014 року, додалось певна кількість складностей у вирішенні питань щодо визначення місця проживання дітей. Це було обумовлено тим, що з 2014 року певні території України були тимчасово окуповані країною-агресором РФ, зокрема під патронатом та силовою військовою підтримкою РФ було анексовано територію автономної республіки Крим, та на території Луганської та Донецької областей створено квазі-державні одиниці – Л/ДНР. У зв'язку із зазначеним велика верства населення була вимушена залишити місця свого проживання, своє нерухоме майно та виїхати на території, підконтрольні Україні, і отримати статус внутрішньо-переміщених осіб. Під час такого переміщення багато сімей були розділені, то-як один з батьків з дитиною виїхали з окупованої території, а інший з батьків вимушено залишився з тих чи інших причин.

Ще більше проблем щодо захисту прав дітей та визначення їх місця проживання з'явилося після повномасштабного вторгнення військових формувань РФ у лютому 2022 року на територію України, під час якого було тимчасово окуповано певна кількість територій, а країна-агресор вчиняючи протиправні дії, вивезла велику кількість українських сімей з дітьми на

територію РФ. Починаючи з лютого 2022 року, по всій території України було введено у дію військовий стан.

Як вже зазначалось, положеннями статті 160 СК України визначено, що «місце проживання дитини до 10 років визначається за згодою батьків, а у разі, якщо батьки дитини не дійшли згоди стосовно питання з ким залишиться дитина, вирішення цього питання може бути передано на розгляд органу опіки та піклування або суду» [8, с. 124-128]. У свою чергу, суд розглядаючи справи стосовно визначення місця проживання дитини, особливо в умовах військового стану, враховує певні важливі аспекти, такі як ставлення кожного з батьків до виконання своїх батьківських обов'язків щодо дитини, прихильність дитини до одного з батьків, його вік, стан здоров'я, а також безпеку дитини [136].

Важливо відзначити, що право на проживання з дитиною є рівним для кожного з батьків, незалежно від їхнього соціального статусу чи національності. У справах такого типу суди також часто посилаються на положення статті 162 СК України, якою визначено можливість повернути дитину, якщо її місце проживання було змінено без згоди іншого з батьків, наприклад, шляхом викрадення, що доволі багато разів відбувалось та відбувається з 2022 року, коли РФ насильно, без згоди, переміщає сім'ї з дітьми на свою територію [194, с. 226-227].

Крім того, принагідно звернути увагу на те, що у разі запровадження надзвичайного чи військового стану визначення місця проживання дитини може бути підставою для перетину державного кордону України. Це питання є актуальним і важливим, особливо в умовах війни, коли багато родин змушені евакуюватися або шукати безпечні умови проживання за межами країни.

Згідно з українським законодавством, при запровадженні надзвичайного чи військового стану є спеціальні положення, які регулюють виїзд громадян за кордон, особливо коли йдеться про дітей.

При вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини під час військового стану, насамперед враховується саме безпека дитини, тобто оцінюється та розглядається: наявність загроз для життя та здоров'я дитини на певній території; можливість забезпечення базових потреб дитини (їжа, медичне обслуговування, освіта); здійснення переміщення та евакуації, тобто у разі нагальної необхідності батьки мають право приймати рішення про тимчасове внутрішнє переміщення дитини на територію, яка є безпечнішою (внутрішня міграція по території України, або евакуація на територію зарубіжних країн).

Водночас, факт проживання дитини за межами України, у разі вирішення спірного питання між батьками щодо визначення місця проживання дитини, не перешкоджає розгляду справ зазначеної категорії в суді. При цьому, звертається увага на те, що відповідно до рішення Верховного Суду України: «повернення дитини на територію України не є необхідною умовою для розгляду спору про визначення його місця проживання, а також не є підставою для відмови у позові. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам, що дає батькам можливість вирішувати питання стосовно визначення місця проживання дитини, навіть якщо вона тимчасово перебуває за межами України» [139].

Таким чином, вирішуючи спори стосовно визначення місця проживання неповнолітньої особи, особливо в умовах воєнного стану, суд звертає особливу увагу перш за все на безпеку неповнолітньої особи, особливо у разі, якщо вона проживає з батьками, а бо з одним із батьків у районах які наближені до районів де ведуться бойові дії, на виховання неповнолітніх осіб у сім'ї, яке батьками має спрямовуватися на розвиток особистості неповнолітньої особи, повагу прав, свобод людини, мови, національних історичних та культурних цінностей, підготовку дитини до свідомого життя у сучасному суспільстві у дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності.

Як зазначається у нормативних актах, у разі вирішення спорів стосовно місця проживання неповнолітньої особи віком до чотирнадцяти років визначається органом опіки та піклування або судом. Суд зазначає, що неповнолітня особа є суб'єктом права та, незважаючи на вік та неповну цивільну дієздатність, має певні права. Одним із основних прав неповнолітньої особи є право висловлювати свою думку стосовно її життя. Отже, суд прислухається до неповнолітніх осіб, до їхньої думки та гарантує захист їх інтересів. Належна увага має приділятися поглядам та думці дитини відповідно до її віку та зрілості.

В умовах воєнного стану суди продовжують функціонувати та здійснювати правосуддя. Яких-небудь істотних відступів від правових позицій, викладених у постановах Верховного суду України, у контексті сімейного права і вирішення спорів між подружжям стосовно неповнолітніх осіб, у тому числі щодо визначення їх місця проживання, вказаний судовий орган не зробив. До того ж Верховний Суд підтримує і затверджує позицію щодо необхідності урахування думки неповнолітньої особи при встановленні її місця проживання, особливо в умовах воєнного стану з урахуванням визначення безпекового середовища для неповнолітньої особи [224, с. 236-240].

Зважаючи на вищевикладене, доцільно стверджувати, що правова природа визначення місця проживання дитини на теперішній час, хоч і розглядається все частіше, і науковцями приділяється цьому питанню більше уваги, однак вона також залишається дискусійною. Частина науковців розглядає відповідний інститут у якості способу реалізації батьківських прав та обов'язків, так-як вирішення питання стосовно визначення місця проживання дитини безпосередньо впливає на обсяг участі кожного з батьків у її вихованні. Інші ж дослідники наголошують на тому, що визначення місця проживання дитини має передусім охоронний, захисний характер, оскільки спрямоване на забезпечення прав та інтересів самої дитини, особливо в сучасних реаліях воєнного стану, а не на задоволення інтересів батьків.

Крім того, особливістю правової природи зазначеного інституту є його подвійний характер. Зокрема, з одного боку, він належить до сфери особистих немайнових сімейних правовідносин між батьками та дітьми, адже пов'язаний із вихованням дитини, її особистим розвитком та сімейними зв'язками. З іншого ж боку, визначення місця проживання дитини породжує низку юридичних наслідків майнового та процесуального характеру, зокрема таких-як: визначення порядку участі кожного з батьків у вихованні дитини, вирішення питань аліментних зобов'язань, можливість виїзду дитини за кордон, визначення територіальної підсудності окремих спорів тощо.

Отже, відсутність єдиного підходу до правової природи визначення місця проживання дитини, значною мірою пояснюється оціночним характером категорії «найкращі інтереси дитини». Законодавство не містить вичерпного переліку критеріїв їх визначення, що залишає суду значний обсяг дискреційних повноважень. Унаслідок цього подібні за фактичними обставинами справи можуть вирішуватися по-різному залежно від оцінки доказів, позиції органів опіки та піклування або підходів конкретного суду.

Таким чином, інститут визначення місця проживання дитини має складну міжгалузеву правову природу та характеризується поєднанням приватноправових і публічно-правових елементів. Його сутність полягає не лише у врегулюванні конфліктів та спорів між батьками, а насамперед у забезпеченні стабільного та безпечного середовища для фізичного, психічного й соціального розвитку дитини. Саме тому сучасна тенденція розвитку сімейного права полягає у відході від формального підходу та посиленні дитиноцентричної моделі правозастосування.

2.2. Реалізація права дитини на визначення місця проживання

Загальновизнаним у правовій доктрині є поділ прав дитини на майнові та особисті немайнові. Особливістю прав дитини є їх строковий характер: вони виникають із моменту народження та припиняються з досягненням

повноліття. Водночас особисті немайнові права дитини мають кореспондуючий характер, оскільки кожному праву дитини відповідає обов'язок батьків або інших осіб щодо його забезпечення.

Батьки мають переважне право на особисте виховання дитини, однак, реалізуючи це право, вони зобов'язані діяти з урахуванням найкращих інтересів дитини, а також інтересів суспільства і держави [185]. Відповідно до статті 157 СК України, питання виховання дитини вирішуються батьками спільно, а той із них, хто проживає окремо, має право на участь у вихованні та особисте спілкування з дитиною. Такий підхід узгоджується з положеннями Конституція України, яка закріплює обов'язок батьків піклуватися про дітей, що є необхідною умовою забезпечення державного контролю за належним виконанням батьківських функцій [30, с. 33-34; 51, с. 336-338].

Одним із ключових особистих немайнових прав дитини є право жити та виховуватися у сім'ї. Це право передбачає можливість дитини проживати разом із батьками, отримувати належне виховання, розвиток і утримання, а також покладає на батьків відповідний обов'язок забезпечувати такі умови [180, с. 367-373].

Як зазначається у науковій літературі, саме у сім'ї відбувається розвиток і формування особистості дитини, так-як ставлення дитини до себе та оточуючих значною мірою залежить від сімейного середовища. Протягом усього періоду дорослішання формула «дитина – батьки – дім» визначає основу її фізичного, психічного та соціального благополуччя [75, с. 39-43; 177, с. 1-5; 200, с. 423-426; 219, с. 216-221].

Разом із тим, окремі науковці зазначають, що не усі відносини, які охоплюються вказаною формулою, піддаються правовому регулюванню, а ті, які можуть бути врегульовані нормами права, не завжди забезпечуються належними юридичними гарантіями. Особливої уваги потребує право дитини на визначення місця проживання, а також спільне проживання із батьками (законними представниками, усиновлювачами, опікунами) яке має

комплексний характер і регулюється нормами конституційного, сімейного, цивільного та житлового законодавства [177, с. 1-5].

Відповідно до принципу рівності батьківських прав, закріпленого у сімейному законодавстві, обидва батьки мають рівні права та обов'язки щодо дитини, забезпечення її добробуту, виховання, фізичного та психологічного розвитку, безпекового середовища, незалежно від факту проживання разом.

У сучасній правозастосовній практиці дедалі частіше виникають спори щодо визначення місця проживання дитини, що зазвичай є наслідком розірвання шлюбу або припинення фактичних сімейних відносин.

Як зазначається у наукових колах, визначення місця проживання дитини можливе двома способами:

Добровільний (договірний) – шляхом укладення батьками угоди щодо місця проживання дитини та порядку спілкування з тим із батьків, хто проживає окремо.

Судовий – у разі недосягнення згоди між батьками.

Водночас, у науковій літературі звертається увага на те, що батько або мати, які проживають окремо від дитини, мають право на: спілкування з дитиною; участь у її вихованні; участь у вирішенні питань освіти та розвитку [73, с. 49-51; 158, с. 101-106].

Ці положення конкретизуються у статті 153 СК України, відповідно до якої батьки і дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, якщо це не обмежено законом.

Разом із тим, на практиці існує проблема реалізації цих прав. Часто один із батьків перешкоджає іншому у спілкуванні з дитиною, що суперечить принципу рівності батьківських прав і порушує інтереси дитини. На виникнення такої проблеми впливають відносини, які виникли між колишнім подружжям після розірвання шлюбу або між батьком і матір'ю дитини, якщо такий шлюб не був зареєстрований. З огляду на виниклі неприязні відносини між подружжям, поширеними є ситуації, коли батько, який проживає разом із дитиною, перешкоджає реалізації права другого з батьків. Такі дії є

порушенням закріпленої в статті 157 СК України обов'язки не чинити перешкоди у реалізації права другого з батьків на участь у вихованні дитини [190].

Такі спори нерідко стають предметом розгляду Верховного суду України, який у своїй практиці послідовно наголошує саме на пріоритеті права дитини на спілкування з обома батьками.

Відповідно до статті 157 СК України передбачається визначення порядку здійснення своїх прав батьком, який не проживає з дитиною, на основі угоди батьків. Ця угода називається угодою про порядок здійснення батьківських прав батьком, який не проживає з дитиною, при цьому її укладення відбувається між батьками дитини.

Разом із тим, відповідно до законодавства України, укладання зазначеної вище угоди може проводитися письмово, при цьому, звертається увага на відсутність зауважень щодо письмової форми такої угоди або нотаріально посвідченої. Однак, згідно з існуючою практикою, захист інтересів та прав дитини, а також одного з батьків, який проживає окремо від дитини, вимагає укладання між подружжям (колишнім подружжям) – батьками угоди у нотаріально засвідченому вигляді. Зміст такої угоди складається з певних питань, які стосуються форми, частоти, місця, тривалості спілкування з одним з батьків, який не проживає з дитиною, та питань щодо його участі в процесі виховання дитини [164, с. 71-84].

У тому випадку, якщо не досягнуто згоди, яка передбачає здійснення батьківських прав того батька, який не проживає з дитиною, передбачається вирішення спору між батьками в судовому порядку поряд з органами опіки та піклування за наявності вимоги одного із зацікавлених батьків. У рамках розгляду таких справ судом акцентується увага на обставинах, що характеризують властиві батькам особисті якості або іншим особам, які виховують дитину, відносини даних осіб та дитину, що склалися. Судом у процесі розгляду спору з цього питання враховуються різні обставини, дотримання принципів рівності батьків та інтересів дітей. У разі потреби суд

призначає судово-психологічну експертизу, проведення якої відбувається щодо обох батьків чи психологічного аналізу ситуації. Разом з тим, до доказів, що розглядаються судом поряд з іншими доказами, належить висновок судово-психологічної експертизи, що проводиться, висновок органів опіки та піклування.

Судом провадиться визначення порядку спілкування батька, який не проживає з дитиною, на основі необхідності захисту інтересів, прав неповнолітнього в рамках спілкування з цим батьком, при цьому вказується місце, час, тривалість їх спілкування. У рамках визначення порядку їх спілкування проводиться облік віку дитини, стану її здоров'я, прихильності до батьків та інших обставин, здатних впливати на психічне чи фізичне здоров'я дитини, моральний розвиток.

У виняткових випадках суд може обмежити право на спілкування, якщо воно суперечить інтересам дитини. Навіть батьки, позбавлені батьківських прав, відповідно до статті 168 СК України, можуть звернутися до суду з вимогою про надання права на побачення з дитиною, якщо це не шкодить її інтересам [15, с. 178-185].

Крім того, у СК України зазначається, що при визначення порядку участі одного із батьків у процесі виховання дитини, яка проживає окремо від нього, у разі, якщо інший з батьків не вживає заходів щодо виконання рішення суду, про це робиться відповідне повідомлення та виноситься визначене попереджається про результат невиконання судового рішення.

Вказане вище, вважається злісним невиконанням судового рішення, що є підставою для задоволення вимог батька, який не проживає з дитиною, стосовно передачі йому дитини, у зв'язку із невиконання іншим з батьків судового рішення або створення перешкод його виконання, незважаючи на використання до порушника передбачених законодавством заходів [101].

При невиконанні батьком, який проживає з дитиною, судового рішення, та перешкоджанні його виконанні, у частині що стосується порядку участі іншого з батьків, який не проживає з дитиною, у процесі її виховання,

передбачається застосування стосовно батька – правопорушника заходів відповідальності, зазначених у законодавстві про виконавче провадження.

Слід зазначити, що у деяких випадках суди вправі відступати від законних прав батька, котрий проживає разом із дитиною на користь останнього.

Такий відступ неспроможний вважатися порушенням Конституційних та інших прав батька, оскільки робиться він винятково на користь неповнолітньої та малолітньої особи, тобто дитини, з метою захисту його інтересів, а також фізичного та психологічного здоров'я.

Ключове значення для визначення місця проживання дитини мають норми СК України, зокрема положення статей 160–161, відповідно до яких місце проживання дитини визначається залежно від її віку, зокрема, як вже неодноразово зверталась увага, дитина реалізує своє право на визначення місця проживання при вирішенні такого питання між батьками, здійснюється за згодою між кожним з батьків, якщо дитина не досягла десятирічного віку; також дитина, у віці від десяти до чотирнадцяти років, може реалізувати своє право на визначення місця проживання при спільному узгодженні цього питання між кожним із батьків та дитиною; а вже після досягнення чотирнадцятирічного віку і якщо батьки проживають окремо, дитина реалізує своє право на визначення місця проживання за своїм бажанням, тобто самотійно [138].

Таким чином, законодавець поступово розширює автономію, тобто самотійність, дитини у вирішенні питань щодо визначення та обрання місця проживання, яке відповідає сучасним європейським підходам до врахування, під час розгляду спорів стосовно визначення місця проживання дитини, думки дитини.

Водночас, згідно зі статтею 161 СК України, у разі відсутності згоди між батьками спір щодо визначення місця проживання дитини, зокрема малолітньої особи вирішується: органом опіки та піклування або судом за

участю органів опіки та піклування, а також у окремих випадках й за участю фахівця, який надасть результати психологічної експертизи.

Принагідно, що при цьому жоден із батьків не набуває пріоритетного права на проживання з дитиною, а вирішення спору здійснюється виключно з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Із зазначених вище питань, конкретизує та розвиває положення сімейного законодавства правозастосовна практика Верховного Суду України.

Так, наприклад, постановою Верховного Суду України від 14.12.2016 року у справі № 6-2445цс16, суд підтвердив, що визначення місця проживання дитини має здійснюватися відповідно до вікових критеріїв дитини, встановлених статтею 160 СК України, із обов'язковим урахуванням думки дитини [144].

При цьому, звертається увага на те, що Велика палата Верховного суду відступила від висновків, які були висвітлені у постанові Верховного Суду України від 14.12.2016 року у справі № 6-2445цс16, у частині позиції «що дитина не повинна бути розлучена з матір'ю, крім окремих випадків», зазначаючи, що першочергово, при вирішенні спорів стосовно виховання та визначення місця проживання дитини, враховується саме якнайкращі інтереси дитини, як то закріплено у статті 3 Конвенції про права дитини [19; 135].

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду України від 23.12.2020 року у справі № 712/11527/17, суд наголосив, що висновок органу опіки та піклування у спрах щодо визначення місця проживання дитини є обов'язковим доказом, а його ігнорування є підставою для скасування рішення. Разом із тим, надаючи узагальнення Верховний Суд зазначає: «думка дитини враховується, але не є абсолютною; визначальним є принцип найкращих інтересів дитини; участь органів опіки та піклування є обов'язковою умовою розгляду таких справ» [138].

Цікавою є правова позиція Верховного Суду України щодо відсутності «почергового проживання», зокрема судова практика виходить із того, що дитина повинна мати одне визначене місце проживання, а модель почергового проживання (як у деяких країнах ЄС) прямо не передбачена чинним законодавством України.

Сучасна практика Верховного Суду свідчить про подальший розвиток підходів до визначення місця проживання дитини, зокрема через конкретизацію принципу найкращих інтересів дитини.

Так у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду України від 15.01.2025 року у справі № 760/2096/22, суд сформулював важливу правову позицію, відповідно до якої сам факт зміни місця проживання дитини одним із батьків не може вважатися самочинним, якщо таке місце проживання не було визначене судом або органом опіки та піклування [146]. Зазначена позиція суду має практичне значення, так-як запобігає формальному підходу до оцінки поведінки обох батьків стосовно дитини, забезпечення її житлом, її виховання, захисту прав на спілкування, безпеку, розвиток та добробут.

У постанові Верховного Суду України від 25.09.2024 року у справі № 754/1447/23, суд доходить висновку про те, що зміна визначеного раніше місця проживання дитини можлива лише за наявності істотних змін обставин, які впливають на забезпечення інтересів дитини [140].

Відсутність таких змін є підставою для відмови у задоволенні позову, навіть за наявності бажання одного з батьків змінити місце проживання дитини.

Крім того, у постанові Верховного Суду України від 04.03.2026 року у справі № 522/14832/21, суд підтверджує необхідність застосування норм матеріального права у взаємозв'язку, зокрема положень цивільного законодавства стосовно визначення місця проживання дитини, при цьому, суд наголосив на врахуванні, при вирішенні спору між батьками, вікових критеріїв дитини [123].

Це рішення демонструє комплексний підхід до тлумачення норм цивільного та сімейного права.

Водночас цікаво звернути увагу на те, що у практиці Верховного Суду України 2026 року щодо наявності спору навіть при спільному проживанні батьків суд зазначив, що проживання батьків за однією адресою саме по собі не виключає наявності спору щодо визначення місця проживання дитини. Визначальним є факт відсутності згоди між батьками, а не їх формальне спільне проживання [157].

У контексті сучасного розвитку законодавства України, у тому числі рекодифікації цивільного законодавства України важливим, на нашу думку, виступає наближення національних цивільних та сімейних норм до європейських стандартів, зокрема до положень Ради Європи та практики Європейського суду з прав людини.

Таким чином, правове забезпечення реалізації права дитини на місце проживання в Україні формується під впливом міжнародних стандартів захисту прав дитини, практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду України та сучасних європейських підходів до сімейного права.

Особливої актуальності ця проблема набула після початку повномасштабної збройної агресії РФ проти України, коли мільйони дітей були вимушено переміщені всередині держави або евакуйовані за кордон. У таких умовах питання визначення місця проживання дитини перестало бути виключно приватноправовим спором між батьками та перетворилося на складний механізм забезпечення безпеки, стабільності та найкращих інтересів дитини [113; 131; 174, с. 157-166].

Також принагідно зазначити, що реалізація прав дитини на визначення місця проживання в умовах воєнного стану базується на принципі пріоритету її безпеки, а також передбачає низку спрощень для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а також родин військовослужбовців. При цьому, основні аспекти регулюються Конституцією України, ЦК та СК України, Конвенцією ООН

про права дитини [57], Законом України «Про охорону дитинства» [155] та низкою урядових постанов.

Відповідно до статті 3 Конвенції ООН про права дитини, в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Водночас стаття 12 Конвенції гарантує право дитини бути вислуханою у всіх питаннях, що її стосуються. На національному рівні статті 160-161 СК України визначають порядок встановлення місця проживання дитини залежно від її віку та наявності спору між батьками.

Українське законодавство фактично імплементувало європейський підхід, відповідно до якого дитина є самостійним суб'єктом права, а не об'єктом батьківських правовідносин. Так, Верховний Суд неодноразово наголошував, що при вирішенні спорів щодо місця проживання дитини визначальним є не формальна рівність прав батьків, а забезпечення найкращих інтересів дитини. У постанові Верховного Суду України від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 сформульовано комплекс базових критеріїв оцінки найкращих інтересів дитини: погляди дитини, її індивідуальність, збереження сімейного оточення, безпека, право на освіту, охорону здоров'я та стабільне середовище розвитку [124].

Особливо важливою є правова позиція Верховного Суду України щодо обов'язковості врахування думки дитини. Суд виходить із того, що право дитини бути вислуханою не обмежується досягненням певного віку, а залежить від рівня її психологічної та емоційної зрілості. У постанові від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 Верховний Суд зазначив, що думка дитини може встановлюватися не лише шляхом її безпосереднього опитування судом, а й через висновки психологів, органів опіки, відеоматеріали чи інші докази. Такий підхід відповідає сучасним міжнародним стандартам «child-friendly justice» (правосуддя дружнє до дитини), закріпленим у практиці Ради Європи [132].

Суттєве значення має також правова позиція Верховного Суду щодо вікової автономії дитини. Суд наголосив, що після досягнення чотирнадцяти

років дитина самостійно визначає своє місце проживання, а суд не вправі підміняти її волевиявлення власною оцінкою доцільності. Це свідчить про посилення в українській правовій системі принципу автономії дитини та поваги до її особистості.

Так, звертається увага на те, що у більшості країн ЄС, на практиці застосовується концепція спільної батьківської відповідальності (*shared parental responsibility*), якою передбачається: збереження рівних прав обох батьків після розлучення; активна участь обох батьків у житті дитини; пріоритет домовленостей між батьками (тобто медіація) [269].

Наприклад, у Німеччині та Франції широко застосовується модель так званого почергового проживання дитини (*shared residence*) з кожним із батьків, які живуть окремо, якщо це відповідає інтересам дитини [112].

Крім вищезазначеного, у частині гармонізації українського законодавства із європейськими стандартами, велике значення набуває практика ЄСПЛ, якою сформовано сталі підходи до вирішення спорів між батьками стосовно дітей, зокрема у частині визначення місця проживання дітей, та забезпечення права дітей на спілкування з батьками.

Так, у справі «*Hunt v. Ukraine*» суд наголосив, що між інтересами батьків і дитини повинен існувати справедливий баланс, однак, при цьому, перевага завжди надається найкращим інтересам саме дитини. Разом із тим, держава зобов'язана не лише утримуватися від втручання у сімейне життя, але й вживати дієвих та активних заходів стосовно забезпечення ефективності контактування, тобто спілкування між дитиною та батьками [257].

Крім того, у своєму рішенні у справі «*Мамчур v. Ukraine*» ЄСПЛ підкреслив, що вирішення питання визначення місця проживання дитини повинно базуватися на ретельній оцінці усіх обставин справи, включаючи емоційний зв'язок дитини з кожним із батьків, стабільність навколишнього середовища та здатність батьків забезпечити розвиток дитини. Також звертається увага на те, що формальний підхід до вирішення та розгляду

таких спорів визнається порушенням статті 8 Конвенції. Водночас суд підкреслив, що збереження зв'язків дитини з обома батьками є важливим елементом її найкращих інтересів, якщо такі контакти не становлять загрози для фізичного чи психологічного благополуччя дитини [266].

Важливою та цікавою є також справа «M.S. v. Ukraine», у якій суд встановив порушення у зв'язку з неефективним виконанням рішень національних судів щодо спілкування батьків з дитиною. Зокрема, ЄСПЛ наголосив на тому, що право на судовий захист виступає ілюзорним у разі, якщо рішення суду не виконуються належним чином. Водночас суд наголосив, що при визначенні місця проживання дитини національні органи повинні забезпечувати справедливий баланс між інтересами батьків і дитини, однак саме інтереси дитини мають переважати [265].

Водночас, аналізуючи рішення ЄСПЛ у справі «Saviny v. Ukraine», звертається увага на тому, що суд окремо зазначає наступну позицію, зокрема: розлучення дитини з батьками є безперечно крайнім заходом і допускається лише за наявності виняткових обставин, що відповідає принципу збереження сімейних зв'язків [274].

Крім того, у рішенні ЄСПЛ у справі «Neulinger and Shuruk v. Switzerland» суд сформулював універсальний підхід, відповідно до якого, при вирішенні спорів батьків стосовно дитини, то як визначення місця проживання дитини, порядку спілкування дитини з батьками, захисту права дитини на виховання, утримання та розвиток, найкращі інтереси дитини мають оцінюватися комплексно, з урахуванням ідентичності дитини, її соціальних зв'язків, безпекового середовища та, відповідно, стабільності середовища. Суд фактично закріпив принцип пріоритетності психологічної стабільності та безпечного середовища над формальним дотриманням батьківських претензій [268].

Отже, дослідження та аналіз практики ЄСПЛ, у частині вирішення питань та спорів стосовно визначення місця проживання дітей, а також стосовно визначення порядку спілкування дітей з батьками, та спільної

відповідальності батьків щодо виховання та утримання дітей, дозволяє сформулювати такі ключові стандарти:

- пріоритет найкращих інтересів дитини над правами батьків;
- обов'язок держави забезпечити реальне (а не формальне) здійснення права на сімейне життя;
- недопустимість формального підходу при вирішенні сімейних спорів;
- необхідність ефективного виконання судових рішень;
- збереження стабільного середовища для дитини як ключового критерію.

Разом із тим, аналіз наведених вище рішень Верховного суду України дозволяє сформулювати сучасні підходи Верховного Суду України до вирішення питання визначення місця проживання дитини та реалізації прав дитини на місце проживання:

- пріоритет має найкращий інтерес дитини, а не формальні права батьків;
- зміна місця проживання дитини допускається лише за наявності істотних нових обставин;
- суди повинні досліджувати всі обставини в сукупності, а не окремі фактори;
- навіть формальна відсутність конфлікту або спільне проживання батьків не виключає судового спору;
- забезпечення контакту дитини з обома батьками є обов'язковим елементом захисту її прав.

Принагідно також зазначити, що положення статей 160–161 СК України у поєднанні з практикою Верховного Суду України дають змогу сформулювати такі ключові підходи:

- визначення місця проживання дитини залежить від її віку та рівня зрілості;

- у разі спору вирішальним є суд із обов’язковою участю органів опіки;
- пріоритет має не право батьків, а інтереси дитини;
- думка дитини враховується, але не є визначальною;
- українська модель наразі не передбачає повноцінного «спільного проживання» (shared residence), характерного для країн ЄС.

Водночас, акцентується увага на тому, що реалізація права дитини на визначення місця проживання та спілкування з батьками ґрунтується на комплексі норм СК України (зокрема, норм статей 153, 157, 168), які закріплюють:

- принцип рівності батьків;
- право дитини на спілкування з обома батьками;
- обов’язок не перешкоджати реалізації цих прав;
- можливість судового захисту.

Ба-більше, зважаючи на проведений аналіз та дослідження, пропонується наступне визначення, зокрема: право дитини на визначення місця проживання – це гарантоване нормами національного та міжнародного права особисте немайнове право дитини, зміст якого полягає у забезпеченні її проживання в такому середовищі, що найбільш повно відповідає її фізичним, психологічним, емоційним та соціальним потребам, реалізується з урахуванням віку та рівня зрілості дитини, ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та передбачає обов’язок держави і батьків забезпечити баланс між правом дитини на сімейне життя та правами батьків на участь у її вихованні.

Таким чином, можна констатувати, що реалізація права дитини на визначення місця проживання є складним багатofакторним процесом, що вимагає балансу між правами батьків та найкращими інтересами дитини.

Сучасні тенденції розвитку сімейного права, зокрема в межах рекодифікації, мають бути спрямовані на гармонізацію із європейськими стандартами та забезпечення ефективного механізму захисту прав дитини.

Продовжуючи розгляд питання реалізації прав дитини на визначення місця проживання, звернемо увагу на те, що у контексті воєнного стану стосовно реалізації вказаного права дитини, особливого значення набуває категорія безпекового середовища.

Так, Верховний Суд у новітній практиці прямо визнає, що перебування дитини за кордоном у зв'язку з бойовими діями саме по собі не може розцінюватися як порушення прав іншого з батьків або як незаконна зміна місця проживання дитини.

У систематизованому огляді практики Касаційного цивільного суду за 2026 рік наголошено, що при вирішенні таких спорів суди повинні враховувати фактор воєнної небезпеки, реальний рівень безпеки регіону проживання, доступ дитини до освіти, медичних послуг та психологічної стабільності [102; 103].

Водночас українська практика дедалі більше орієнтується на європейську модель спільної батьківської відповідальності. Так, Верховний Суд визнав можливість застосування моделей спільної фізичної опіки та почергового проживання дитини з кожним із батьків. Зокрема, у справах № 750/9620/20 та № 742/2571/21 Суд наголосив, що за наявності конструктивної взаємодії між батьками така модель може найбільш повно забезпечувати право дитини на підтримання стабільних відносин з обома батьками [130; 141].

Подібні підходи давно застосовуються в країнах ЄС, наприклад, у Швеції пріоритетною моделлю є «shared custody» – спільна опіка батьків, що виступає юридичною нормою, яка автоматично зберігається після розлучення або розриву стосунків, тобто батьки спільно вирішують головні питання виховання дитини (освіта, здоров'я, місце проживання), тоді як повсякденні рішення приймає той з батьків, з яким дитина перебуває у даний

момент. Шведське законодавство виходить із презумпції, що активна участь обох батьків у житті дитини відповідає її найкращим інтересам, якщо відсутні фактори насильства чи загрози безпеці [115, с. 1-6; 279, с. 371-392].

Також, у Швеції якщо батьки перебувають у шлюбі при народженні дитини, вони автоматично отримують спільну опіку, а у разі якщо пара не одружена, то у цьому разі опікуном автоматично стає мати. Разом із тим, у відповідності до норм шведського права, обидва батьки мають однаковий доступ до інформації про дитину від шкіл, дитячих садків, лікарів та соціальних служб.

При спільній опіці дитина може жити як в одного з батьків (з наданням права зустрічей другому з батьків), так і проживати по чергово в кожного з обох батьків, що розуміється як спільна фізична опіка або по чергова опіка батьків над дітьми. Також обидва батьки зобов'язані утримувати дитину до 18 років, або ж до 21 року, якщо дитина продовжує навчатися у старшій школі, незалежно від того, з ким з батьків вона проживає.

Шведське сімейне право суворо поділяє опіку (*vårdnad*, прийняття рішень) та проживання (*boende*, тобто з ким фізично проживає дитина), зокрема це передбачає, що: по-перше батьки можуть мати спільну опіку, але дитина може бути офіційно зареєстрована за адресою проживання одного з батьків; по-друге система заохочує формат «*växelsvis boende*» по чергового проживання, коли дитина проводить рівний час із кожним з батьків (наприклад, тиждень через тиждень), що можливо за умови, якщо батьки проживають недалеко один від одного і здатні домовлятися між собою [279, с. 371-392].

У разі якщо батьки не можуть дійти згоди про те, де має проживати дитина або як здійснювати опіку, їм на допомогу приходить муніципальна служба з сімейних питань, фахівці якої проводять бесіди та допомагають укласти юридично зобов'язуючу угоду. Водночас, у разі, якщо компромісу не було знайдено, питання щодо визначення місця проживання дитини передається до суду. Будь-яке рішення суду ґрунтується виключно на

інтересах дитини , а також враховує думку самої дитини (залежно від її віку та зрілості) [80, с. 209-227].

У Німеччина суди при визначенні місця проживання дитини особливу увагу приділяють стабільності соціального середовища, психологічному зв'язку дитини з батьками та принципу «Kontinuitätsgrundsatz» безперервності, одного з ключових критеріїв, яким керуються суди у справах стосовно дітей та визначення їх місця проживання, та стабільності виховання і піклування. Головною метою зазначеного вище принципу є мінімізація стресу для дитини під час розлучення чи розпаду сім'ї, забезпечивши максимальну стабільність її життя [18, с. 126-135; 53, с. 143-147; 82; 207, с. 181-186].

У Франції законодавство допускає «résidence en alternée» почергове проживання дитини з кожним із батьків, що вважається оптимальною моделлю за умови належної комунікації між ними. Принагідно звернути увагу на те, що принцип почергового проживання дитини після розлучення у Франції закріплений на законодавчому рівні. Судді віддають пріоритет цій моделі виховання, оскільки вона гарантує непорушність принципу рівності батьківських прав і дозволяє обом батькам брати рівноцінну участь у житті дитини [115, с. 1-6].

Після початку війни українські діти, які виїхали до країн ЄС, опинилися у сфері дії європейських механізмів захисту дітей. Це створило низку нових правових викликів, пов'язаних із різницею між українським та європейським підходами до представництва інтересів дитини, евакуації та опіки [22, с. 105-112; 39, с. 23-27; 116, с. 757-760]. Проте загальноєвропейська тенденція полягає у забезпеченні максимальної безпеки дитини та підтриманні її контакту з обома батьками незалежно від країни перебування.

Наукові позиції сучасної сімейно-правової доктрини також підтримують концепцію пріоритетності найкращих інтересів дитини. Українські науковці підкреслюють, що визначення місця проживання дитини не повинно

зводиться до «вибору між батьком і матір'ю», а має розглядатися як встановлення оптимального середовища для розвитку дитини [48, с. 13-19].

У європейській правовій доктрині поширеною є концепція підходу орієнтованого на дитину, відповідно до якої суд повинен оцінювати не права батьків як такі, а реальний вплив кожного рішення на фізичний, емоційний та соціальний стан дитини [11, с. 145-150; 99].

Таким чином, сучасна модель правового забезпечення реалізації права дитини на місце проживання ґрунтується на комплексному поєднанні міжнародних стандартів, принципу найкращих інтересів дитини, врахування її думки, забезпечення безпечного середовища та підтримання стабільних відносин із кожним із батьків.

В умовах війни ця модель набуває особливого гуманітарного змісту, оскільки право дитини на безпеку та стабільність стає базовою передумовою реалізації всіх інших прав. Саме тому сучасна судова практика України та держав ЄС дедалі більше орієнтується не на формальний підхід до батьківських прав, а на забезпечення реального добробуту та гармонійного розвитку дитини.

Отже, проведений аналіз міжнародного, європейського та національного правового регулювання дає підстави стверджувати, що право дитини на визначення та реалізацію місця проживання є комплексним особистим немайновим правом, зміст якого охоплює не лише формальне визначення території або житла проживання дитини, а насамперед забезпечення безпечного, стабільного та психологічно сприятливого середовища для її фізичного, емоційного, інтелектуального й соціального розвитку.

Сучасний підхід до вирішення спорів щодо місця проживання дитини остаточно відходить від концепції пріоритету прав батьків та утворює дитиноцентричну модель правозастосування, в основі якої перебуває принцип найкращих інтересів дитини.

Практика Верховного Суду та ЄСПЛ свідчить про формування сталого правового підходу, відповідно до якого визначення місця проживання дитини

повинно здійснюватися з урахуванням сукупності критеріїв: безпекового середовища, психологічної стабільності, емоційного зв'язку з кожним із батьків, думки самої дитини, доступу до освіти, медичної допомоги, соціальної інтеграції та можливості підтримання постійних сімейних контактів. При цьому навіть вимушене перебування дитини за кордоном у зв'язку зі збройною агресією не може автоматично розглядатися як порушення прав іншого з батьків, якщо такі дії були спрямовані на захист життя, здоров'я та безпеки дитини.

Водночас чинне законодавство України все ще містить низку прогалин, які особливо загострилися в умовах воєнного стану. Зокрема, Сімейний кодекс України не містить окремих норм щодо визначення місця проживання дітей, які були вимушено евакуйовані або тимчасово проживають за межами України через бойові дії. Також законодавство недостатньо врегульовує питання дистанційної участі одного з батьків у вихованні дитини, гарантій підтримання емоційного зв'язку з дитиною у разі її перебування за кордоном, а також критерії оцінки безпекового середовища як складової найкращих інтересів дитини.

У зв'язку з цим доцільним є вдосконалення сімейного законодавства України шляхом:

- закріплення на законодавчому рівні поняття «безпекове середовище дитини» як одного з ключових критеріїв визначення місця проживання дитини;

- внесення змін до статей 160–161 Сімейного кодексу України щодо обов'язкового врахування обставин воєнного стану, збройного конфлікту, вимушеного переміщення та евакуації дитини;

- нормативного визначення механізмів забезпечення регулярного дистанційного спілкування дитини з тим із батьків, який проживає окремо або перебуває в іншій державі;

- законодавчого закріплення пріоритетності психологічної стабільності та безпеки дитини над формальним принципом територіальної прив'язаності;

— розширення процесуальних гарантій реалізації права дитини бути вислуханою шляхом обов'язкового залучення психолога або спеціаліста у сфері «child-friendly justice» у справах щодо визначення місця проживання дитини;

— імплементації європейських моделей спільної батьківської відповідальності та почергового проживання дитини за умови відсутності ризиків для її безпеки та розвитку.

На підставі проведеного дослідження пропонуються окремі визначення, зокрема:

«Право дитини на місце проживання – це гарантоване міжнародним і національним законодавством особисте немайнове право дитини на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її розвитку середовищі, що визначається з урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, психологічного стану, безпекових умов та необхідності забезпечення сталого зв'язку і спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з обставинами воєнного, гуманітарного чи надзвичайного характеру».

«Реалізація права дитини на визначення місця проживання – це врегульований нормами міжнародного та національного права процес забезпечення і практичного здійснення дитиною права на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її фізичного, психічного, морального й соціального розвитку середовищі, що здійснюється шляхом узгодження, прийняття та виконання рішень батьками, органами опіки та піклування, судом та іншими уповноваженими суб'єктами з обов'язковим урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, емоційної прив'язаності, безпекових умов, необхідності підтримання сталих сімейних зв'язків і права на спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від

тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з воєнними, гуманітарними чи іншими надзвичайними обставинами».

Таким чином, сучасне розуміння права дитини на місце проживання та реалізації цього права дитини повинно базуватися на гуманістичному, дитиноцентричному та безпековому підходах, які відповідають міжнародним стандартам захисту прав дитини, практиці європейських судових інституцій та реаліям функціонування українського суспільства в умовах воєнного стану.

2.3. Співвідношення права на вибір місця проживання з іншими правами дитини

Співвідношення права дитини на вибір місця проживання з правом на житло, правом на спілкування з батьками, правом на виїзд за кордон та іншими особистими немайновими правами в Україні ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини, рівності прав та обов'язків батьків, а також поступового розширення автономії дитини відповідно до її віку та рівня зрілості. Такий підхід відповідає як сучасній українській доктрині цивільного та сімейного права, так і практиці Європейського Союзу та стандартам Ради Європи.

Як зазначалось раніше, у відповідності до положень нормативно-правових актів України, зокрема ЦК (стаття 29) та СК (стаття 160) України, правове регулювання визначення місця проживання дитини має диференційований характер залежно від віку. До досягнення дитиною 10 років її місце проживання визначається за згодою батьків і, як правило, збігається з місцем проживання одного з них. У цьому випадку право дитини на житло реалізується через правовий статус її законних представників і має похідний характер [8, с. 124-128; 66, с. 87-92; 94, с. 66-69].

У віці від 10 до 14 років законодавство передбачає обов'язок врахування думки дитини при вирішенні спору щодо її місця проживання.

Дитина має право бути заслуханою, що узгоджується з європейськими стандартами участі дитини у прийнятті рішень (зокрема, підходами, закріпленими у практиці Європейський суд з прав людини). Водночас її волевиявлення не є визначальним, а оцінюється судом у сукупності з іншими обставинами, передусім – з позиції забезпечення належних житлових умов та гармонійного розвитку дитини. Важливу роль у цьому процесі відіграють також органи опіки та піклування [66, с. 87-92].

Після досягнення 14 років дитина набуває права самостійно визначати місце свого проживання, що відображає загальну тенденцію до розширення приватної автономії неповнолітніх у межах рекодифікації цивільного законодавства України та його наближення до європейських моделей (зокрема, концепцій DCFR). У цьому контексті право на житло трансформується з похідного у більш самостійне суб'єктивне право, пов'язане з реалізацією особистого вибору [160].

Право дитини на місце проживання у тому числі й на житлову площу, як правило, похідне від права батьків (або одного з них). Дитина набуває права користування житлом, у якому проживають його батьки. Водночас сучасна доктрина виходить із того, що це право не є повністю залежним від сімейного статусу батьків. Зокрема, розірвання шлюбу між батьками не припиняє права дитини на користування житлом, у якому вона проживала, що відповідає принципу стабільності житлових умов дитини.

Право вибору дитиною місця проживання означає, що дитина може сама визначити, житло якого з батьків вона обере для постійного проживання. При цьому право на житло (власність або користування) у другого з батьків не зникає, але право дитини на проживання в ньому стає вторинним по відношенню до його вільного вибору.

У наукових колах звертають увагу на те, що право дитини на користування житлом не залежить від фактичного стану сімейних відносин між подружжям – батьками, у тому числі й від припинення шлюбних відносин, тобто розлучення батьків.

Судова практика, сформована Верховним Судом України, послідовно виходить із необхідності забезпечення балансу між правом власності та правами дитини як вразливого суб'єкта. У справах про виселення, втрату права користування житлом або зняття з реєстрації суди наголошують, що право дитини на житло має підвищений рівень захисту і не може бути обмежене виключно з мотивів реалізації правомочностей власника [125].

Зокрема, сформовано підхід, відповідно до якого зняття дитини з реєстрації місця проживання можливе лише разом із батьками або одним із них, що виключає її «ізольоване» вибуття з житлового середовища. Крім того, підкреслюється, що право користування житлом виникає у дитини безпосередньо на підставі закону і не залежить від фактичного стану сімейних відносин між батьками [125].

Особливого значення ці підходи набули в умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку з повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Вимушене переміщення дітей, евакуація за кордон та тимчасова зміна місця проживання не розглядаються судами як підстава для втрати житлових прав. Така зміна має тимчасовий характер і не впливає на збереження правового зв'язку дитини з житлом в Україні.

У відповідних правовідносинах також простежується взаємозв'язок із правом дитини на виїзд за кордон та правом на спілкування з обома батьками. Європейська практика виходить із необхідності забезпечення «найкращого балансу» між цими правами, недопущення їх взаємного нівелювання та збереження стабільності життєвого середовища дитини.

Додатково слід враховувати, що сучасні зміни у сфері адміністративних процедур (зокрема цифровізація реєстрації місця проживання) спростили механізми зміни реєстрації для повнолітніх осіб, однак щодо дітей законодавець, навпаки, посилив гарантії захисту їх житлових прав. Зміни 2025–2026 років спростили виписку повнолітніх фізичних осіб через ЦНАП чи «Дію», але для дітей запровадили жорсткіші заходи захисту їх права на житло.

Будь-які дії щодо зняття дитини з реєстрації або позбавлення її права користування житлом вимагають згоди батьків, участі органів опіки та наявності альтернативного житла, що відповідає встановленим стандартам.

Конституційний вимір досліджуваного питання закріплений у Конституції України, яка гарантує право кожного на житло та забороняє його примусове позбавлення інакше як на підставі рішення суду. У поєднанні з положеннями сімейного законодавства (зокрема статей 155–161 СК України) це формує комплексний механізм захисту прав дитини [38, с. 42-49; 72, с. 78-84; 166].

Таким чином, право на житло виступає матеріальною базою, що забезпечує право дитини на вибір місця проживання, а після 14 років право вибору дозволяє дитині самостійно визначити, яке житло (з доступних батькам) буде його місцем проживання.

Отже, у сучасних умовах право дитини на житло виступає не лише похідним майновим правом, а й фундаментальною гарантією реалізації інших її прав, зокрема права на вибір місця проживання, права на сімейне життя та права на розвиток. Рекодифікація цивільного законодавства України та гармонізація з правом ЄС спрямовані на подальше посилення цієї гарантії, утвердження антропоцентричної моделі права та забезпечення реального, а не формального пріоритету інтересів дитини.

Співвідношення права дитини на вибір місця проживання та права на спілкування з батьками та іншими членами сім'ї будується на принципі пріоритету інтересів дитини, який має конституційне та міжнародно-правове підґрунтя. Так, відповідно до статей 3, 8, 51 Конституції України, держава забезпечує охорону дитинства, а принцип верховенства права є визначальним у правозастосуванні [59]. Аналогічний підхід закріплений у статті 3 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється найкращим інтересам дитини [57; 204, с. 156-159].

Право на спілкування з обома батьками та іншими членами сім'ї закріплене у статтях 153, 259 СК України та опосередковано у статтях 157, 249 СК України. Водночас статті 160, 161 СК України регламентують визначення місця проживання дитини, а стаття 171 СК України закріплює право дитини бути вислуханою при вирішенні відповідних питань [194, с. 217-221, с. 223-226, с. 352-356]. У системному зв'язку ці норми формують єдиний механізм забезпечення як стабільності життєвого середовища дитини, так і збереження її сімейних зв'язків.

Стосовно зазначеного співвідношення прав дитини на визначення місця проживання та спілкування, то його слід, як зазначено у науці, розглядати за допомогою сформованих теоретичних підходів:

1) пріоритет місця проживання дитини, за якого право на спілкування має похідний характер, що обґрунтовано критикується через ризик фактичного обмеження прав того з батьків, хто проживає окремо [3];

2) пріоритет права на спілкування дитини з батьками та сім'єю, відповідно до якого місце проживання не повинно обмежувати регулярний та змістовний контакт, що узгоджується з міжнародними стандартами [25, с. 126-131; 159; 218, с. 157-162];

3) балансуєчий підхід, який є домінуючим у сучасній доктрині, відповідно до якого обидва права є рівнозначними, а їх узгодження здійснюється через призму найкращих інтересів дитини [114; 142; 149].

Сучасна доктрина та практика цивільного та сімейного права підтримують саме останній теоретичний підхід.

Зазначений балансуєчий підхід відповідає практиці Європейського суду з прав людини, який у справах «Kutzner v. Germany» [262], «Neulinger and Shuruk v. Switzerland» [268], «Strand Lobben and Others v. Norway» [277] наголошує, що інтереси дитини мають першочергове значення, але при цьому держава зобов'язана забезпечити збереження сімейних зв'язків, якщо вони не суперечать благополуччю дитини. ЄСПЛ також розглядає право на сімейне життя (стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод) як таке, що включає як право на спільне проживання, так і право на регулярне спілкування, причому втручання держави має відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності.

Практика Верховного Суду України підтримує вказані підходи. Зокрема, у низці постанов Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду підкреслюється, що визначення місця проживання дитини не повинно призводити до ізоляції дитини від того з батьків, який не проживає разом із дитиною, при цьому суди зобов'язані встановлювати реальний механізм участі обох батьків у вихованні дитини [102]. Верховний Суд також акцентує на необхідності врахування віку дитини, її прихильності, психологічного стану та здатності батьків забезпечити належні умови для її розвитку.

В умовах правового режиму воєнного стану зазначене співвідношення прав набуває додаткової складності. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» допускаються окремі обмеження прав, однак вони не можуть бути свавільними та повинні відповідати принципу пропорційності [153; 156]. Масове переміщення дітей, евакуація за кордон, служба одного з батьків у Збройних Силах України об'єктивно впливають на можливість реалізації права на спілкування, що вимагає гнучких правових механізмів (зокрема, дистанційного спілкування, тимчасових порядків участі у вихованні).

Як зазначалось вище, сучасним сімейним та цивільним правом України, враховуються європейські підходи стосовно визначення місця проживання дитини, реалізації права дитини на визначення місця проживання, та спільної батьківської відповідальності стосовно дитини, а також реалізації та захисту її прав і інтересів [7, с. 358-365; 35, с. 51-59]. Європейська концепція спільної батьківської відповідальності стосовно дитини передбачає, що, батьки навіть у разі роздільного проживання, повинні зберігати та забезпечити дитині сталі та регулярні зв'язки між собою.

З огляду на викладене, доцільним є удосконалення національного законодавства, а саме:

Доповнити статтю 161 СК України положенням про обов'язковість одночасного визначення способу участі другого з батьків у вихованні дитини при вирішенні спору про визначення місця проживання дитини.

Передбачити у СК України окрему норму щодо «мінімальних стандартів спілкування» (з урахуванням віку дитини), які можуть бути обмежені лише за наявності доведених ризиків для дитини.

Закріпити можливість та пріоритетність дистанційного спілкування (відеозв'язок тощо) як додаткової гарантії реалізації права дитини на контакт, особливо в умовах воєнного стану.

Уточнити статтю 171 СК України щодо обов'язковості врахування думки дитини з визначенням процедурних гарантій її вислуховування (за участю психолога).

Імплементувати у законодавство України європейський принцип спільної батьківської відповідальності як базовий стандарт.

Таким чином, сучасна доктрина та практика цивільного і сімейного права підтримують балансуєчий підхід, який дозволяє забезпечити гармонійне поєднання стабільності місця проживання дитини та збереження її сімейних зв'язків, що повністю узгоджується з міжнародними стандартами та практикою ЄСПЛ.

Співвідношення права дитини на вибір місця проживання та права на спільне проживання з батьками та користування житлом, ґрунтується на положеннях СК, ЦК та Конституції України.

Так, відповідно до статті 3 Конституції України, людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, а згідно з положеннями статті 52 Конституції України діти рівні у своїх правах незалежно від походження та мають право на належне виховання в сім'ї [59]. Враховуючи вказані конституційні положення стаття 151 СК України закріплює право дитини на виховання в сім'ї, а стаття 157 СК України встановлює обов'язок батьків вирішувати питання виховання спільно [194, с. 210-211, с. 217-221].

Право дитини на проживання в сім'ї та спільне проживання з батьками належить до особистих немайнових прав дитини. Так, відповідно до статті 160 СК України місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків, а після досягнення цього віку – за спільною згодою батьків і дитини. У свою чергу, стаття 161 СК України передбачає, що у разі спору між батьками щодо місця проживання дитини такий спір вирішується судом із урахуванням найкращих інтересів дитини [194, с. 223-226].

Аналогічні положення містяться у статті 29 ЦК України, згідно з якою місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 14 років, є місце проживання її батьків або одного з них. Таким чином, законодавець закріплює похідний характер місця проживання дитини від місця проживання її законних представників [217].

Разом з тим зміст права дитини на спільне проживання з батьками не зводиться лише до формального визначення місця проживання. У науковій літературі (зокрема, у працях Л. В. Грицишиної) обґрунтовується підхід, відповідно до якого це право включає можливість дитини проживати в сім'ї батьків і виховуватися ними, за винятком випадків, коли таке проживання суперечить її інтересам. Для дітей, позбавлених батьківського піклування, це право трансформується у право виховуватися в умовах, максимально наближених до сімейних (усиновлення, опіка, прийомна сім'я) [29, с. 139-143].

Водночас важливо підкреслити, що реалізація права дитини на спільне проживання має матеріальну основу — наявність житлового приміщення. Незважаючи на це, чинне законодавство не містить чіткого та прямого закріплення права дитини на користування житлом батьків.

Так, стаття 176 СК України визначає право дитини на майно, призначене для її розвитку та виховання, а стаття 177 СК України встановлює порядок управління майном дитини батьками [90]. Проте ці

норми лише опосередковано стосуються житлових прав і не містять прямої вказівки на право дитини проживати у житлі батьків.

Певною мірою це питання врегульовано у цивільному законодавстві. Зокрема, відповідно до статті 405 ЦК України члени сім'ї власника житла мають право користування цим житлом, якщо інше не встановлено договором або законом [91; 92]. Неповнолітні діти традиційно визнаються членами сім'ї власника, однак відсутність прямої вказівки саме на дітей як носіїв такого права створює простір для неоднозначного тлумачення та судової практики.

Отже, враховуючи викладене, можна констатувати, що право дитини на спільне проживання з батьками має декларативне закріплення, але недостатньо забезпечене чіткими майново-правовими гарантіями.

Окремої уваги заслуговує співвідношення права дитини на утримання та її житлових прав. Зокрема, відповідно до статті 180 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [90; 189]. Однак у правозастосовній практиці утримання переважно зводиться до виплати аліментів (грошових коштів), що свідчить про вузьке розуміння цієї категорії.

Водночас більш обґрунтованим є підхід, за яким утримання дитини повинно включати забезпечення її житлом як базовою умовою існування. Проте чинне законодавство прямо не покладає на батьків обов'язку забезпечити дитину житловим приміщенням.

Дискусійними є також пропозиції щодо наділення дитини правом спільної власності на майно батьків. Ідея автоматичного виникнення у дитини права власності на частку в майні батьків суперечить принципам приватної власності, закріпленим у статті 316 ЦК України, та може призвести до необґрунтованого обмеження прав батьків. Крім того, це не відповідає концепції самостійності майнових прав суб'єктів цивільних відносин [93, с. 82-86].

Більш доцільним видається не розширення права власності дитини, а посилення її речового або зобов'язального права користування житлом.

З урахуванням викладеного, доцільно сформулювати такі пропозиції щодо вдосконалення сімейного та цивільного законодавства:

Так, на нашу думку доцільно доповнити статтю 176 СК України положенням про те, що дитина має право користуватися житловим приміщенням своїх батьків (законних представників) незалежно від форми власності на нього.

Водночас, з урахуванням рекодифікації цивільного законодавства, узгодити норми СК України та ЦК України стосовно визначення місця проживання дитини (стаття 160 СК України та стаття 29 ЦК України) з метою усунення колізій та забезпечення єдиного підходу.

Також, було б доцільним внести зміни до статті 405 ЦК України, прямо передбачивши, що неповнолітні діти мають гарантоване право користування житлом батьків, яке не може бути припинене без урахування їхніх інтересів.

Ба-більше, вважається доречним розширити зміст обов'язку батьків щодо утримання дитини (стаття 180 СК України), включивши до нього обов'язок забезпечення належних житлових умов для дитини.

Крім того, на нашу думку, було б доцільно також посилити гарантії захисту житлових прав дітей у випадках припинення сімейних відносин (розірвання шлюбу, виселення, втрати права користування житлом батьками, тощо), зокрема шляхом встановлення пріоритету права дитини на проживання.

Таким чином, право дитини на спільне проживання з батьками має складний міжгалузевий характер і потребує більш чіткого нормативного закріплення. Його ефективна реалізація можлива лише за умови поєднання особистих немайнових і майнових гарантій, що забезпечить реальний, а не декларативний захист прав та інтересів дитини у частині визначення місця проживання, реалізації права дитини на визначення місця проживання та права дитини на житло.

Крім викладеного, цікавим є співвідношення права на визначення місця проживання дитини та права виїзду дитини за кордон.

На законодавчому рівні, питання визначення місця проживання дитини та право виїзду дитини за кордон врегульовано СК та ЦК України. Відповідно до правового регулювання, дитина по досягненню 14 років має право самостійно приймати рішення та визначати місце свого проживання, а по досягненню 16 років, має право самостійно виїжджати за кордон. Також, визначено, що до досягнення повноліття, питання стосовно виїзду дитини за кордон вирішується за спільним погодженням між батьками, тобто за наявності дозволу одного з батьків [237, с. 58-76].

Практика застосування зазначених норм судами свідчить про пріоритет принципу «найкращих інтересів дитини». Зокрема, як підкреслює Верховний Суд, у випадках виникнення спору між батьками стосовно виїзду дитини за кордон або визначення її місця проживання, вирішальним виступає оцінка того, як відповідне рішення вплине на фізичний і психологічний стан дитини, її розвиток та безпеку [128; 196]. Судова практика також допускає можливість надання дозволу на виїзд дитини без згоди одного з батьків за наявності обґрунтованих підстав і доведення того, що це відповідає саме інтересам дитини [129].

Сучасні науковці, звертають увагу на те, що норма, яка була закріплена у законодавстві України, щодо обов'язковості отримання нотаріально-засвідченого дозволу одного з батьків на виїзд дитини за кордон, після лютого 2022 року, набула змін та спрощення, тобто відбулась трансформація у більш гнучкий механізм реалізації права дитини на виїзд за кордон. Зазначені зміни та спрощення були запровадженні у зв'язку із повномасштабним вторгненням на територію України військових формувань РФ та введенням у дію воєнного стану, з метою забезпечення безпеки дитини, спрощення процедури евакуації дітей, та сімей з дітьми з небезпечних територій ведення бойових дій до більш безпечних територій. Також, вказані зміни стосуються виїзду дітей, які не досягли 16 років за

кордон у супроводі одного з батьків, або інших членів сім'ї – сестер, братів, бабусь та дідусів. Разом із тим, у разі якщо дитина буде виїжджати за кордон у супроводі третіх осіб, то обов'язковість нотаріально засвідченого дозволу одного з батьків, зберігається у відповідності до положень законодавства України.

Стосовно ж виїзду дітей по досягненню 16 років, тобто, коли останні набувають права самостійно виїхати за кордон, то таке право реалізується з урахуванням не лише українського законодавства, а й правил в'їзду до відповідної іноземної держави, які можуть передбачати додаткові вимоги.

Отже, сучасне правове регулювання права визначення місця проживання дитини та права її виїзду за кордон в Україні демонструє поєднання традиційних підходів і гнучких механізмів реагування на актуальні виклики.

Законодавство закріплює базові вікові межі самостійності дитини, однак судова практика та наукові підходи зміщують акцент із формального дотримання процедур на забезпечення найкращих інтересів дитини.

В умовах воєнного стану ці підходи додатково трансформуються, що проявляється у спрощенні процедур виїзду та підвищенні безпекового чинника, що в цілому свідчить про розвиток сімейного права у напрямі більшої адаптації до сучасних викликів.

РОЗДІЛ 3. ПОРЯДОК ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

3.1. Теоретичні та практичні аспекти медіації та договірною врегулювання питань визначення місця проживання дитини за законодавством України

Договір між батьками щодо визначення місця проживання дитини є однією з важливих правових конструкцій сучасного сімейного права, спрямованих на забезпечення належної реалізації батьківських прав та обов'язків з урахуванням найкращих інтересів дитини. Розвиток договірної форми врегулювання сімейних відносин став наслідком еволюції загальної договірної теорії, відповідно до якої узгоджене волевиявлення сторін визнається самостійною підставою виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків. У сфері сімейного права така конструкція набуває особливого значення, оскільки дозволяє батькам самостійно визначати порядок реалізації батьківських прав без надмірного втручання держави, забезпечуючи при цьому стабільність правового становища дитини.

Історичний розвиток договірної теорії свідчить про поступовий перехід від формального сприйняття договору як суворо визначеної юридичної процедури до розуміння його як результату узгодженої волі сторін.

Якщо у римському праві юридична сила договору значною мірою залежала від дотримання встановленої форми та спеціальних умов укладення, то подальший розвиток правової доктрини привів до утвердження принципу консенсуалізму, відповідно до якого визначальним елементом договору стала саме домовленість сторін [52, с. 51-58].

У сучасному сімейному праві цей підхід трансформувався у можливість батьків самостійно врегульовувати питання, пов'язані з вихованням та проживанням дитини, шляхом укладення відповідного договору.

Договір між батьками щодо місця проживання дитини ґрунтується на взаємному волевиявленні сторін та спрямований на визначення умов реалізації прав дитини на належне сімейне середовище, стабільний розвиток і підтримання зв'язків з обома батьками [164, с. 71-84].

На відміну від цивільно-правових договорів майнового характеру, предметом такого договору виступають особисті немайнові відносини, що безпосередньо пов'язані із забезпеченням інтересів дитини. Саме тому свобода договору у цій сфері має відносний характер і обмежується необхідністю дотримання прав дитини, вимог законодавства та моральних засад суспільства.

Сутність договору щодо місця проживання дитини полягає у погодженні батьками порядку проживання дитини після припинення спільного проживання батьків або в інших випадках, коли виникає необхідність визначення постійного місця перебування дитини [70, с. 27-39; 164, с. 71-84]. Така домовленість може охоплювати не лише визначення місця проживання, а й порядок участі другого з батьків у вихованні дитини, способи здійснення особистого спілкування, участь у прийнятті рішень щодо навчання, лікування та розвитку дитини. Таким чином, договір виступає комплексним механізмом координації батьківських прав та обов'язків.

Особливістю зазначеного договору є те, що його юридична сила обумовлена не лише фактом досягнення згоди між батьками, а й відповідністю домовленості принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. У цьому аспекті сімейно-правовий договір відрізняється від класичної цивільно-правової конструкції, оскільки воля сторін не є абсолютно автономною. Держава зберігає можливість контролю за змістом домовленості, а суд право втручатися у випадках, коли умови договору порушують права чи законні інтереси дитини [164, с. 71-84; 165].

Наукове розуміння договору між батьками щодо місця проживання дитини дозволяє розглядати його як окремий вид сімейно-правової домовленості, що має складну юридичну структуру. Основними елементами

такого договору є: сторони договору батьки дитини; предмет договору, визначення місця проживання та порядку здійснення батьківських прав; форма договору, усна або письмова залежно від вимог законодавства; строк дії домовленості; а також правова мета, яка полягає у створенні стабільних та безпечних умов для життя і розвитку дитини [10, с. 603-617].

Водночас договір щодо місця проживання дитини виконує не лише регулятивну, а й превентивну функцію. Узгодження між батьками умов проживання дитини сприяє мінімізації конфліктів, забезпечує правову визначеність у сімейних відносинах та дозволяє уникнути тривалих судових спорів. Наявність домовленості між батьками також позитивно впливає на психологічний стан дитини, оскільки забезпечує передбачуваність умов її життя та збереження стабільного емоційного зв'язку з обома батьками.

Договірний механізм визначення місця проживання дитини у сучасній сімейно-правовій доктрині розглядається як форма добровільного врегулювання батьками питання проживання дитини без звернення до суду. Його сутність полягає у досягненні між батьками взаємної домовленості щодо того, з ким саме проживатиме дитина, а також щодо порядку реалізації батьківських прав тим із батьків, який проживатиме окремо.

Такий механізм є одним із найбільш ефективних способів запобігання конфліктам між батьками, оскільки спрямований на забезпечення стабільного сімейного середовища, мінімізацію психологічного навантаження на дитину та збереження конструктивних відносин між сторонами. За своєю правовою природою він має спільні риси з медіацією як способом досудового врегулювання сімейних спорів.

Нормативну основу договірного врегулювання питання місця проживання дитини становлять положення Сімейного кодексу України. Так, відповідно до частини першої статті 109 СК України подружжя, яке розриває шлюб, має право подати до суду письмовий договір щодо того, з ким проживатимуть діти після розірвання шлюбу, а також щодо участі того з батьків, хто проживатиме окремо, у забезпеченні умов їхнього життя та

виховання [186]. За відсутності договору спір між батьками розглядається судом виходячи з найкращих інтересів дітей та з урахуванням думки дітей. При цьому суд бере до уваги сукупність юридично значущих обставин, зокрема ставлення кожного з батьків до виконання батьківських обов'язків, особисту прихильність дитини, її вік та стан здоров'я, психологічний зв'язок із кожним із батьків, наявність належних умов для розвитку та виховання, а також інші фактори, що можуть впливати на забезпечення гармонійного розвитку дитини.

Положення частини четвертої статті 157 СК України передбачають право батьків укласти окремий договір щодо здійснення батьківських прав та визначення місця проживання дитини. Такий договір укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню. Саме нотаріальна форма забезпечує належний рівень юридичної визначеності та підтверджує добровільність волевиявлення сторін [5].

Водночас, у науковій літературі звертається увага на те, що батьки можуть укласти договір про визначення місця проживання дитини та про порядок здійснення батьківських прав, як після розірвання шлюбу, так і під час перебування батьків у зареєстрованому шлюбі, якщо вони фактично проживають окремо [8, с. 124-128].

У зазначеному договорі предметом виступає не лише визначення місця проживання дитини, а й врегулювання питань її виховання, утримання, навчання, медичного забезпечення, порядку спілкування з тим із батьків, який проживає окремо, а також інших аспектів реалізації батьківських прав та обов'язків.

Зміст договору має бути максимально конкретизованим, що сприятиме належному виконанню сторонами своїх обов'язків та мінімізує ризик подальших конфліктів. Зокрема, до істотних умов такого договору доцільно віднести: визначення особи, з якою проживатиме дитина; порядок участі іншого з батьків у вихованні дитини; графік особистого спілкування; порядок телефонної та електронної комунікації; умови спільного проведення канікул,

свят та відпочинку; участь у матеріальному забезпеченні дитини. За домовленістю сторін у договорі може бути визначено конкретну адресу проживання дитини, хоча така умова не є обов'язковою.

Такий договір після укладення у письмовій формі підлягає нотаріальному посвідченню.

Важливою особливістю відповідного договору є його особистий характер. Відповідно до статті 160 СК України право на визначення місця проживання дитини належить батькам як особисте немайнове право, а згідно зі статтею 272 ЦК України особисті немайнові права здійснюються особисто [77, с. 124-128; 205, с. 4-14; 214]. Це означає, що укладення договору через представника на підставі довіреності не допускається.

Нотаріальне посвідчення договору виконує не лише функцію підтвердження справжності підписів сторін, а й слугує додатковою гарантією захисту прав та інтересів дитини. Наявність нотаріально посвідченого договору значно знижує ризик оспорування його умов у майбутньому, зокрема з підстав введення в оману, психологічного тиску чи нерозуміння правових наслідків укладення договору.

Договірні відносини між батьками щодо визначення місця проживання дитини регулюються не лише нормами сімейного законодавства, а й загальними положеннями цивільного права про договір. У цьому аспекті договір про дитину має комплексний характер, оскільки може поєднувати як особисті немайнові, так і майнові елементи, зокрема питання аліментних зобов'язань, забезпечення потреб дитини та порядку участі батьків у її вихованні.

Договірні відносини між батьками врегульовані не лише положеннями СК України статті 109, 157, а й положеннями цивільного законодавства. Предметну частину договору складають питання про місце проживання дітей, розмір аліментів, порядок спілкування з дітьми того з батьків, що проживає окремо, та інші умови життя та виховання дітей. Договори про дітей, що регулюють як майнові, так і особисті немайнові відносини,

законодавець України розділив на два самотійні договори: письмовий договір про те, з ким із подружжя, що розлучається, проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов життя буде приймати окремо проживаючий батько, а також про умови здійснення виплат аліментів.

Сучасний розвиток правового регулювання відповідних договірних відносин щодо визначення місця проживання дитини в Україні перебуває на етапі активної трансформації під впливом європейських стандартів захисту прав дитини, практики ЄСПЛ, практики Верховного Суду України, а також викликів, пов'язаних із запровадженням та тривалим функціонуванням правового режиму воєнного стану. В основу такого регулювання покладено принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, який є визначальним як у міжнародному, так і в національному праві.

Оснoву нoрмативнoгo рeгулювaння дoгoвірних відносин батьків стосовно дитини, у тому числі щодо визначення місця проживання дитини, становлять положення Конституції України, СК та ЦК України, Закону України «Про охорону дитинства», а також міжнародно-правові акти, насамперед ООН та Ради Європи. Відповідно до положень статей 160-161 СК України місце проживання дитини визначається за спільною згодою батьків, а за відсутності такої згоди органом опіки та піклування або судом. При цьому законодавець допускає договірне врегулювання відповідних правовідносин між батьками, однак спеціальної конструкції договору про визначення місця проживання дитини чинне законодавство не містить, що зумовлює численні проблеми правозастосування.

У сучасній правовій доктрині договір щодо визначення місця проживання дитини розглядається як різновид сімейно-правового договору змішаної природи. З одного боку, він базується на автономії волі та диспозитивності сімейних правовідносин, а з іншого характеризується суттєвим впливом публічно-правового елементу, оскільки держава зобов'язана контролювати дотримання прав та законних інтересів дитини.

Саме тому свобода договору у цій сфері не є абсолютною та обмежується необхідністю забезпечення належного захисту дитини [36; 165].

Європейський підхід до визначення місця проживання дитини базується насамперед на концепції забезпечення найкращих інтересів дитини.

Суттєвий вплив на правове регулювання мають сучасні умови воєнного стану. Масове внутрішнє переміщення населення, евакуація дітей за кордон, тимчасова окупація окремих територій та мобілізаційні процеси створили принципово нові правові виклики. У зв'язку з цим Верховний Суд офіційно визнав необхідність формування спеціальних підходів до визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану, зокрема у випадках: евакуації дитини за кордон; переміщення без згоди одного з батьків; проживання дитини на тимчасово окупованій території; неможливості виконання батьківських обов'язків одним із батьків через військову службу; втрати житла або переміщення сім'ї внаслідок бойових дій.

На практиці суди дедалі частіше враховують рівень безпеки регіону проживання, можливість забезпечення доступу до освіти та медичної допомоги, психологічний стан дитини, стабільність її соціального середовища, а також здатність кожного з батьків підтримувати належний емоційний контакт із дитиною.

Окремої уваги потребує питання договірного врегулювання тимчасового проживання дитини за кордоном. В умовах воєнного стану батьки все частіше укладають домовленості щодо порядку виїзду дитини, строків її перебування за межами України, способів комунікації з іншим із батьків, участі у фінансовому забезпеченні та умов повернення дитини після усунення загроз її безпеці. Проте чинне законодавство не містить комплексного регулювання таких правовідносин, що створює значну правову невизначеність та ускладнює механізм виконання відповідних домовленостей.

Попри поступовий розвиток інституту сімейно-правових договорів, чинне законодавство України все ще містить низку прогалин. Зокрема, відсутнє легальне визначення договору про визначення місця проживання дитини, не встановлено вичерпного переліку його істотних умов, недостатньо врегульовано питання зміни місця проживання дитини в умовах воєнного стану, тимчасового виїзду за кордон, цифрової участі одного з батьків у вихованні дитини та механізмів примусового виконання домовленостей між батьками.

У зв'язку з цим доцільним видається внесення комплексних змін до сімейного законодавства України. Зокрема, необхідним є нормативне закріплення окремого виду сімейно-правового договору про визначення місця проживання дитини, визначення його істотних умов та порядку нотаріального посвідчення, врегулювання особливостей укладення та виконання таких договорів в умовах воєнного стану, а також запровадження ефективних механізмів медіації та міжнародного співробітництва у сфері захисту прав дитини.

Особливого значення в контексті вдосконалення договірної регулювання набуває саме медіація як альтернативний позасудовий спосіб врегулювання сімейних конфліктів, здатний забезпечити оперативне та максимально орієнтоване на інтереси дитини вирішення спору між батьками. Актуальність застосування медіації істотно посилюється в умовах воєнного стану, коли традиційні судові механізми нерідко виявляються надмірно тривалими або ускладненими об'єктивними обставинами.

Медіація у договірних відносинах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану посідає особливе місце серед альтернативних способів вирішення сімейних спорів.

Сучасна правова доктрина та судова практика виходять із того, що конфлікти між батьками щодо місця проживання дитини не можуть вирішуватися виключно через формальний підхід до реалізації батьківських прав, оскільки пріоритетним критерієм виступає забезпечення найкращих

інтересів дитини. Саме тому медіація дедалі частіше розглядається як ефективний механізм досягнення балансу між приватною автономією батьків та необхідністю захисту прав дитини.

Особливого значення ця проблематика набула в умовах воєнного стану, коли значна кількість сімей була роз'єднана через евакуацію, внутрішнє переміщення або виїзд за межі України.

За таких умов класичний судовий механізм вирішення спору часто виявляється надто тривалим і конфліктогенним, тоді як медіація дозволяє досягнути компромісу із мінімізацією психологічної шкоди для дитини.

Відповідно до положень Закон України «Про медіацію» медіація визначається як добровільна, позасудова, конфіденційна процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються врегулювати конфлікт шляхом переговорів.

У сфері сімейних правовідносин медіація має особливе значення, оскільки дозволяє мінімізувати психологічну травматизацію дитини та зберегти конструктивні відносини між батьками після розірвання шлюбу.

У науковій літературі сімейна медіація характеризується як форма альтернативного врегулювання спорів, яка спрямована не стільки на встановлення «переможця» у конфлікті, скільки на збереження здатності сторін до подальшого виконання батьківських функцій. Так, українські дослідники, серед яких Н. М. Крестовська, А. Собакарь та інші зазначають, що у сімейних спорах «предметом захисту є не лише суб'єктивне право одного з батьків, а й стабільність емоційного середовища дитини» [64; 97, с. 113-116; 198, с. 48-55]. У цьому аспекті медіація розглядається як спосіб формування культури відповідального батьківства та партнерської моделі реалізації батьківських прав.

Подібний підхід підтримує К. М. Аніщенко, М. В. Менджул, А. О. Мінченко, які вказує, що договір між суб'єктами права, у тому числі між батьками щодо місця проживання дитини має змішану правову природу, оскільки поєднує приватноправову автономію сторін із імперативним

обов'язком врахування найкращих інтересів дитини [7, с. 358-365; 79, с. 87-90; 84, с. 69-72]. Науковці підкреслюють, що свобода договору у сімейних правовідносинах не є абсолютною, а межі такої свободи визначаються положеннями Конвенції ООН про права дитини та принципом пріоритету інтересів дитини.

Окремі науковці, зокрема І. М. Доляновська, Б. А. Леко зазначають, що сімейна медіація у спорах щодо визначення місця проживання дитини спрямована не лише на досягнення компромісу між батьками, а й на формування стабільного психологічного середовища для дитини. Автори підкреслюють, що медіаційна угода має ґрунтуватися на принципах добровільності, рівності сторін та врахування думки дитини відповідно до її віку й рівня розвитку [38, с. 42-49; 69, с. 29-32].

Особливого значення медіація набула в умовах воєнного стану, коли значна кількість сімей була вимушено переміщена як у межах України, так і за кордон. Воєнні дії суттєво ускладнили питання визначення фактичного місця проживання дітей, підтримання контактів з одним із батьків та виконання судових рішень.

У науковій літературі наголошується, що медіація у таких умовах є більш гнучким та оперативним способом врегулювання спору порівняно із судовим процесом. Зокрема, О. В. Губанова та П. П. Нога вказують, що медіація дозволяє враховувати безпековий фактор, психоемоційний стан дитини та ризики, пов'язані з військовою агресією [32, с. 19-39].

Практика Верховний Суд демонструє поступове формування комплексного підходу до вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. Суд наголошує, що при вирішенні таких спорів необхідно враховувати сталі соціальні зв'язки дитини, місце її навчання, психологічний стан, рівень прив'язаності до кожного з батьків та здатність кожного з них забезпечити належні умови для розвитку дитини [102].

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 було вперше застосовано модель

спільної фізичної опіки, яка передбачає почергове проживання дітей із кожним із батьків. Суд підкреслив, що така модель відповідає принципу рівності батьківських прав та може бути застосована за умови здатності батьків до конструктивної комунікації [132].

У цьому контексті медіація виступає важливим інструментом підготовки сторін до реалізації моделей спільного батьківства. Медіаційна процедура дозволяє узгодити графік проживання дитини, порядок спілкування, участь у вихованні та матеріальному забезпеченні. Укладення відповідного договору між батьками фактично формує договірний механізм реалізації батьківських прав та обов'язків.

Верховний Суд також звертає увагу на те, що сам факт запровадження воєнного стану не є автоматичною підставою для визначення місця проживання дитини з одним із батьків. Водночас суди повинні оцінювати безпекову ситуацію, умови проживання та можливість забезпечення стабільного розвитку дитини.

Серед сучасних наукових підходів особливої уваги заслуговує концепція «child-centered mediation» (дитиноцентричної медіації), поширена у практиці держав Європейського Союзу [46, с. 109-112; 161; 211, с. 190-196]. Її сутність полягає у тому, що медіатор концентрується не на конфлікті між батьками, а на потребах дитини та наслідках конфлікту для її психоемоційного розвитку. Британський дослідник Джон Ікелар обґрунтовує, що у спорах щодо дітей держава має забезпечувати «мінімізацію конфлікту між батьками як самостійну форму захисту інтересів дитини» [252, с. 221-235]. Саме тому медіація розглядається не лише як процесуальний інструмент, а як механізм реалізації права дитини на стабільне сімейне середовище.

Українські науковці також акцентують увагу на тому, що сімейна медіація має значний превентивний потенціал. Так, І. В. Жилінкова, О. М. Пономаренко, О. В. Некррасова та інші зазначали, що договірне врегулювання сімейних спорів дозволяє уникнути «подальшої ескалації

правового конфлікту та формування у дитини негативного ставлення до одного з батьків» [95, с. 78-83; 96, с. 316-318; 120, с. 9-19; 190; 193]. У сучасних умовах ця теза набуває особливого значення, оскільки тривалий конфлікт між батьками в умовах війни додатково посилює психологічну вразливість дитини.

Практика Верховного Суду України також демонструє поступове впровадження дитиноцентричного підходу. У постанові Великої Палати Верховного Суду України від 17 жовтня 2018 року у справі № 402/428/16-ц суд наголосив, що при визначенні місця проживання дитини необхідно враховувати не лише матеріально-побутові умови, але й «особисту прихильність дитини до кожного з батьків, морально-психологічний клімат та сталі соціальні зв'язки» [135; 152]. Ця правова позиція фактично закріпила відхід від формального критерію матеріального забезпечення як визначального у сімейних спорах.

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 суд підтримав модель спільної фізичної опіки, за якої дитина проживає по чергово з кожним із батьків. Суд зазначив, що така модель відповідає принципу рівності батьківських прав та міжнародним стандартам забезпечення права дитини на підтримання стабільного контакту з обома батьками [132]. У науковому аспекті це рішення стало підтвердженням тенденції до розвитку концепції «спільного батьківства», яка давно застосовується у правових системах Канади, Франції та Швеції.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить про те, що в більшості держав Європейського Союзу медіація у спорах щодо визначення місця проживання дитини розглядається не як допоміжний, а як пріоритетний механізм врегулювання сімейного конфлікту. Європейська модель сімейного права поступово трансформувалася від концепції «батьківських прав» до концепції «спільної батьківської відповідальності», що безпосередньо вплинуло на розвиток договірних механізмів між батьками та практику сімейної медіації.

У Франції сімейна медіація є складовою державної політики у сфері захисту сім'ї. Відповідно до статей 373-2 та 373-2-10 Цивільного кодексу Франції суддя у сімейних справах може запропонувати сторонам пройти процедуру медіації або навіть зобов'язати їх відвідати інформаційну зустріч з медіатором. Французька модель ґрунтується на принципі «coparentalité» спільного батьківства після розірвання шлюбу. У практиці французьких судів поширеною є модель «alternance de résidence», тобто почергового проживання дитини з кожним із батьків [245].

Французькі науковці та правники, серед яких Лоуренс Брюне зазначають, що сучасне французьке сімейне право «відмовилося від концепції перемоги одного з батьків у спорі про дитину». На їх думку, основне завдання держави полягає у підтриманні стабільності дитячих соціальних зв'язків та збереженні рівної участі обох батьків у вихованні. Саме тому французькі суди при вирішенні спорів оцінюють насамперед здатність батьків до співпраці та комунікації [239; 258].

У Німеччині медіація у сімейних справах інтегрована у систему ювенальної юстиції та діяльність сімейних судів. Відповідно до § 156 Закону про судочинство у сімейних справах (FamFG) суд зобов'язаний сприяти досягненню домовленості між батьками [238]. Німецька правова модель базується на принципі «gemeinsame elterliche sorge» спільної батьківської опіки, яка зберігається після розлучення незалежно від факту окремого проживання батьків.

Німецький Федеральний суд у своїй практиці неодноразово підкреслював, що дитина має право на збереження емоційного зв'язку з обома батьками. У рішенні BGH від 01 лютого 2017 року XII ZB 601/15 суд вказав, що модель почергового проживання може бути встановлена навіть за відсутності повної згоди між батьками, якщо вона відповідає найкращим інтересам дитини. Це рішення стало одним із ключових у формуванні сучасної європейської концепції «shared parenting» [272].

Окремі німецькі науковці наголошують, що сімейна медіація у Німеччині розглядається як «інструмент деескалації батьківського конфлікту», оскільки тривалий судовий процес негативно впливає на психічний розвиток дитини. Науковці також підкреслюють, що німецька модель орієнтована не на визначення «кращого» з батьків, а на збереження відповідальності обох батьків за виховання дитини [282, с. 2324-2331].

У Великобританії та Північній Ірландії сімейна медіація є обов'язковим попереднім етапом перед зверненням до суду у більшості спорів щодо дітей. Відповідно до Закону про дітей та сім'ю 2014 року, особа перед поданням позову повинна пройти MIAM (Mediation Information and Assessment Meeting) інформаційну зустріч щодо можливості медіації [244].

Англійська модель базується на принципі пріоритету добробуту дитини. Відповідно до Закону про дітей 1989 року, суди виходять із презумпції того, що участь обох батьків у житті дитини відповідає її інтересам, якщо не доведено протилежне. У справі *Re C (A Child)* [2018] EWCA Civ 2839 Апеляційний суд Англії наголосив, що суд не повинен створювати модель “переможця та переможеного” у спорах між батьками, а має забезпечити стабільність та передбачуваність життя дитини [271].

Британські дослідники, серед яких Марія Москаті, підкреслюють, що медіація в англійському праві виконує не лише юридичну, а й соціально-психологічну функцію, оскільки сприяє формуванню «кооперативного батьківства» після розірвання шлюбу. У практиці Англії поширеним є укладення «parenting agreements» детальних батьківських угод, які визначають графік проживання дитини, порядок канікул, дистанційного спілкування та участі у прийнятті рішень щодо освіти й лікування дитини [267, с. 126-143].

Особливо прогресивною вважається модель Швеції, де сімейне право традиційно базується на принципах гендерної рівності та спільної батьківської відповідальності. Відповідно до Шведського кодексу дітей та батьків, спільна опіка (*gemensam vårdnad*) є загальним правилом навіть після

розлучення батьків. Шведські муніципалітети зобов'язані надавати безкоштовні послуги сімейної медіації (samarbetssamtal) для батьків, які не можуть самотійно домовитися щодо проживання дитини [28, с. 27-29].

Шведський дослідник Анна Зінгер зазначає, що шведська модель виходить із «презумпції необхідності активної участі обох батьків у житті дитини». Саме тому суди Швеції вкрай рідко повністю ізолюють одного з батьків від виховання дитини, за винятком випадків насильства або загрози безпеці дитини [275, с. 348-356].

У Нідерландах значного розвитку набула практика «батьківських планів» (ouderschapsplan). Відповідно до Нідерландського цивільного кодексу батьки при розлученні зобов'язані підготувати письмовий план щодо участі у вихованні дитини. У цьому документі визначаються місце проживання дитини, порядок фінансового забезпечення, графік спілкування та способи вирішення майбутніх конфліктів. Без такого плану суд може відмовити у розгляді справи про розірвання шлюбу [241; 243].

У Польщі сімейна медіація активно підтримується судами відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу. Польські суди мають право направляти сторони до медіатора на будь-якій стадії процесу. Польський Верховний Суд у своїй практиці наголошує, що домовленість між батьками є більш стабільною та ефективною формою захисту інтересів дитини, ніж примусове судове рішення [261].

Особливу увагу в європейській практиці приділяють врахуванню думки дитини. Наприклад, у Фінляндії та Данії медіатори й суди активно залучають дитячих психологів для оцінки емоційного стану дитини та її реальних потреб [122, с. 260-274]. У Данії функціонує державний сімейний суд, який спеціалізується на комплексному вирішенні сімейних спорів та активно застосовує медіаційні процедури.

Європейська практика також демонструє зміну підходів після початку повномасштабної війни в Україні. Суди Німеччини, Польщі, Чехії та інших держав ЄС при вирішенні спорів щодо українських дітей дедалі частіше

враховують безпековий фактор як складову «найкращих інтересів дитини». У низці рішень суди відмовляли у поверненні дітей до України за Гаазькою конвенцією 1980 року саме через ризики, пов'язані з воєнними діями.

Особливу роль у формуванні національної практики відіграє практика ЄСПЛ. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що у спорах щодо дітей визначальним є принцип «найкращих інтересів дитини». У справах «Elsholz v. Germany» та «Sommerfeld v. Germany» суд зазначив, що національні органи повинні забезпечувати всебічне дослідження психологічного стану дитини, а сама дитина, залежно від віку та зрілості, має бути заслухана під час розгляду спору. Водночас ЄСПЛ підкреслює, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, однак «особлива увага має приділятися найважливішим інтересам дитини, які за своєю природою та значенням мають перевагу» [253].

Практика ЄСПЛ також виходить із необхідності забезпечення ефективного контакту дитини з обома батьками. У зв'язку з цим медіація визнається одним із найбільш ефективних механізмів реалізації позитивних зобов'язань держави у сфері захисту сімейного життя відповідно до статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У справі «M.S. v. Ukraine» ЄСПЛ констатував порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через неналежну ефективність національних механізмів забезпечення сімейних контактів. Суд наголосив, що держава має позитивний обов'язок сприяти збереженню зв'язків між дитиною та обома батьками навіть після припинення сімейних відносин. Саме медіація в цьому контексті визнається одним із найбільш ефективних інструментів реалізації позитивних обов'язків держави [265].

В умовах воєнного стану актуальною стала проблема використання спорів про визначення місця проживання дитини з недобросовісною метою, зокрема для отримання переваг щодо виїзду за кордон чи уникнення мобілізаційних обов'язків. Верховний Суд наголошує, що суди повинні

перевіряти реальність спору та не допускати зловживання процесуальними правами.

Водночас, актуальності набула й проблема визначення місця проживання дітей, які були переміщені за кордон одним із батьків без згоди іншого. У наукових дослідженнях К. М. Аніщенко, Т. З. Герасиміва та Є. О. Харитонova підкреслюється, що у таких випадках пріоритет має надаватися не формальному факту незаконного переміщення, а оцінці безпекових ризиків для дитини та реального забезпечення її найкращих інтересів. Науковці вказують, що війна суттєво трансформувала традиційні критерії оцінки «належного середовища для проживання дитини», оскільки безпековий компонент став одним із ключових [8, с. 124-128; 26, с. 65-70; 208; 210].

У сучасній доктрині також формується підхід щодо необхідності інтеграції медіації у судовий процес у сімейних спорах. Зокрема, Н. В. Шишка, Р. Б. Шишка, О. О. Мельник, Г. В. Попов, обґрунтовують доцільність запровадження обов'язкової інформаційної медіаційної сесії перед розглядом спорів щодо дітей у суді. На думку вчених, це сприятиме зменшенню конфліктності спорів та забезпеченню більш стабільного виконання домовленостей між батьками [121, с. 92-99; 232, с. 297-301; 233, с. 493-497; 234, с. 359-363].

Таким чином, сучасна наукова доктрина, практика Верховного Суду України та підходи ЄСПЛ свідчать про поступовий перехід від суто юрисдикційної моделі вирішення спорів щодо дітей до комплексної дитиноцентричної моделі, у якій медіація та договірні механізми виступають основними інструментами забезпечення та реалізації найкращих інтересів дитини.

Європейський досвід демонструє, що сучасна модель вирішення спорів щодо місця проживання дитини ґрунтується на чотирьох основних підходах: пріоритет найкращих інтересів дитини; презумпція спільної батьківської відповідальності; активне використання медіації та договірних механізмів;

мінімізація конфлікту між батьками як самостійна форма захисту прав дитини.

Для України імплементація таких підходів є особливо актуальною в умовах воєнного стану, коли традиційна судова модель часто не забезпечує оперативного та психологічно безпечного вирішення сімейного спору.

В умовах воєнного стану значення таких механізмів суттєво посилюється, оскільки саме вони дозволяють оперативно реагувати на зміну життєвих обставин, зберігати емоційний зв'язок дитини з обома батьками та мінімізувати негативні наслідки сімейного конфлікту. Принагідно, що в умовах воєнного стану значення саме медіації посилюється через необхідність швидкого, гнучкого та психологічно безпечного врегулювання конфліктів між батьками.

Таким чином, зважаючи на викладене науково-правовий аналіз свідчить про те, що договірне регулювання визначення місця проживання дитини поступово трансформується з допоміжного механізму врегулювання сімейного спору у самостійний комплексний інститут сімейного права, який ґрунтується на поєднанні принципу автономії волі батьків та імперативного обов'язку держави забезпечувати найкращі інтереси дитини.

Договір між батьками щодо місця проживання дитини є важливим інструментом правового регулювання сімейних відносин, який поєднує принцип свободи договору із необхідністю забезпечення найкращих інтересів дитини. Його правова природа визначається узгодженим волевиявленням батьків, однак зміст та реалізація такого договору підпорядковуються імперативним вимогам сімейного законодавства та загальним принципам захисту прав дитини.

Європейський досвід держав-членів ЄС підтверджує, що ефективно врегулювання спорів щодо місця проживання дитини ґрунтується на активному застосуванні сімейної медіації, моделей спільного батьківства, детальних батьківських угод та мінімізації судового втручання у сферу приватного сімейного життя. У більшості європейських країнах договір між

батьками розглядається не лише як прояв приватноправової автономії, а як інструмент реалізації права дитини на стабільне сімейне середовище та належний психоемоційний розвиток.

Водночас сучасний стан правового регулювання в Україні свідчить про наявність істотних законодавчих прогалин. Чинне сімейне законодавство не містить легального визначення договору про визначення місця проживання дитини, не встановлює його правової природи, істотних умов, порядку зміни та виконання, особливостей реалізації в умовах воєнного стану, а також механізмів забезпечення виконання домовленостей між батьками. Особливої актуальності ці проблеми набули після запровадження правового режиму воєнного стану, що спричинило масове переміщення дітей, евакуацію за кордон, втрату стабільного місця проживання та виникнення нових категорій сімейних спорів, пов'язаних із безпековим фактором.

У зв'язку з цим доцільно запропонувати визначення договору про визначення місця проживання дитини.

Договір про визначення місця проживання дитини – це сімейно-правовий договір, укладений між батьками дитини у письмовій та нотаріально посвідченій формі, спрямований на врегулювання питань постійного або тимчасового проживання дитини, порядку здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків, який ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та забезпечує реалізацію її права на безпечне, стабільне й гармонійне сімейне середовище.

Крім того, доцільним є формулювання визначення медіації у відповідній сфері.

Сімейна медіація у спорах щодо визначення місця проживання дитини є добровільною, конфіденційною та дитиноцентричною позасудовою процедурою врегулювання спору між батьками за участю нейтрального медіатора, спрямованою на досягнення узгодженого рішення щодо проживання, виховання та забезпечення найкращих інтересів дитини із мінімізацією психологічного конфлікту між батьками.

З метою удосконалення правового регулювання доцільним видається внесення комплексних змін до СК та ЦК України, зокрема, пропонується:

По-перше, нормативно закріпити у СК України окремий вид сімейно-правового договору, зокрема договір про визначення місця проживання дитини. Водночас визначити його легальне поняття, правову природу та перелік істотних умов.

По-друге, передбачити письмову форму та нотаріальне посвідчення такого договору не як право, а як обов'язок.

По-третє, законодавчо закріпити можливість визначення у договорі: порядку особистого та дистанційного спілкування з дитиною; умов тимчасового виїзду дитини за кордон; особливостей реалізації батьківських прав в умовах воєнного стану; механізмів участі батьків у прийнятті рішень щодо освіти, лікування та психологічної підтримки дитини.

По-четверте, встановити спеціальні правила щодо зміни місця проживання дитини у випадках евакуації, внутрішнього переміщення або перебування дитини на тимчасово окупованій території.

По-п'яте, передбачити можливість затвердження судом або органом опіки та піклування медіаційної угоди між батьками.

По-шосте, законодавчо визначити механізми примусового виконання договору у разі недобросовісної поведінки одного з батьків.

По-сьоме, запровадити обов'язкову інформаційну медіаційну сесію перед зверненням до суду у спрах щодо визначення місця проживання дитини.

По-восьме, доповнити цивільне законодавство нормами щодо особливостей укладення та виконання сімейно-правових договорів, які поєднують майнові та особисті немайнові елементи. Водночас, закріпити на законодавчому рівні принцип дитиноцентричності як базовий критерій оцінки змісту та виконання договорів між батьками.

Таким чином, подальший розвиток інституту договірного визначення місця проживання дитини в Україні має відбуватися у напрямі гармонізації

національного законодавства із європейськими стандартами захисту прав дитини, розширення застосування медіації, впровадження моделей спільного батьківства та формування ефективного дитиноцентричного механізму реалізації батьківських прав в умовах сучасних суспільних викликів, зокрема воєнного стану.

3.2. Особливості визначення місця проживання дитини при наявності спору

Проблематика визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності у зв'язку з трансформацією підходів до захисту прав та інтересів дитини в сучасних умовах збройної агресії.

Традиційні критерії вирішення відповідних сімейно-правових спорів, що ґрунтувалися переважно на формальній рівності батьківських прав, матеріально-побутових умовах та психологічному зв'язку дитини з батьками, сьогодні доповнюються безпековим фактором як одним із визначальних елементів принципу найкращих інтересів дитини. У зв'язку з цим особливого значення набуває дослідження процесу доказування у справах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи, зокрема оцінки ризиків для життя, здоров'я та психоемоційного стану дитини в умовах воєнного стану.

Національна судова практика та практика ЄСПЛ свідчать про поступове формування нових підходів до оцінки доказів у зазначеній категорії справ, які орієнтовані на забезпечення безпечного та стабільного середовища для розвитку дитини. Водночас відсутність спеціальних процесуальних механізмів і належної нормативної конкретизації безпекового критерію у сімейному законодавстві України ускладнює ефективний судовий захист прав дітей. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу особливостей доказування у справах щодо визначення місця проживання дитини, а також удосконалення національного законодавства з урахуванням

міжнародних стандартів захисту прав дитини та сучасних викликів, пов'язаних із воєнним станом.

В умовах воєнного стану інститут визначення місця проживання дитини за законодавством України зазнає змістовної трансформації, що проявляється у певному зміщенні акцентів з формальної рівності батьківських прав на пріоритет безпекового фактору як ключового елементу принципу найкращих інтересів дитини (малолітньої та неповнолітньої осіб), що потребує нормативного уточнення та гармонізації з міжнародними стандартами.

Такий критерій доказування при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини як безпековий (ризик для життя, здоров'я неповнолітньої особи, також її психоемоційна стабільність) в умовах воєнного стану фактично набуває домінуючого значення у судовій практиці, однак не має достатньої нормативної конкретизації в СК України.

Відсутність у сучасності спеціальних процесуальних механізмів розгляду спорів щодо місця проживання дитини, особливо під час дії воєнного стану знижує ефективність судового захисту прав дитини. Найбільше це стосується особливостей доказування у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої та неповнолітньої особи, тобто дитини в умовах сучасних реалій збройного конфлікту та воєнного стану.

Як зазначається у багатьох джерелах, місце проживання дитини в Україні виступає ключовою сімейно-правовою категорією, яка має безпосереднє значення для реалізації особистих немайнових і майнових прав дитини, а також для визначення обсягу батьківських прав та обов'язків щодо дитини [167, с. 204-214]. Законодавче регулювання зазначеного питання ґрунтується на поєднанні норм національного права та міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини це судова процедура, спрямована на захист прав та інтересів дитини (малолітніх та неповнолітніх осіб) під час роздільного проживання батьків. Спори щодо

визначення місця проживання дітей відносять до категорії складних сімейних справ, потребують професійного юридичного супроводу, особливо з урахуванням реалій сьогодення.

Слід нагадати, що сімейне законодавство України встановлює рівні права та обов'язки батьків щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, тобто дітей [38, с. 42-49]. При окремому проживанні батьків (що можливе у зв'язку із багатьма чинниками, то-як розлучення (припинення шлюбних відносин), тимчасове переміщення з районів ведення бойових дій у більш безпечні райони та території, тимчасовий, тобто вимушений виїзд за кордон у якості біженців, тощо), місце проживання дітей визначається договором сторін – батьків, чи рішенням суду. Ключовим принципом при розгляді таких спорів є забезпечення інтересів дитини, створення умов для її повноцінного розвитку, виховання та освіти.

Підставою для звернення до суду, загалом, є відсутність договору між батьками про місце проживання дитини, а також наявність спору, який не може бути врегульований у досудовому порядку, наприклад за допомогою медіації. Суд при вирішенні таких спорів враховує безліч факторів та доказів, включаючи прихильність дитини до кожного з батьків, можливість створення умов, у тому числі й безпечних, для виховання та розвитку дитини особи, моральні та особисті якості батьків, тощо.

При ухваленні рішення щодо визначення місця проживання дитини суд враховує комплекс обставин, що характеризують умови життя кожного з батьків. Основна увага приділяється можливості створення дитині комфортних умов життя, розвитку, здобуття освіти. Суд оцінює матеріальне становище батьків, їхню зайнятість, наявність житла, соціальне оточення дитини [67, с. 43-46].

Важливе значення мають особисті якості батьків, їхнє ставлення до виховання дитини, участь у її житті. Суд заслуховує думку дитини (малолітньої та неповнолітньої особи), яка досягла віку 10 років, за умови,

що це не суперечить її інтересам. Також враховується думка органу опіки та піклування, що проводить обстеження умов життя кожного з батьків.

Вік дитини відіграє важливу роль при визначенні її місця проживання. Діти, молодшого віку, тобто малолітні особи, як правило, залишаються з матір'ю, якщо немає обставин, які свідчать про нездатність матері забезпечити належний догляд. Для дітей старшого віку, тобто неповнолітніх осіб, більшого значення набуває їхня прихильність до кожного з батьків, сформований спосіб життя, соціальні зв'язки.

Суд враховує психологічний зв'язок дитини з кожним із батьків, можливість збереження звичного оточення, відвідування навчального закладу. Прихильність дитини до братів і сестер, інших родичів також береться до уваги при ухваленні рішення.

Судова практика свідчить, що під час вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини ключовим критерієм виступає принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у статті 3 Конвенції ООН про права дитини. Відповідно до цього принципу усі рішення державних органів щодо дітей повинні першочергово враховувати їхній добробут, безпеку та стабільність розвитку.

У судовій практиці України даний принцип отримав подальший розвиток у правових позиціях Верховного Суду України. Так, у низці рішень суд наголошує, що під час вирішення спорів про місце проживання дитини визначальним є не формальна рівність прав батьків, а саме комплексна оцінка обставин, які забезпечують найкращі інтереси дитини, включаючи її безпеку, сталість соціального середовища та психологічну стабільність.

Зокрема, у постанові від 14 лютого 2019 року у справі № 377/128/18 Верховний Суд зазначив, що «визначення місця проживання дитини повинно здійснюватися з урахуванням реальних умов життя кожного з батьків, їхньої участі у вихованні, моральних якостей та ставлення до виконання батьківських обов'язків. Разом із тим, суд підкреслив, що матеріальний фактор не може бути єдиним критерієм при ухваленні рішення» [145].

В умовах воєнного стану в Україні до традиційних критеріїв фактично додається безпековий компонент, який суттєво впливає на оцінку доказів у справах щодо вирішення спорів із визначення місця проживання неповнолітніх осіб. Суди дедалі частіше враховують обставини, пов'язані із загрозою життю та здоров'ю неповнолітньої особи, близькістю до зон бойових дій, можливістю доступу до медичних та освітніх послуг.

Цей підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ, який у своїх рішеннях наголошує на необхідності забезпечення стабільного та безпечного середовища для розвитку неповнолітньої особи. У справі «M.S. v. Ukraine» суд підкреслив, що національні суди повинні здійснювати ретельний аналіз усіх обставин справи, а також забезпечувати баланс між інтересами батьків і потребами дитини, надаючи пріоритет саме інтересам дитини [265].

Аналогічна правова позиція висловлена ЄСПЛ у справі «Neulinger and Shuruk v. Switzerland», де суд зазначив, що принцип найкращих інтересів дитини вимагає комплексної оцінки ситуації, включаючи соціальні, психологічні та безпекові аспекти [268].

У контексті доказування особливе значення мають докази, які підтверджують фактичні умови проживання неповнолітньої особи. До таких доказів можуть належати: висновки органів опіки та піклування; акти обстеження житлово-побутових умов; характеристики з навчальних закладів; довідки про стан здоров'я неповнолітньої особи; психологічні висновки; показання свідків; письмові та електронні докази.

Процесуальний аспект доказування у спорах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи регулюється нормами Цивільний процесуальний кодекс України, які визначають загальні правила подання, дослідження та оцінки доказів у цивільному судочинстві. Відповідно до принципу змагальності сторін кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

Згідно зі статтями 76–81 ЦПК України доказами у цивільному процесі визнаються будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює

наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін. У справах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи доказуванню підлягає комплекс обставин, що характеризують умови життя кожного з батьків, їхню участь у вихованні неповнолітньої особи, психологічний зв'язок із дитиною, а також можливість забезпечення її фізичного, морального та соціального розвитку.

Особливістю доказування у даній категорії справ є те, що суд не обмежується виключно доказами, поданими сторонами, а може активно сприяти з'ясуванню усіх обставин справи. Такий підхід впливає із необхідності забезпечення найкращих інтересів неповнолітньої особи, що вимагає від суду всебічного та повного дослідження доказів.

Важливе процесуальне значення у таких справах має участь органів опіки та піклування. Відповідно до норм СК України суд зобов'язаний залучати орган опіки та піклування до участі у справі та враховувати його письмовий висновок щодо доцільності проживання неповнолітньої особи з одним із батьків. Разом із тим такий висновок не має наперед визначальної сили і підлягає оцінці судом разом з іншими доказами.

Практика Верховного Суду України свідчить, що «висновок органу опіки та піклування повинен бути мотивованим, містити результати обстеження умов проживання кожного з батьків, аналіз психологічного стану дитини та обґрунтування рекомендації щодо її проживання. Неналежне дослідження цих обставин може бути підставою для скасування судового рішення» [148].

Водночас, для дослідження, на нашу думку буде цікавим аналіз позицій, висвітлені у рішеннях Чернівецького апеляційного суду від 05 березня 2026 року та Верховного суду України від 06 травня 2026 року при розгляді спорів щодо місця проживання та виховання дитини, які набули розголосу та резонансу серед громадян України. Так, у справі № 725/9013/25, провадження № 61-3738св26, Чернівецький апеляційний суд та Верховний Суд сформували важливий правовий підхід щодо процесуальної участі

територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) у спорах про визначення місця проживання дитини та встановлення факту її самостійного виховання одним із батьків. Верховний Суд у постанові від 06 травня 2026 року підтвердив, що такі спори, хоча й виникають у сфері сімейних правовідносин, можуть безпосередньо впливати на реалізацію публічно-правових наслідків, пов'язаних із мобілізаційними відносинами, зокрема щодо права на відстрочку від призову, демобілізацію або виїзд за кордон. Саме тому суд визнав допустимою процесуальну активність ТЦК та СП як суб'єкта, права та обов'язки якого потенційно зачіпаються судовим рішенням [127].

На нашу думку, науково-правове значення цієї правової позиції полягає у фактичному розширенні концепції «юридичної зацікавленості» у цивільному процесі. Суд відійшов від вузького приватноправового розуміння сімейного спору та визнав, що «встановлення судом факту самостійного виховання дитини не є виключно питанням приватної автономії батьків, а породжує комплексні публічно-правові наслідки у сфері оборони держави» [127]. Таким чином, Верховний Суд фактично сформував міжгалузевий підхід, за яким сімейні правовідносини під час дії воєнного стану оцінюються у взаємозв'язку з інтересами національної безпеки та мобілізаційної системи держави.

Окремої уваги заслуговує те, що суд касаційної інстанції не визнав автоматично правомірною участь ТЦК та СП у всіх сімейних спорах, а фактично обмежив таку участь критерієм наявності реального впливу рішення на публічно-правовий статус особи. Це свідчить про спробу забезпечити баланс між принципом найкращих інтересів дитини, автономією сімейного життя та конституційним обов'язком громадян щодо захисту держави.

У науковому аспекті зазначена справа демонструє трансформацію сучасного цивільного процесу в умовах воєнного стану, тобто судова практика поступово визнає допустимість проникнення публічного інтересу у

сферу приватноправових спорів. При цьому Верховний Суд фактично застеріг суди першої інстанції від формального підходу до задоволення позовів про «самостійне виховання дитини», якщо такі вимоги можуть використовуватись виключно як юридичний механізм отримання мобілізаційних пільг [127].

Отже, враховуючи викладене, правова позиція Верховного суду України у справі № 725/9013/25 свідчить про формування в українському праві нової моделі співвідношення приватного та публічного інтересу в умовах воєнного стану. Верховний Суд фактично визнав, що спори щодо визначення місця проживання дитини та самостійного її виховання можуть мати не лише сімейно-правове, а й публічно-правове значення, оскільки впливають на реалізацію державної мобілізаційної політики. Участь ТЦК та СП у таких справах є допустимою лише за умови доведення безпосереднього впливу судового рішення на компетенцію або обов'язки відповідного органу. Такий підхід відповідає принципу пропорційності та спрямований на недопущення зловживання сімейно-правовими механізмами з метою уникнення виконання конституційного обов'язку щодо захисту держави.

Особливу роль у процесі доказування відіграють письмові та електронні докази, які можуть підтверджувати умови проживання неповнолітньої особи, рівень участі кожного з батьків у її вихованні, а також характер взаємовідносин між батьками та неповнолітньою особою [37]. До таких доказів належать довідки з навчальних закладів, медичні документи, характеристики, документи щодо доходів, а також електронне листування чи інші цифрові матеріали.

У випадках, коли для з'ясування психологічного стану неповнолітньої особи або її прив'язаності до кожного з батьків необхідні спеціальні знання, суд може призначити судову експертизу. Зокрема, у справах зазначеної категорії часто призначаються судово-психологічні експертизи, які дозволяють встановити рівень емоційного зв'язку неповнолітньої особи з

кожним із батьків та оцінити можливий вплив зміни місця проживання на її психоемоційний стан.

Формування єдиних підходів до вирішення спорів стосовно визначення місця проживання неповнолітньої особи значною мірою забезпечується практикою Верховного Суду України, зокрема Касаційного цивільного суду. Аналіз судових рішень 2018–2026 років дозволяє виокремити ключові правові позиції щодо оцінки доказів та встановлення найкращих інтересів неповнолітньої особи [100; 102; 104].

У постанові від 16 листопада 2022 року у справі № 953/6251/21 Верховний Суд наголосив, що «при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини суд має оцінювати всі надані сторонами докази з точки зору їх достатності для встановлення того, яке рішення найбільше відповідає інтересам дитини. У зазначеній справі суд звертає увагу на наявність ризиків для дитини в умовах воєнного стану та дійшов висновку, що її проживання разом з матір'ю відповідає принципу найкращих інтересів дитини» [20].

У постанові від 17 травня 2023 року у справі № 351/611/21 Верховний Суд зазначив, що «у разі досягнення дитиною чотирнадцяти років вона самостійно визначає своє місце проживання, а тому суд не має повноважень вирішувати відповідний спір, якщо дитина вже досягла цього віку» [206].

Важливе значення для формування підходів до доказування має постанова Касаційного цивільного суду від 11 грудня 2023 року у справі № 607/20787/19, у якій наголошено, що «суди повинні враховувати необхідність підтримання стабільних стосунків дитини з обома батьками, оскільки саме такі відносини є важливими для її гармонійного розвитку» [150].

У постанові від 17 квітня 2023 року у справі № 203/3174/22 Верховний Суд зазначив, що «батько або мати, які проживають окремо від дитини, мають право на особисте спілкування з нею, якщо таке спілкування не завдає

шкоди її розвитку, а обмеження такого права повинно бути обґрунтованим і підтвердженим відповідними доказами» [134].

Подальший розвиток правових позицій простежується у постанові від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19, де Верховний Суд наголосив, що «при вирішенні спору між батьками суд може розглянути можливість почергового проживання дитини з кожним із батьків, якщо це відповідає її інтересам та забезпечує збереження зв'язків з обома батьками» [2].

Крім того, у судовій практиці звертається увага на питання юрисдикції у справах з іноземним елементом. Так, наприклад, у постанові Касаційного цивільного суду від 31 липня 2024 року у справі № 760/18630/22 суд зазначив, що «якщо дитина народилася і тривалий час проживала в Україні, українські суди мають юрисдикцію вирішувати спір щодо визначення її місця проживання навіть у випадку тимчасового перебування дитини за кордоном» [47; 143].

Аналіз окремої судової практики свідчить про те, що при вирішенні спорів, пов'язаних із визначенням місця проживання неповнолітньої особи, Верховний Суд послідовно застосовує принцип пріоритетності найкращих інтересів неповнолітньої особи (дитини) та вимагає всебічної оцінки доказів.

Як зазначається у наукових джерелах, у цивільному судочинстві України стандарт доказування визначається положеннями ЦПК України, відповідно до яких суд оцінює докази на підставі внутрішнього переконання, сформованого після всебічного та безпосереднього дослідження наявних матеріалів справи [33, с. 116-120; 37; 119, с. 86-99].

Однак у справах щодо неповнолітніх осіб застосовується специфічний підхід до доказування, що обумовлений необхідністю забезпечення їхніх прав та інтересів. У науковій літературі та судовій практиці такий підхід визначається як «превалювання принципу найкращих інтересів дитини над формальною змагальністю сторін» [37].

Водночас зазначається, що у справах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи суд повинен встановити: фактичні умови

проживання кожного з батьків; рівень участі кожного з них у вихованні неповнолітньої особи; психологічний зв'язок між неповнолітньою особою та батьками; стабільність соціального середовища неповнолітньої особи; безпекову ситуацію у місці проживання, тощо [37].

Отже, особливістю доказування у цій категорії справ виступає активна роль суду у встановленні фактичних обставин, при цьому суд має право витребувати додаткові докази, призначати експертизи, залучати органи опіки та піклування, а також заслуховувати думку неповнолітньої особи.

Здійснюючи порівняльний аналіз судової практики держав Європейського Союзу, вбачається, що підходи до доказування у спрахх щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, тобто дітей у цих державах мають спільний критерій – принцип найкращих інтересів дитини.

Так, наприклад у Німеччині сімейні справи розглядаються сімейними судами відповідно до положень FamFG (Закон про процедуру у сімейних справах та у справах добровільної юрисдикції) [255]. Суд відіграє активну роль у встановленні фактичних обставин, а доказування значною мірою ґрунтується на висновках психологів, соціальних служб та органів опіки. Сімейні суди при вирішенні спорів щодо місця проживання дитини керуються принципом «*kindeswohl*» (благополуччя дитини), який передбачає комплексну оцінку фізичних, психологічних та соціальних факторів. Важливу роль відіграють висновки соціальних служб та психологів.

У Польщі сімейні суди керуються положеннями ЦПК та широко застосовують висновки сімейно-діагностичних центрів, які проводять комплексну психологічну та соціальну оцінку сімейної ситуації [261]. Разом із тим, у Польщі під час розгляду подібних справ значна увага приділяється принципу стабільності середовища дитини, відповідно до якого суди намагаються мінімізувати негативні наслідки зміни соціального оточення.

У Франції сімейні спори вирішуються суддею у справах сім'ї. Французьке процесуальне право передбачає активну участь соціальних служб та можливість проведення судово-психологічної експертизи для

оцінки рівня емоційної прив'язаності дитини до кожного з батьків та потенційного впливу зміни місця проживання на її психоемоційний стан [80, с. 57-123; 212].

Вирішення спорів щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб у національних судах повинно здійснюватися з урахуванням стандартів, сформованих у практиці Європейський суд з прав людини. Такі стандарти ґрунтуються передусім на положеннях статті 8 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя [43]. В контексті сімейних спорів щодо неповнолітніх осіб суд неодноразово наголошував, що втручання держави у сімейні відносини має бути пропорційним, обґрунтованим і базуватися на всебічному дослідженні фактичних обставин справи.

Однією з ключових вимог, сформульованих у практиці ЄСПЛ, є необхідність повного та ретельного дослідження доказів, що характеризують інтереси дитини. Так, у справі «Neulinger and Shuruk v. Switzerland» суд підкреслив, що національні суди повинні здійснювати комплексний аналіз сімейної ситуації, враховуючи емоційні, психологічні та соціальні фактори. При цьому будь-яке рішення щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи повинно ґрунтуватися на оцінці конкретних обставин, а не на формальному застосуванні законодавчих положень [268].

Важливим елементом доказування у справах щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб ЄСПЛ визнає необхідність врахування думки самої неповнолітньої особи. Так, у справі «M. and M. v. Croatia» суд встановив порушення статті 8 Конвенції через те, що національні органи не забезпечили належного врахування позиції неповнолітньої особи під час вирішення спору між батьками щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи. Суд наголосив, що неповнолітня особа повинна мати можливість висловити свою думку у спосіб, який відповідає її віку та рівню розвитку [264].

Разом із тим, окрему увагу ЄСПЛ приділяє якості доказів, використаних національними судами. Так, наприклад у справі «*Sahin v. Germany*» суд підкреслив важливість проведення психологічної експертизи та врахування висновків фахівців щодо взаємовідносин між неповнолітньою особою та батьками. При цьому, суд зазначив, що такі висновки повинні бути належним чином досліджені та оцінені судом, так-як вони можуть мати вирішальне значення для встановлення найкращих інтересів неповнолітньої особи при вирішенні питань та спорів стосовно визначення її місця проживання [273].

Аналогічна позиція була висловлена у справі «*Sommerfeld v. Germany*», де суд констатував наявність порушення Конвенції у зв'язку із тим, що національні суди відмовилися призначити психологічну експертизу без належного обґрунтування. Суд зазначив, що у справах стосовно неповнолітніх осіб національні органи повинні використовувати усі доступні процесуальні механізми для встановлення об'єктивної картини сімейних відносин, з метою подальшого прийняття обґрунтованого рішення у справах про визначення місця проживання неповнолітньої особи [276].

Особливе значення у практиці ЄСПЛ має вимога оперативності судового розгляду у справах стосовно неповнолітніх осіб у справах про визначення місця їх проживання. Так наприклад, у справі «*Hokkanen v. Finland*» суд наголосив, що затягування розгляду сімейних спорів стосовно визначення місця проживання неповнолітніх осіб, може негативно впливати на психологічний стан неповнолітніх осіб та порушувати право на повагу до сімейного життя [256].

Загалом практика ЄСПЛ дозволяє виокремити кілька ключових стандартів доказування у справах щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб: необхідність комплексного дослідження всіх обставин справи; обов'язкове врахування думки неповнолітньої особи залежно від її віку та рівня розвитку; використання спеціальних знань (зокрема

психологічних експертиз); ретельна оцінка висновків соціальних служб та органів опіки; забезпечення оперативності розгляду справи.

Таким чином, практика ЄСПЛ формує важливі орієнтири для національних судів щодо оцінки доказів у спорах між батьками щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб. Дотримання цих стандартів сприяє забезпеченню справедливого судового розгляду та ефективному захисту прав неповнолітніх осіб, а також забезпечує гармонізацію української судової практики з європейськими правовими стандартами.

Принагідно звернути увагу, що сучасні реалії та запровадження воєнного стану в Україні істотно вплинуло на зміст та структуру доказування у спорах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи. Якщо у мирний час ключовими факторами були переважно соціально-побутові умови проживання, рівень матеріального забезпечення та психологічний зв'язок неповнолітньої особи з батьками, то в умовах збройної агресії одним із визначальних критеріїв стає безпека неповнолітньої особи.

Нормативною основою врахування безпекового фактору виступають положення СК України, які зобов'язують суд при вирішенні спорів стосовно неповнолітніх осіб виходити із принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. У контексті воєнного стану зміст цього принципу розширюється та включає необхідність оцінки ризиків для життя, здоров'я та психоемоційного стану неповнолітньої особи [23, с. 589-600].

Важливе значення для формування підходів до оцінки таких доказів має практика Верховного Суду України, який у низці рішень наголошує на необхідності врахування обставин, пов'язаних із безпековою ситуацією в місці проживання неповнолітньої особи, зокрема близькістю до зони бойових дій, можливістю доступу до освітніх і медичних послуг, а також стабільністю соціального середовища.

У зв'язку із зазначеним у судовій практиці сформувалася окрема група доказів для вирішення спорів стосовно визначення місця проживання

неповнолітньої особи, які можна умовно визначити як докази безпекового характеру. До таких доказів, зокрема, належать: документи, що підтверджують статус внутрішньо переміщеної особи; довідки органів місцевого самоврядування щодо безпекової ситуації у відповідному регіоні; інформація про пошкодження або знищення житла унаслідок бойових дій; документи щодо евакуації або тимчасового переміщення неповнолітньої особи; довідки навчальних закладів про можливість або неможливість навчання у відповідній місцевості; медичні документи, що підтверджують необхідність проживання неповнолітньої особи у певних умовах; відомості про перебування неповнолітньої особи за кордоном разом із одним із батьків у зв'язку з воєнними діями та збройною агресією.

Крім письмових доказів, у справах стосовно визначення місця проживання неповнолітньої особи можуть використовуватися також й електронні докази, зокрема офіційні повідомлення державних органів, дані з офіційних інформаційних ресурсів відносно безпекової ситуації у регіоні (на визначеній території), фотоматеріали або відеозаписи, які підтверджують руйнування об'єктів нерухомого майна, зокрема житла, а бо ж небезпечні умови проживання.

Окрему категорію становлять докази, що характеризують психоемоційний стан неповнолітньої особи в умовах бойових дій та воєнного стану. Для встановлення таких обставин суд може призначати судово-психологічну експертизу або враховувати висновки дитячих психологів та соціальних служб. Висновки спеціалістів дозволяють оцінити рівень психологічної стабільності неповнолітньої особи, її адаптацію до нового середовища та можливі наслідки зміни місця проживання.

Значну роль у встановленні безпекових обставин відіграють також висновки органів опіки та піклування. Такі органи проводять обстеження умов проживання кожного з батьків та аналізують, чи відповідають ці умови інтересам неповнолітньої особи з урахуванням безпекової ситуації.

Подібний підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ, який у своїх рішеннях підкреслює, що держава повинна забезпечувати неповнолітнім особам умови, які гарантують їхній фізичний та психологічний добробут. У контексті збройних конфліктів це означає необхідність врахування усіх факторів, що можуть становити загрозу для життя та здоров'я неповнолітньої особи.

Таким чином, у сучасних умовах доказування у спрах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи набуває нових рис. Безпековий фактор поступово перетворюється на один із ключових критеріїв оцінки доказів, що зумовлює необхідність удосконалення процесуальних механізмів дослідження таких доказів та їх нормативного закріплення у законодавстві України [228, с. 374-384].

Сучасна практика вирішення спорів щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб в умовах воєнного стану демонструє трансформацію підходів до доказування. Якщо раніше ключовими були переважно соціально-побутові та матеріальні фактори, то сьогодні все більшого значення набувають безпекові, психологічні та гуманітарні аспекти.

Особливості доказування у вказаних вище спрах в умовах воєнного стану характеризуються розширенням кола обставин, що підлягають встановленню судом. При цьому, до традиційних критеріїв оцінки умов життя батьків та неповнолітніх осіб додається й безпековий фактор, який безпосередньо впливає на забезпечення найкращих інтересів неповнолітніх осіб.

Процес доказування у спрах щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи характеризується підвищеною складністю та багатофакторністю, що зумовлено необхідністю встановлення значної кількості обставин, пов'язаних із забезпеченням найкращих інтересів неповнолітньої особи. В умовах воєнного стану до таких обставин додається безпековий фактор (ризики для життя і здоров'я неповнолітньої особи; доступність освіти та медичної допомоги; можливість забезпечення

стабільного проживання), який суттєво впливає на зміст та оцінку доказів у даній категорії справ.

Порівняльний аналіз свідчить, що у більшості країн ЄС процес доказування у сімейних спорах має інквізиційний характер, тобто суд активно бере участь у встановленні обставин справи. Такий підхід поступово формується і в українській судовій практиці, особливо у спорах щодо дітей [228, с. 374-384].

3.3. Застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні питання щодо визначення її місця проживання

Неповнолітні особи визнаються найменш захищеною категорією населення, забезпечення прав яких виступають насамперед внутрішньою справою кожної держави. Залежно від особливостей кожної окремо взятої країни правове становище неповнолітньої особи може визначатися по-різному. Держави, які приєдналися до Конвенції ООН «Про права дитини» [43; 57], несуть юридичну відповідальність за всі свої дії щодо дітей. Ратифікація Конвенції спричиняє необхідність аналізу обсягу та змісту відповідних норм, оскільки національне законодавство країн-учасниць має відображати положення Конвенції, зокрема принципи пріоритетності інтересів дітей та їх найкраще забезпечення.

Принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у статті 3 Конвенції ООН «Про права дитини» є всеосяжним, комплексним і лежить в основі здійснення усіх прав, зафіксованих у Конвенції. Найкраще забезпечення інтересів дитини виступає фундаментальним правовим принципом тлумачення, заснованому на самопокладеному обмеженні батьківської влади. Разом із тим, принцип найкращих інтересів неповнолітньої особи заснований на визнанні того, що батькам необхідно приймати рішення від імені неповнолітньої особи у зв'язку із нестачею у останньої досвіду та здатності

приймати виважені рішення. Водночас, слід визнати, що стаття 3 Конвенції ООН «Про права дитини» неоднозначно оцінюється дослідниками.

Так, на думку експерта Великобританії в галузі міжнародного права Д. Ван Бюрен (один з авторів тексту проекту Конвенції ООН «Про права дитини»): «поняття найкращих інтересів дитини надає особам, що приймають рішення і визначають державну політику, повноваження замінити рішення будь-кого з батьків дитини своїми власними, за умови, що вони засновані на міркуваннях, пов'язаних із найкращими інтересами дитини, а отже у зв'язку із цим Конвенція ООН «Про права дитини» кидає виклик уявленням, згідно з якими сімейне життя завжди відповідає найкращим інтересам дітей, а батьки завжди здатні вирішити, що краще для їхніх дітей» [259].

Стосовно визначення такого домінуючого критерію при вирішенні питань щодо визначення місця проживання неповнолітніх осіб, як принцип найкращих інтересів неповнолітньої особи, тобто дитини, звертається увага на те, що положення статті 3 Конвенції ООН «Про права дитини» пом'якшені статтями 18 і 19 цієї ж Конвенції, які закріплюють, що: «найкращі інтереси дитини є першочерговою турботою батьків, і що саме батьки несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини» [57]. Разом із тим, положення статті 3 Конвенції ООН «Про права дитини», у певних випадках сприяють захисту дитини від жорстокого поводження та недбалості або неналежному виконанню батьківських обов'язків. Як зазначають багато дослідників, концепція найкращих інтересів дитини має бути не просто чистою юридичною формулюванням, вона потребує більшої об'єктивності та передбачуваності.

Якісно нового змісту набуває застосування принципу найкращих інтересів дитини в умовах воєнного стану, оскільки відбувається у ситуації системних загроз життю, здоров'ю, безпеці та сімейним зв'язкам дитини. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у статті 3 Конвенції ООН «Про

права дитини», повинен тлумачитися у взаємозв'язку з нормами міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи) та статтею 8 Європейської конвенції з прав людини.

Якщо у мирний час оцінка найкращих інтересів дитини (малолітніх та неповнолітніх осіб) передбачає балансування між різними соціальними, психологічними та сімейними факторами, то в умовах війни безпековий компонент об'єктивно набуває пріоритетного значення. Йдеться про: захист життя і фізичної недоторканності усіх фізичних осіб, у тому числі й неповнолітніх та малолітніх осіб; евакуацію громадян, у тому числі й дітей, які були позбавлені батьківського піклування, так як батьки загинули унаслідок бойових дій, та сімей із дітьми, з територій активних бойових дій; забезпечення доступу кожної фізичної особи до медичної допомоги; запобігання депортації або примусовому переміщенню будь-кого з громадян України, особливо дітей та сімей із дітьми.

ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював, що позитивні зобов'язання держави за статтею 8 Конвенції ООН «Про права дитини», включають активні дії, спрямовані на забезпечення ефективного захисту сімейного життя, особливо коли йдеться про вразливі категорії осіб, зокрема малолітніх та неповнолітніх осіб («K. and T. v. Finland» [260]; «Neulinger and Shuruk v. Switzerland» [268]; «Strand Lobben v. Norway» [277]). У контексті війни це означає, що держава зобов'язана не лише утримуватися від свавільного втручання, а й вживати активних заходів для збереження сімейних зв'язків та повернення незаконно переміщених дітей.

У сучасності, принцип найкращих інтересів дитини набув особливої актуальності у зв'язку із масовими випадками депортації та примусового переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій України на територію країни агресора РФ.

Звертається увага на те, що ЄСПЛ у міждержавній справі «Ukraine and the Netherlands v. Russia» [280], суд визнав наявність системних порушень прав, гарантованих Конвенцією ООН «Про права дитини», у контексті дій

Російської Федерації на території України. Хоча справа має комплексний характер, її висновки мають безпосереднє значення для захисту дітей, зокрема щодо: незаконного втручання у сімейне життя; незаконного переміщення дітей, а отже й незаконне визначення місця проживання дітей поза межами України; розлучення дітей із батьками; створення перешкод для возз'єднання сімей, тощо.

У цьому контексті принцип найкращих інтересів дитини виступає не лише оціночним стандартом, а й критерієм міжнародної відповідальності держави. Примусове переміщення, незаконне примусове визначення місця проживання дитини, або ж зміна громадянської ідентичності дитини не може обґрунтовуватися посиланням на її «захист», якщо такі дії здійснюються без згоди законних представників і суперечать її культурній, мовній та національній ідентичності (статті 7, 8, 9 Конвенції ООН про права дитини).

У науковій доктрині обґрунтовано підкреслюється, що концепція «найкращих інтересів дитини» не може зводитися до декларативної юридичної формули. Вона потребує підвищеного рівня об'єктивності, передбачуваності та методологічної визначеності. Разом із тим зауважується, що сама природа принципу найкращих інтересів дитини зумовлює його оціночний характер. Рішення щодо того, що саме відповідає найкращим інтересам конкретної дитини, часто порівнюють із «соломоновим рішенням», оскільки воно вимагає індивідуального підходу та складного балансу конкуруючих факторів.

Конвенція оперує саме категорією «найкращих інтересів», а не «найкращих прав» дитини. Інтереси є ширшим поняттям і виступають підґрунтям для виникнення та реалізації суб'єктивних прав. Перелік чинників, що формують зміст найкращих інтересів, не є вичерпним і визначається у кожній конкретній ситуації. До них, зокрема, належать: думка дитини, позиція членів сім'ї, ризик заподіяння шкоди, потреби дитини, її вік, рівень зрілості, психологічний стан тощо.

Водночас існує ризик зловживання цим принципом, коли держави можуть обґрунтовувати втручання у сімейне життя посиланням на захист найкращих інтересів дитини. Зазначена небезпека частково мінімізується, зокрема, положеннями Африканської хартії про права та добробут дитини, яка прямо забороняє звичаї та практики, шкідливі для добробуту та розвитку дитини [83, с. 80-86].

Аналізуючи положення Конвенції ООН «Про права дитини», необхідно враховувати й об'єктивні межі міжнародно-правового регулювання сімейних відносин. В одному універсальному міжнародному акті практично неможливо визначити вичерпний перелік критеріїв, придатних для застосування у всіх правових системах. Навіть у разі спроби такої деталізації залишилися б невирішеними питання співвідношення різних цінностей і пріоритетів, притаманних окремим державам. Тому Конвенція ООН «Про права дитини» не встановлює ієрархії окремих факторів, що підлягають врахуванню.

Як слушно зазначає Д. Ван Бюрен, гнучкість і дискреційність принципу найкращих інтересів дитини, виступають необхідними умовами для прийняття обґрунтованого рішення у кожній конкретній справі. Водночас така невизначеність ускладнює прогнозування довгострокових наслідків для розвитку неповнолітньої особи та досягнення балансу між короткостроковими і стратегічними інтересами [281].

Невизначеність, притаманна проблемам дітей, ускладнює застосування та знаходження балансу між факторами, що впливають на майбутнє дитини у короткостроковій та довгостроковій перспективі. Насправді надзвичайно складно, якщо не неможливо, зробити загальне прогнозування факторів, які можуть мати довгостроковий вплив на розвиток дитини.

При прийнятті рішень у найкращих інтересах дитини не слід ігнорувати вроджену нездатність будь-якої правової системи (національної, регіональної чи міжнародної) достатньо контролювати не лише сімейні відносини, а й усі міжособистісні відносини, тому слід враховувати

складність довгострокового прогнозування. Відсутність глобального консенсусу стосовно стратегій та моделей виховання у рамках забезпечення найкращих інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб (дітей) особливо виражена у світовій спільноті, де такі відмінності множаться та посилюються. Також немає вказівок щодо визначення критерію, за яким визначається відповідальність за порушення найкращих інтересів дитини.

Наприклад, хоча включення найкращих інтересів дитини як фундаментального принципу здається бажаним, це, здається, породжує більше питань, ніж дає відповідей. У більшості країн сім'ю розглядають як інституцію, здатну самостійно керувати внутрішніми справами. Водночас, спорідненість вважається здатною надавати малолітнім та неповнолітнім особам необхідну підтримку, і втручання держави через професійні послуги не завжди відповідає найкращим інтересам дитини.

На регіональному рівні, принцип найкращих інтересів дитини закріплений у статті 4(1) Африканської хартії «Про права і основи добробуту дитини», відповідно до якої: «у всіх діях, що стосуються дітей, здійснених державними органами або приватними особами, найкращі інтереси дитини мають бути першочерговими» [270, с. 11-30].

Принцип, що найкращі інтереси дитини мають враховуватися у всіх діях, що стосуються дітей, міститься у преамбулі Європейської конвенції «Про права дитини» [40], хоча Конвенція ООН «Про захист прав людини та основних свобод» (Європейська конвенція з прав людини), на жаль, не регулює цей принцип [56]. Проте Європейський суд з прав людини постановив, що: «в інтересах суспільства загалом підтримувати гармонійну систему сімейного права, яка зосереджується насамперед на найкращих інтересах дитини» [283].

Усі держави-члени Ради Європи прийняли статтю 3 Конвенції ООН «Про права дитини», лише дві європейські держави (Німеччина, Люксембург) зробили до неї застереження. Характер їхніх застережень особливо стосується найкращих інтересів дитини. Принципи найкращих

інтересів дитини закріплені в національних системах держав-членів Ради Європи та включені до статті 24 (пункт 2) Хартії основних прав Європейського Союзу [236, с. 67-78].

Хоча принцип найкращих інтересів дитини з юридичної точки зору має застосовуватися у кожному питанні, що стосується дитини, цей принцип не змінює суті закону, а лише змінює спосіб застосування права судом стосовно неповнолітньої особи. Враховуючи найкращі інтереси дитини, суд приділяє особливу увагу побажанням і думкам самої дитини.

Варто зазначити, що так-як ЄСПЛ не будучи апеляційною інстанцією, залишає державам «межу розсуду» (*margin of appreciation*) у питаннях надання оцінки найкращих інтересів дитини. Проте загальним правилом, сформульованим ЄСПЛ виступає презумпція того, що возз'єднання дитини із сім'єю відповідає її найкращим інтересам, а обов'язком держави є сприяння такому возз'єднанню за відсутності обставин, що цьому перешкоджають.

Насправді, відсутність певності у змісті принципу найкращих інтересів дитини може бути сприйнята деякими як позитивна і описана як гнучка, та необхідною для індивідуального підходу, передбаченого у стандарті найкращих інтересів дитини. Водночас з огляду на вимогу правової визначеності доцільним є формування узагальнених орієнтирів щодо факторів, які мають враховуватися судами.

Однією з основних цінностей прав людини є їхня впевненість, оскільки цей принцип явно не закріплений у Європейській конвенції, спосіб, у який він застосовується ЄСПЛ, ускладнює визначення значущості багатьох компонентів, що становлять найкращі інтереси, і випадків, у яких принцип найкращих інтересів дитини буде застосовуватися як фундаментальний принцип.

Слід зазначити, що найкращі інтереси дитини це динамічне поняття, яке охоплює різні цінності, що постійно змінюються. Такі динаміка та постійний розвиток концепції досліджень і розробок часто залишаються поза увагою.

Незважаючи на наявні труднощі у визначенні змісту поняття найкращих інтересів дитини, Комітет ООН з прав дитини ухвалив Загальний коментар № 14 (2013) який визначає найкращі інтереси дитини такі як: матеріальне право; фундаментальний тлумачний принцип; процесуальне правило [42; 57].

Цей документ має надавати цінні рекомендації державам, а також їхнім компетентним органам щодо застосування положень Конвенції ООН «Про права дитини», а також може бути корисним для оцінки становища малолітніх та неповнолітніх осіб як законних власників прав, закріплених у Конвенції.

Цей документ може стати основою для оцінки та визначення найкращих інтересів дитини без спроб визначити, що буде найкраще для дитини в будь-якій ситуації, в будь-який момент. Відповідно до цього загального зауваження, найкращі інтереси дитини не можуть розглядатися на рівні з іншими міркуваннями, тобто вони мають пріоритет над іншими через особливу ситуацію дітей у вигляді залежності, незрілості, юридичного статусу та, часто, неувagi до їхніх поглядів.

У національних правових системах принцип найкращих інтересів дитини імплементується по-різному.

Так, у Франції Касаційний суд визнає пряму дію статті 3 Конвенції ООН «Про права дитини» та здійснює суворий контроль за її застосуванням судами нижчих інстанцій [80, с. 93-105].

Особливий інтерес представляє правове регулювання найкращих інтересів дитини в Румунії, де цей принцип прямо закріплений у Законі «Про захист та просування прав дитини», який містить перелік факторів для оцінки найкращих інтересів [80, с. 76-82; 236, с. 46-79].

Найкращі інтереси дитини повинні дотримуватися батьками дитини, її законними представниками та піклувальниками, і мають переважати у всіх питаннях та рішеннях, що належать до дітей та прийнятих органами публічної влади, уповноваженими приватними організаціями та судами.

У Законі Румунії «Про захист та просування прав дитини» (стаття 2 параграф 5) позначається перелік факторів, які необхідно враховувати при оцінці найкращих інтересів дитини, зокрема: «потреби дитини щодо її психічного, психологічного розвитку, освіти, здоров'я, безпеки, стабільності, ставлення до сім'ї; думка дитини, залежно від її віку та ступеня зрілості; минулого досвіду дитини, особливо зважаючи на випадки жорстокого поводження з нею, зречення від неї, експлуатації або будь-якої іншої форми жорстокого поводження з дитиною, так само як і потенційні майбутні ситуації ризику; можливість батьків чи інших відповідальних осіб забезпечувати потреби дитини; збереження особистих взаємин із особами, до яких у дитини виникло почуття прихильності» [236, с. 46-79].

У Нідерландах принцип не закріплений у Конституції, однак визнається наріжним каменем сімейного права та застосовується Верховним судом як першочергове міркування відповідно до статті 3(1) Конвенції ООН «Про права дитини». Водночас це не означає абсолютної переваги інтересів дитини за будь-яких обставин, а передбачає їх пріоритетне врахування у процесі балансування [80, с. 64-70].

У США, незважаючи на відсутність ратифікації Конвенції ООН «Про права дитини», стандарт «best interests of the child» широко застосовується на рівні законодавства штатів, які деталізують перелік релевантних факторів (здоров'я та безпека дитини, наявність домашнього насильства, стабільність середовища, психологічний стан батьків тощо). Серед таких факторів виділяються: здоров'я, безпека та благополуччя дитини; обов'язок батьків надавати медичну допомогу, одяг, харчування, засоби для існування та емоційну підтримку; наявність домашнього насильства у сім'ї; взаємини дитини з близькими; фізичне та психічне здоров'я батьків або інших піклувальників; справжня чи можлива у майбутньому стабільність соціального оточення дитини. У зв'язку із тим, що стандарт найкращих інтересів дитини не є новим для США, деякі дослідники вважають, що це

може значно полегшити можливу імплементацію Конвенції ООН «Про права дитини» на майбутнє [80, с. 57-64].

Отже, принцип найкращих інтересів дитини має універсальний характер, однак його змістовне наповнення та механізми реалізації варіюються залежно від правової традиції, конституційної моделі та соціокультурного контексту держави. Його динамічність зумовлює необхідність постійного міждисциплінарного аналізу та вдосконалення методології оцінки, що є особливо актуальним в умовах сучасних викликів, зокрема збройних конфліктів та транснаціональних сімейних спорів.

У мирний час в Україні одним із ключових факторів оцінки найкращих інтересів малолітньої та неповнолітньої особи при визначенні місця проживання, виступає стабільність соціального середовища дитини. Проте в умовах масового внутрішнього переміщення цей критерій потребує переосмислення.

Українські суди при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання малолітніх та неповнолітніх осіб дедалі частіше стикаються з такими обставинами, як: вимушене переміщення одного з батьків за кордон; перебування іншого з батьків у лавах Збройних Сил України; проживання дитини на тимчасово окупованій території; розрив усталених соціальних зв'язків.

Верховний Суд у своїй практиці послідовно виходить із того, що принцип найкращих інтересів дитини є визначальним критерієм при вирішенні сімейних спорів стосовно визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої особи, а формальна рівність батьківських прав не може переважати реальний інтерес дитини до безпечного та стабільного середовища. В умовах воєнного стану оцінка безпеки проживання набуває домінуючого значення.

Водночас, Верховний Суд у своїй резолюції підкреслив, що оцінка найкращих інтересів дитини повинна відбуватися за визначеним алгоритмом: визначити ключові елементи, наповнити їх конкретним змістом та зважити їх

взаємний вплив, а також забезпечити правові гарантії реалізації цього принципу на практиці [147].

Разом із тим війна не скасовує обов'язку держави забезпечувати право дитини на збереження сімейних зв'язків. Звертається увага на те, що ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що розлучення дитини із батьками є крайнім заходом, який потребує суворого обґрунтування та пропорційності.

У воєнних умовах виникає складний конфлікт між: необхідністю евакуації малолітньої або неповнолітньої особи з небезпечної території; правом батьків брати участь у вихованні дитини (малолітньої або неповнолітньої особи); потребою у швидкому адміністративному реагуванні.

Саме тут принцип найкращих інтересів дитини набуває процесуального виміру, так-як рішення мають ухвалюватися з урахуванням індивідуальних обставин, із належною мотивацією та можливістю судового перегляду.

Воєнний стан в Україні демонструє, що найкращі інтереси дитини виступають динамічним поняттям, зміст якого змінюється залежно від екстраординарних обставин. Якщо у мирний час пріоритетними можуть бути психологічний комфорт та сталість соціального середовища, то в умовах війни першочерговими стають: фізична безпека дитини; збереження національної та культурної ідентичності дитини; запобігання асиміляції дитини; забезпечення доступу до освіти навіть в умовах переміщення.

У цьому аспекті принцип найкращих інтересів дитини набуває не лише індивідуального, а й публічно-правового виміру, так-як пов'язаний із захистом демографічної та гуманітарної безпеки України.

Водночас, в умовах воєнного стану особливої актуальності набуває потреба у формуванні чіткішої методології оцінки найкращих інтересів малолітньої та/або неповнолітньої особи (дитини) на національному рівні, яка б включала: безпековий критерій (реальний ризик для життя і здоров'я неповнолітньої та малолітньої особи); критерій збереження сімейних зв'язків малолітньої та неповнолітньої особи; критерій стабільності освітнього та

соціального середовища малолітньої та неповнолітньої особи; врахування думки дитини відповідно до її віку та зрілості; недопустимість дискримінації та примусової зміни ідентичності малолітньої та неповнолітньої особи.

Узгодження національної практики із Загальним коментарем № 14 Комітету ООН «Про прав дитини» та стандартами ЄСПЛ сприятиме зменшенню ризиків довільного застосування принципу найкращих інтересів дитини при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини (малолітньої та неповнолітньої особи).

З цього приводу Верховний Суд у своїх рішеннях послідовно виходить із того, що принцип найкращих інтересів дитини: має бути основою судового рішення (зокрема при розгляді спорів про повернення дітей); передбачає обов'язкове врахування думки дитини залежно від її віку та зрілості; потребує системного підходу та оцінювання конкретних елементів у кожній справі.

В умовах повномасштабної війни РФ проти України ці рішення набувають особливого значення так-як: забезпечення безпеки і стабільності дитини має стати пріоритетом у рішеннях судів, зважаючи на ризики, пов'язані з переміщенням, розлученням із сім'єю, евакуацією або втручанням у сімейне життя. Оцінка ризику для дитини, згідно з правозастосовчою практикою Верховного суду України та ЄСПЛ, має враховувати фізичні, психологічні та соціальні фактори, що впливають на розвиток у складних обставинах війни.

Збереження сімейних зв'язків при збереженні безпеки дитини має бути серед ключових критеріїв під час ухвалення рішень судом, з урахуванням міжнародних стандартів ЄСПЛ.

Принцип найкращих інтересів неповнолітньої особи має універсальний характер, однак його змістовне наповнення та механізми реалізації варіюються залежно від правової традиції, конституційної моделі та соціокультурного контексту держави. Динамічність принципу найкращих інтересів неповнолітньої особи зумовлює необхідність постійного

міждисциплінарного аналізу та вдосконалення методології оцінки, що є особливо актуальним в умовах сучасних викликів, зокрема збройних конфліктів та транснаціональних сімейних спорів [221, с. 511-515].

В умовах воєнного стану принцип найкращих інтересів неповнолітньої особи трансформується з універсального оціночного стандарту у комплексний правовий механізм, який поєднує норми міжнародного права стосовно прав людини, міжнародного гуманітарного права та національного сімейного законодавства.

Практика ЄСПЛ формує орієнтири для національних судів, встановлюючи презумпцію на користь збереження та відновлення сімейних зв'язків, вимогу пропорційності втручання у сімейне життя та обов'язок держави вживати позитивних заходів для возз'єднання сім'ї, якщо це не суперечить безпеці та добробуту неповнолітньої особи.

Верховний Суд послідовно визнає пріоритет найкращих інтересів неповнолітньої особи над формальною рівністю батьківських прав. В умовах воєнного стану оцінка безпеки проживання, ризиків для життя і здоров'я, а також можливості забезпечення стабільного розвитку неповнолітньої особи стають визначальними елементами судового розгляду питань щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи.

Необхідним виступає формування чіткішої національної методології оцінки найкращих інтересів неповнолітньої особи при вирішенні питань щодо визначення місця проживання неповнолітньої особи, яка має включати: безпековий критерій; критерій збереження сімейних зв'язків; стабільність освітнього та соціального середовища; обов'язкове врахування думки неповнолітньої особи; недопустимість дискримінації та примусової асиміляції неповнолітньої особи [221, с. 511-515].

Гнучкість принципу найкращих інтересів неповнолітньої особи є водночас його перевагою і ризиком. З одного боку, ця гнучкість забезпечує індивідуалізований підхід; з іншого створює небезпеку довільного

застосування. Тому гармонізація національної практики із стандартами ЄСПЛ є необхідною умовою забезпечення правової визначеності.

Отже, в умовах повномасштабної війни РФ проти України принцип найкращих інтересів неповнолітньої особи при визначенні місця її проживання має не лише індивідуальне, а й системне значення, так-як пов'язаний із протидією незаконній депортації дітей на територію країн агресора РФ, забезпеченням їх повернення, захистом сімейних зв'язків та гарантуванням безпеки в умовах збройної агресії [221, с. 511-515].

3.4. Особливості зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України

Для будь-якої сім'ї дитина виступає найвищою соціальною та правовою цінністю, а забезпечення її прав, свобод і законних інтересів виступають одним із найпріоритетніших завдань держави та сімейного права. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають правовідносини, які виникають у процесі розірвання шлюбу між подружжям, зокрема спори щодо визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої дитини, або ж у разі роздільного проживання батьків у зв'язку із виникнення особливих обставин.

Спори стосовно визначення місця проживання дитини між колишнім подружжям після розірвання шлюбу безпосередньо пов'язані з необхідністю вирішення питання про те, з ким саме із батьків після припинення шлюбних відносин проживатиме дитина, а також із визначенням умов її виховання, розвитку та забезпечення стабільного соціального середовища.

Практика свідчить, що у значній кількості випадків батьки не досягають взаємної згоди щодо визначення місця проживання дитини, що зумовлює звернення до суду як до єдиного ефективного механізму врегулювання відповідного сімейного спору. Судовий розгляд таких категорій справ характеризується підвищеним рівнем дискреції суду та

потребує комплексної оцінки фактичних обставин із урахуванням принципу пріоритетності найкращих інтересів дитини, закріпленого у національному законодавстві та міжнародно-правових актах.

Однією з ключових юридично значущих підстав для визначення або перегляду місця проживання дитини виступають істотні зміни обставин, за яких попередньо встановлені умови проживання перестали відповідати найкращим інтересам малолітньої або неповнолітньої особи. До таких обставин належать, зокрема, зміни у стані фізичного чи психоемоційного здоров'я дитини або батьків, погіршення чи поліпшення житлово-побутових умов, зміна рівня матеріального забезпечення, характер трудової зайнятості батьків, а також їх морально-етичні якості та поведінка у сімейних правовідносинах, а у сучасних реаліях введення в дію воєнного стану, то безпека дитини, яка проживає з батьками на території України, що наближена до зони ведення бойових дій, або ж тимчасово окупованих територіях, тощо.

Крім того, суди беруть до уваги наявність фактів перешкоджання одному з батьків у реалізації права на спілкування з дитиною, зловживання батьківськими правами, створення загроз фізичній або психологічній безпеці дитини, а також негативний вплив сімейного конфлікту на її гармонійний розвиток. Оцінка зазначених чинників здійснюється у сукупності, із залученням висновків органів опіки та піклування, спеціалістів у сфері дитячої психології та соціальної роботи, що дозволяє суду прийняти обґрунтоване та виважене рішення.

Таким чином, визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої особи у судовому порядку є складним багатофакторним процесом, спрямованим на досягнення балансу між правами та обов'язками батьків і забезпечення максимального захисту прав, законних інтересів і добробуту дитини як самостійного суб'єкта сімейних правовідносин.

Проблеми дитинства, сім'ї та виховання належать до найдавніших інститутів сімейного права і не втрачають своєї актуальності, оскільки

відносини всередині сім'ї безпосередньо зачіпають права та законні інтереси кожного з її членів на усіх етапах розвитку суспільства.

У сучасних умовах інститут сім'ї та шлюбу переживає складний період. Цей феномен зумовлений низкою чинників, зокрема: нестійкістю шлюбних відносин, зниженням рівня укладення шлюбів, зростанням кількості розлучень в Україні, введенням воєнного стану, проживанням окремих сімей на тимчасово окупованих територіях, вимушеним роздільним проживанням подружжя у зв'язку з внутрішнім переміщенням у безпечніші регіони, а також проходженням одним із батьків військової служби у лавах Збройних сил України, тощо [178, с. 64-69].

Одним із найбільш несприятливих наслідків руйнування сім'ї є неналежне забезпечення прав та законних інтересів дітей. У сучасних реаліях аналіз наукових досліджень і судової практики дає підстави говорити не лише про значущість питань, пов'язаних із визначенням місця проживання дитини під час розпаду сім'ї, а й про наявність низки проблем у цій сфері.

Перш ніж перейти до аналізу зазначених проблем, доцільно з'ясувати зміст поняття «місце проживання». Так у відповідності до положень статті 29 ЦК України місцем проживання визнається місце, де фізична особа постійно чи тимчасово проживає [8, с. 124-128]. При цьому, місцем проживання неповнолітніх осіб, які не досягли чотирнадцяти років, або фізичних осіб, які перебувають під опікою, визнається місце проживання їхніх законних представників – батьків, усиновлювачів чи опікунів [8, с. 124-128].

При розгляді питання визначення місця проживання дітей при роздільному проживанні батьків, варто зауважити, що в сімейному законодавстві закріплена можливість батьків вирішити проблему, шляхом укладення відповідної домовленості між батьками [67, с. 43-46].

Зазначена домовленість про визначення місця проживання дитини є різновидом цивільно-правового договору та має відповідати загальним вимогам договірного права, зокрема не суперечити нормам СК України. Однак, незважаючи на закріплення правових норм про домовленість,

зазначимо, що у законодавстві відсутні чіткі вимоги щодо форми, механізму дотримання та виконання такої домовленості. Крім того, законодавець не закріпив імперативного порядку внесення змін до цієї домовленості, що створює проблеми в умовах самотійного врегулювання конфліктів між батьками.

Вважаємо, що видається доцільним укладення домовленості про визначення місця проживання дитини у формі договору з нотаріальним посвідченням так само як і договір щодо здійснення батьківських прав, право кожного з батьків на укладання якого закріплено у частині четвертій статті 157 СК України. Закріплення такої домовленості або ж договору на законодавчому рівні сприяло б зниженню ймовірності визнання нотаріально посвідченого правочину, стосовно визначення місця проживання дитини за домовленістю батьків, недійсним в судовому порядку та підвищило б рівень правової визначеності.

Звісно ж, у разі відсутності угоди про визначення місця проживання дитини батьки звертаються до суду. Верховний Суд звертає увагу на те, що «визначення місця проживання малолітньої дитини не тільки істотно вплине на її психофізичний розвиток у дитинстві, а й визначатиме у більшості своїй поведінку дорослої людини у майбутньому, тому необхідно більш виважено підходити до прийняття таких рішень з урахуванням знань фахівців у цій галузі» [112].

Відповідно до постанови Верховного Суду України від 04 серпня 2021 року: «вирішуючи питання про місце проживання неповнолітнього при окремому проживанні батьків у шлюбі, необхідно мати на увазі, що місце проживання дитини визначається виходячи з її інтересів, а також з обов'язковим урахуванням думки дитини» [124]. Аналогічної позиції дотримується і Європейський суд з прав людини, зокрема у рішенні від 27 вересня 2018 року в справі «Y.B. and N.S. v. Belgium», де наголошено, що вік дитини або її вразливе становище не перешкоджають реалізації права на

висловлення власної думки та не знижують значущості цієї думки при визначенні її найкращих інтересів [13, с. 273-277; 284].

Право дитини на висловлення власної думки щодо визначення її місця проживання є одним із ключових особистих немайнових прав, закріплених у статті 12 Конвенції ООН «Про права дитини» [57]. Водночас слід зазначити, що обов'язковість урахування думки дитини при ухваленні судового рішення має диспозитивний характер.

Окрім цього, під час розгляду справ про визначення місця проживання дитини суди враховують вік дитини, її прихильність до кожного з батьків, братів, сестер та інших членів сім'ї, можливість створення належних умов для виховання й розвитку, а також інші обставини, що характеризують умови проживання кожного з батьків [167, с. 204-214].

Отже, у правозастосовчій практиці сформувалася система критеріїв, на підставі яких суд ухвалює рішення на користь тієї чи іншої сторони. Водночас при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини пріоритетним є не лише забезпечення належних матеріальних умов життя, а передусім дотримання найкращих інтересів дитини, як матеріальних, так і духовних.

Важливу роль у вирішенні таких спорів також відіграє діяльність органів опіки та піклування, висновки яких мають суттєве значення для формування позиції суду.

Верховний Суд наголошує на обов'язковій участі органів опіки та піклування у спорах про місце проживання дитини згідно до положень та вимог статті 19 СК України. Їхні висновки є важливим доказом, що базується на обстеженні умов життя, але не має наперед встановленої сили, і суд може не погодитися з висновками органів опіки та піклування, якщо ці висновки суперечать інтересам дитини [146].

Звернемо увагу на те, що однією з проблем, що зустрічаються в науковій юридичній літературі та мають місце у судовій практиці, є дисбаланс прав та обов'язків батьків. Відповідно до частини шостої статті 7,

частини першої статті 141 СК України, батьки мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей [90; 194, с. 15-18, с. 198-199]. Отже, суд при ухваленні рішення про визначення місця проживання неповнолітніх дітей повинен виходити з рівності прав та обов'язків матері та батька.

Водночас, у науковій літературі зазначається, що: «за правової традиції, що склалася ще в давні часи, з урахуванням способу життя, ставлення до інституту шлюбу, до розлучень, суди тривалий час віддавали перевагу матері» [220, с. 80-85]. Відповідно до принципу 6 Декларації ООН «Про прав дитини» малолітня дитина не повинна, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, бути розлученою зі своєю матір'ю. До таких обставин у правозастосовній практиці відносять, зокрема, зловживання матір'ю алкогольними напоями чи наркотичними засобами, вчинення насильства щодо дитини, створення загрози її життю, здоров'ю або моральному розвитку.

Звертається увага на те, що розвиток сімейного та цивільного законодавства України, так само як і законодавства держав – членів Європейського Союзу, відбувався з урахуванням конституційних принципів рівності осіб у правах та утвердження інституту гендерної рівності. У сучасній українській судовій практиці так звана «автоматична перевага матері» при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини відсутня. На зміну «презумпції матері» прийшов підхід, заснований на рівності батьківських прав і обов'язків та безумовному пріоритеті найкращих інтересів дитини.

Раніше дійсно суди, при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини, часто посилалися на положення Декларації ООН «Про прав дитини», де зазначалось, що дитина не має розлучатися з матір'ю. Проте Верховний Суд постановив, що цей принцип застарів і не відповідає сучасній практиці Європейського суду з прав людини, який вимагає однакової оцінки обох батьків та рівності їх прав стосовно дитини, і звертає увагу на головний критерій, яким є саме найкращі інтереси дитини [135].

Водночас, Верховний Суд звернув увагу на те, що: «Декларація прав дитини від 20.11.1959 року, не виступає міжнародним договором у розумінні Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів» та Закону України «Про міжнародні договори України», а також не містить положень стосовно набрання нею чинності, а отже ця Декларація не потребує надання згоди на її обов'язковість Верховною Радою України і виступає частиною національного законодавства України» [135].

Особливе місце у науково-практичному дискурсі займає питання істотних змін обставин при визначенні або зміні місця проживання малолітньої чи неповнолітньої особи. У сімейному праві такі обставини розглядаються як фактичні та юридично значущі зміни, що виникають після укладення домовленості між батьками або після набрання законної сили судовим рішенням і здатні істотно вплинути на забезпечення найкращих інтересів дитини.

На відміну від обставин які є первинними при вирішенні питань про визначення місця проживання дитини, то-як розлучення, зниження матеріального становища, морально-психологічного клімату у сім'ї, окреме проживання батьків, тощо, і які оцінюються судом при вирішенні спору між батьками, особливі зміни обставин характеризуються такими чинниками, як: динамічність (виникають після встановлення місця проживання дитини); істотність (здатні впливати на фізичний, психоемоційний, моральний або соціальний розвиток дитини); правова релевантність (мають значення для перегляду судового рішення чи зміни домовленості між батьками).

У доктрині сімейного права такі зміни часто пов'язуються із принципом «*rebus sic stantibus*», адаптованим до сімейних правовідносин, у межах якого стабільність правового статусу не є самоціллю, а поступається пріоритету забезпечення найкращих інтересів дитини.

У окремих наукових джерелах, на підставі системного аналізу, наводять класифікацію змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини, зокрема: 1) за суб'єктивним

складом, пов'язані із дитиною, з батьками або з третіми особами; 2) за характером змін обставин (негативні; позитивні); 3) за тривалістю змін (тимчасові, довготривалі).

До обставин, пов'язаних із дитиною, відносять вік, стан фізичного та психічного здоров'я, ступінь емоційної прихильності до кожного з батьків та інших членів сім'ї, умови проживання і навчання, а також думку дитини, якщо вона досягла віку та рівня розвитку, що дозволяє її висловити [85, с. 167-169].

Щодо обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини, що пов'язані із її батьками, то до них відносять: здатність забезпечити належне виховання та розвиток дитини, матеріальне становище кожного з них, соціальна поведінка, ставлення до виконання батьківських обов'язків, факти ухилення від участі у вихованні дитини, тощо [84, с. 69-72].

Щодо визначення обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини, що пов'язані із третіми особами, то до них відносять: вплив соціального оточення дитини, сталі соціальні зв'язки, умови навчання у закладах освіти, роль педагогів і вихователів, а також участь органів опіки та піклування [84, с. 69-72].

У межах поділу обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини, на негативні та позитивні, то, у наукових джерелах під негативними обставинами розуміють, звертається увага на те, що під негативними видами обставин, слід розуміти обставини безпекового середовища для дитини (бойові дії, тимчасова окупація, антисоціальна поведінка одного із батьків, незаконне вивезення або намір незаконного вивезення дитини з місця постійного його перебування (наприклад незаконне вивезення українських дітей з території України на територію країни агресора РФ), тощо). Заслуговує інтересу позиція ЄСПЛ щодо оцінки комплексу обставин, включно з прив'язаністю та безпекою дитини, з урахуванням ризиків для здоров'я та добробуту дитини при зміні

місця проживання [278]. У якості позитивних, то визнаються ті обставини, за яких створюються більш сприятливі умови для гармонійного розвитку та реалізації прав дитини [50, с. 27-31].

Стосовно обставин, що впливають на вирішення питання про визначення місця проживання дитини, пов'язаних із тривалістю, то в науковій доктрині зазначається, що довготривале проживання дитини з одним із батьків за відсутності участі іншого у вихованні, то такі обставини можуть суттєво вплинути на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини, у разі вирішення спору між батьками стосовно цього питання, оскільки різка зміна звичного середовища після періоду стабільності здатна завдати дитині психологічної шкоди [8, с. 124-128].

Звертається увага на те, що хоча СК України прямо не містить дефініції «зміни істотних обставин», судова практика виходить із можливості перегляду рішення у разі встановлення нових фактичних даних, що мають істотне значення для захисту прав та інтересів дитини. Зокрема, такими підставами визнаються доведене погіршення умов проживання у того з батьків, з ким дитина проживає; невиконання батьківських обов'язків; зміна життєвих обставин іншого з батьків, що забезпечує кращі умови для розвитку дитини.

Водночас у науковій доктрині обґрунтовано наголошується, що сам факт зміни матеріального становища чи сімейного статусу одного з батьків не є автоматичною підставою для зміни місця проживання дитини без встановлення причинно-наслідкового зв'язку між такими змінами та найкращими інтересами дитини.

Зважаючи на викладене вище, пропонується наступна класифікація особливих змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо визначення місця проживання дитини [223, с. 400-407]. Так, зокрема за наступними критеріями:

1. За суб'єктом відносин:

1) Зміни обставин, пов'язані із малолітньою або неповнолітньою особою – дитиною:

- погіршення або покращення стану здоров'я дитини;
- зміна віку та рівня цивільної дієздатності дитини;
- формування стійких соціальних зв'язків (навчання, оточення) дитини;
- виявлення обґрунтованої позиції дитини щодо місця проживання (висловлювання дитиною своєї думки та побажань стосовно того, із ким із батьків він бажає проживати);

2) Зміни обставин, пов'язані із батьками дитини:

- зміна сімейного стану (розлучення (розірвання шлюбу, окреме проживання батьків, створення нової сім'ї, поява інших дітей);
- втрата або набуття стабільного доходу;
- зміна житлових умов;
- виникнення асоціальної поведінки (алкоголізм, наркозалежність, насильство);

2. За характером змін:

- 1) позитивні зміни, які розширюють можливості належного виховання дитини;
- 2) негативні зміни, що створюють загрозу правам та інтересам дитини;
- 3) нейтральні, які самі по собі не є визначальними, але у сукупності можуть набувати істотного значення.

3. За тривалістю дії:

- 1) тимчасові (короткострокові труднощі, лікування, відрядження);
- 2) тривалі, що мають довготривалий вплив на умови проживання та виховання дитини.

4. Пов'язані із сучасними подіями та змінами:

- 1) вимушене внутрішнє переміщення;
- 2) бойові дії, надзвичайні ситуації;

- 3) добровільна імміграція до іншої держави;
- 4) вимушений виїзд до іншої країни з метою притулку та захисту через збройний конфлікт, переслідування або загрозу життю та здоров'ю;
- 5) зміна безпекового середовища проживання дитини.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої дитини в сучасному сімейному праві України ґрунтується на комплексному поєднанні нормативних приписів, судової практики та доктринальних підходів, центральним елементом яких виступає принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Зазначений принцип має надгалузевий характер і визначає вектор правозастосування незалежно від формальної рівності прав батьків чи стабільності раніше встановленого правового стану [223, с. 400-407].

Участь органів опіки та піклування у спрах про визначення місця проживання дитини є обов'язковою та виконує важливу допоміжну функцію для суду, однак їхні висновки не мають наперед встановленої доказової сили та підлягають критичній оцінці з позицій відповідності інтересам дитини. Суд, здійснюючи оцінку таких висновків, не зв'язаний ними і вправі відступити у разі встановлення їх формального або поверхового характеру.

Обґрунтовано зроблено висновок, що сучасна судова практика України остаточно відійшла від підходу «презумпції матері» при вирішенні спорів щодо дітей. Позиції Верховного Суду та стандарти Європейського суду з прав людини засвідчують утвердження принципу гендерної рівності батьків і необхідність індивідуалізованої оцінки здатності кожного з них забезпечити належні умови для розвитку дитини без дискримінації за ознакою статі.

Встановлено, що істотні зміни обставин у спрах про визначення або зміну місця проживання дитини мають розглядатися як юридично значущі факти, що виникають після ухвалення судового рішення або досягнення домовленості між батьками та здатні істотно впливати на фізичний, психоемоційний, моральний або соціальний розвиток дитини. Такі зміни характеризуються динамічністю, істотністю та правовою релевантністю й

можуть слугувати підставою для перегляду раніше встановленого порядку проживання.

Застосування у сімейних правовідносинах адаптованого принципу «*rebus sic stantibus*» свідчить про пріоритет інтересів дитини над формальною стабільністю судового рішення. При цьому наукова доктрина та судова практика одностайно підкреслюють, що сама по собі зміна матеріального становища або сімейного статусу одного з батьків не може визнаватися достатньою підставою для зміни місця проживання дитини без доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку з покращенням її становища.

Отже, подальший розвиток правозастосовної практики у справах про визначення місця проживання дитини має бути спрямований на посилення індивідуалізованого підходу, ретельну оцінку сукупності обставин та забезпечення балансу між правами батьків і пріоритетом найкращих інтересів дитини, що відповідає як національним правовим стандартам, так і вимогам практики Європейського суду з прав людини [223, с. 400-407].

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження місця проживання дитини за законодавством України. Це дослідження сприяло визначенню поняття та правової природи визначення місця проживання дитини, особливостей реалізації права дитини на визначення місця проживання, а також визначення порядку та правових наслідків визначення місця проживання дитини. Додатково, були розроблені науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних аспектів у питаннях визначення місця проживання дитини в сучасних умовах. На основі проведених досліджень можна зробити наступні висновки:

1. Враховуючи проведений ретроспективний і порівняльно-правовий аналіз розвитку інституту визначення місця проживання дитини свідчить про його поступову трансформацію від патріархальної моделі абсолютної батьківської влади до сучасної гуманістичної концепції, у центрі якої перебуває дитина як самостійний суб'єкт сімейних правовідносин. Еволюція національного та міжнародного законодавства, практика національних судів і ЄСПЛ підтверджують, що визначальним критерієм вирішення спорів щодо місця проживання дитини є забезпечення її найкращих інтересів, які охоплюють не лише матеріальні умови проживання, а й безпеку, психологічний комфорт, стабільність соціального середовища, емоційні зв'язки з батьками та можливість гармонійного розвитку.

2. Встановлено, що сучасна наукова доктрина та судова практика ґрунтуються на принципі найкращих інтересів дитини, який передбачає необхідність комплексного врахування психологічних, соціальних, безпекових та правових факторів під час вирішення відповідних спорів.

В умовах воєнного стану та масового переміщення населення традиційні критерії визначення місця проживання дитини зазнають істотної трансформації, а пріоритетного значення набувають фактори безпеки, стабільності життєвого середовища, психологічного благополуччя дитини та

забезпечення її сталих соціальних зв'язків. З огляду на це подальший розвиток сімейного законодавства України має бути спрямований на вдосконалення механізмів захисту прав дитини, гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами та забезпечення ефективного балансу між правами батьків і найкращими інтересами дитини.

3. Сучасний розвиток правового регулювання у цій сфері характеризується комплексним поєднанням норм сімейного, міжнародного приватного, правозахисного та гуманітарного права, а подальше вдосконалення законодавства України повинно бути спрямоване на забезпечення ефективного механізму захисту прав дитини в умовах воєнних та соціальних викликів, гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами та утвердження людиноцентричної моделі сімейного права, у якій найвищою цінністю виступають права, безпека та добробут дитини.

4. Запропоновано наступна класифікацію етапів розвитку законодавства, які регламентують визначення місця проживання дитини за законодавством України: 1) патріархально-авторитарний етап (Стародавній Рим – Середньовіччя), що характеризується абсолютною владою батька та відсутністю самостійного правового статусу дитини; 2) охоронно-патерналістський етап (XVIII–XIX століття), у період якого держава починає обмежувати батьківську владу та визнавати необхідність захисту дитини; 3) соціально-державницький етап (початок XX століття – кінець радянського періоду), коли визначення місця проживання дитини здійснюється за активної участі державних органів, із домінуванням публічного інтересу; 4) міжнародно-правовий гуманістичний етап (після прийняття Конвенції ООН про права дитини 1989 року). коли пріоритетним стає принцип найкращих інтересів дитини, а сама дитина визнається повноцінним суб'єктом права; 5) сучасний інтеграційний етап (сучасне українське та європейське право), характеризується поєднанням міжнародних стандартів захисту прав дитини,

судового контролю, врахування думки дитини та забезпечення рівності батьків у реалізації батьківських прав.

Водночас, виділено окремий етап сучасного розвитку інституту визначення місця проживання дитини, зокрема: євроінтеграційно-кризовий гуманістичний етап (1991–2026 роки), який слід характеризувати становленням незалежної української моделі захисту прав дитини, інтеграцією міжнародних та європейських стандартів, поступовою гуманізацією сімейного права, трансформацією дитини у центрального суб'єкта сімейних правовідносин, а також адаптацією правового регулювання до сучасних надзвичайних викликів: економічної кризи, революційних подій, пандемії, гібридної війни та воєнного стану. У межах цього етапу додатково виділяються такі підетапи: 1) пострадянський трансформаційний період (1991-2002 роки). збереження радянської моделі та поступова імплементація міжнародних стандартів; 2) кодифікаційно-демократичний період (2002-2013 роки), формування сучасної моделі сімейного права після прийняття СК України; 3) євроінтеграційний гуманістичний період (2014-2021 роки), активне впровадження європейських стандартів захисту прав дитини та практики ЄСПЛ; 4) воєнно-адаптаційний період (2022-2026 роки), переорієнтація правового регулювання на забезпечення безпеки, стабільності та захисту дітей в умовах війни та масового переміщення населення, а також рекодифікація цивільного законодавства України.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що розвиток правового регулювання визначення місця проживання дитини пройшов тривалий еволюційний шлях від концепції абсолютної батьківської влади до сучасної гуманістичної моделі, у центрі якої перебувають права, безпека та найкращі інтереси дитини.

5. Сучасне сімейне право України формується під впливом міжнародних стандартів захисту прав людини та європейської правової традиції, що проявляється у посиленні ролі принципів пропорційності,

рівності батьківської відповідальності, обов'язкового врахування думки дитини та орієнтації на збереження стабільного життєвого середовища дитини. Водночас воєнний стан, вимушене переміщення населення, транскордонна міграція та інші кризові явища суттєво трансформували підходи до визначення місця проживання дитини, актуалізувавши пріоритет фізичної безпеки, психологічної стабільності та безперервності сімейних і соціальних зв'язків.

6. Інститут визначення місця проживання дитини має складну міжгалузеву правову природу та поєднує приватноправові й публічно-правові елементи. Його основною метою є не лише врегулювання спорів між батьками, а передусім забезпечення найкращих інтересів дитини, створення безпечного, стабільного та сприятливого середовища для її фізичного, психічного й соціального розвитку. Аналіз законодавства України, міжнародних стандартів та судової практики свідчить про поступовий відхід від формального підходу до визначення місця проживання дитини та посилення дитиноцентричної моделі правозастосування. Водночас відсутність чітких критеріїв оцінки найкращих інтересів дитини, а також виклики, пов'язані з умовами воєнного стану, обумовлюють необхідність подальшого вдосконалення сімейного законодавства та правозастосовної практики у цій сфері.

7. Запропоновано визначення, як «право дитини на визначення місця проживання – це гарантоване нормами національного та міжнародного права особисте немайнове право дитини, зміст якого полягає у забезпеченні її проживання в такому середовищі, що найбільш повно відповідає її фізичним, психологічним, емоційним та соціальним потребам, реалізується з урахуванням віку та рівня зрілості дитини, ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини та передбачає обов'язок держави і батьків забезпечити баланс між правом дитини на сімейне життя та правами батьків на участь у її вихованні».

Водночас пропонується «право дитини на місце проживання» розуміти як гарантоване міжнародним і національним законодавством особисте немайнове право дитини на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її розвитку середовищі, що визначається з урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, психологічного стану, безпекових умов та необхідності забезпечення сталого зв'язку і спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з обставинами воєнного, гуманітарного чи надзвичайного характеру.

8. Зроблено висновок, що реалізацію права дитини на визначення місця проживання розуміти як врегульований нормами міжнародного та національного права процес забезпечення і практичного здійснення дитиною права на проживання у безпечному, стабільному та сприятливому для її фізичного, психічного, морального й соціального розвитку середовищі, що здійснюється шляхом узгодження, прийняття та виконання рішень батьками, органами опіки та піклування, судом та іншими уповноваженими суб'єктами з обов'язковим урахуванням найкращих інтересів дитини, її думки, віку, рівня зрілості, емоційної прив'язаності, безпекових умов, необхідності підтримання сталих сімейних зв'язків і права на спілкування з кожним із батьків незалежно від факту їх спільного чи окремого проживання, а також незалежно від тимчасового перебування дитини за межами держави у зв'язку з воєнними, гуманітарними чи іншими надзвичайними обставинами.

9. У результаті проведеного дослідження встановлено, що договір про визначення місця проживання дитини є самостійним комплексним інститутом сімейного права, який поєднує принцип свободи договору з імперативним обов'язком держави забезпечувати найкращі інтереси дитини. Доведено, що сучасна модель врегулювання відповідних правовідносин має ґрунтуватися на дитиноцентричному підході, застосуванні медіації, розвитку моделей спільного батьківства та мінімізації конфлікту між батьками.

Виявлено наявність істотних прогалин у національному законодавстві щодо правової природи договору, його істотних умов, порядку виконання та особливостей реалізації в умовах воєнного стану. Обґрунтовано необхідність внесення комплексних змін до сімейного та цивільного законодавства України з урахуванням практики ЄСПЛ і європейських стандартів захисту прав дитини.

10. Зроблено висновок про доцільність формулювання визначення медіації у відповідній сфері. Сімейна медіація у спорах щодо визначення місця проживання дитини є добровільною, конфіденційною та дитиноцентричною позасудовою процедурою врегулювання спору між батьками за участю нейтрального медіатора, спрямованою на досягнення узгодженого рішення щодо проживання, виховання та забезпечення найкращих інтересів дитини із мінімізацією психологічного конфлікту між батьками.

11. Запропоновано класифікацію особливих змін обставин, які впливають на вирішення питання щодо місця проживання дитини, за критеріями суб'єктного складу, характеру змін, тривалості дії та сучасних безпекових факторів тощо.

12. З метою удосконалення правового регулювання доцільним видається внесення комплексних змін до СК та ЦК України, зокрема, пропонується:

1) нормативно закріпити у СК України окремий вид сімейно-правового договору, зокрема договір про визначення місця проживання дитини. Водночас визначити його легальне поняття, правову природу та перелік істотних умов. Крім того, передбачити дотримання обов'язкової письмової форми такого договору з нотаріальним посвідченням;

2) законодавчо закріпити можливість визначення у договорі: порядку особистого та дистанційного спілкування з дитиною; умов тимчасового виїзду дитини за кордон; особливостей реалізації батьківських прав в умовах

воєнного стану; механізмів участі батьків у прийнятті рішень щодо освіти, лікування та психологічної підтримки дитини тощо;

3) встановити спеціальні правила щодо зміни місця проживання дитини у випадках евакуації, внутрішнього переміщення або перебування дитини на тимчасово окупованій території;

4) законодавчо визначити механізми примусового виконання договору у разі недобросовісної поведінки одного з батьків;

5) запровадити обов'язкову інформаційну медіаційну сесію перед зверненням до суду у спрах щодо визначення місця проживання дитини;

6) доповнити цивільне законодавство нормами щодо особливостей укладення та виконання сімейно-правових договорів, які поєднують майнові та особисті немайнові елементи. Водночас, закріпити на законодавчому рівні принцип дитиноцентричності як базовий критерій оцінки змісту та виконання договорів між батьками;

7) узгодити норми СК України та ЦК України стосовно визначення місця проживання дитини (стаття 160 СК України та стаття 29 ЦК України) з метою усунення колізій та забезпечення єдиного підходу;

8) внести зміни тдо ст. 405 ЦК України, прямо передбачивши, що діти (малолітні та неповнолітні особи) мають гарантоване право користування житлом батьків, яке не може бути припинене без урахування їхніх інтересів;

9) запропоновано розширити зміст обов'язку батьків щодо утримання дитини (стаття 180 СК України), включивши до нього обов'язок забезпечення належних житлових умов для дитини;

10) доцільно також посилити гарантії захисту житлових прав дітей у випадках припинення сімейних відносин (розірвання шлюбу, виселення, втрати права користування житлом батьками, тощо), зокрема шляхом встановлення пріоритету права дитини на проживання.

13. В умовах воєнного стану процес доказування у спрах щодо визначення місця проживання дитини набуває підвищеної складності та характеризується розширенням кола обставин, які підлягають встановленню

судом. Поряд із традиційними критеріями оцінки умов проживання, матеріального забезпечення та психологічного зв'язку дитини з батьками, ключового значення набуває безпековий фактор, що охоплює ризики для життя і здоров'я дитини, стабільність соціального середовища, доступ до освіти та медичної допомоги. Аналіз практики Верховного Суду та ЄСПЛ свідчить про поступове формування пріоритету принципу найкращих інтересів дитини над формальною рівністю батьківських прав. Разом із тим, відсутність спеціальних процесуальних механізмів та нормативної конкретизації безпекового критерію зумовлює необхідність удосконалення сімейного та цивільного процесуального законодавства України з урахуванням європейських стандартів захисту прав дитини.

14. Водночас, правова позиція Верховного суду від 06 травня 2026 року у справі № 725/9013/25 свідчить про формування в українському праві нової моделі співвідношення приватного та публічного інтересу в умовах воєнного стану. Верховний Суд фактично визнав, що спори щодо визначення місця проживання дитини та самостійного її виховання можуть мати не лише сімейно-правове, а й публічно-правове значення, оскільки впливають на реалізацію державної мобілізаційної політики. Участь ТЦК та СП у таких справах є допустимою лише за умови доведення безпосереднього впливу судового рішення на компетенцію або обов'язки відповідного органу. Такий підхід відповідає принципу пропорційності та спрямований на недопущення зловживання сімейно-правовими механізмами з метою уникнення виконання конституційного обов'язку щодо захисту держави.

15. У результаті проведеного дослідження встановлено, що принцип найкращих інтересів дитини виступає визначальним критерієм при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання малолітньої або неповнолітньої особи. В умовах воєнного стану цей принцип набуває комплексного характеру та охоплює не лише забезпечення стабільного розвитку дитини, а й гарантування її фізичної безпеки, збереження сімейних зв'язків, національної та культурної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О. Принцип найкращих інтересів дитини під час визначення її місця проживання в умовах воєнного стану. *Університетські наукові записки*. 2026. № 1 (109). С. 44-54. URL: https://www.unz.univer.km.ua/index.php/unz/uk/article/view/109_44-54/pdf.
2. Актуальна судова практика у спорах щодо дітей. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Akt_sud_prakt_Ditu_10_2024.pdf.
3. Актуальні питання, які виникають під час вирішення спорів про визначення місця проживання дитини та розмежування цієї категорії справ від інших. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Vuznach_prog_31_05_2024.pdf.
4. Актуальні проблеми регулювання майнових і немайнових відносин в умовах гібридної війни через призму людиноцентричної цивілістики: монографія / за заг. ред. Є. Харитонova, О. Харитоновой, І. Давидової, О. Сафончик. Одеса: Фенікс, 2025. 512 с.
5. Актуальні проблеми сімейного права: міжнар. наук.-практ. конф., присвяч.ї пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової І. В. (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.). Харків: Право, 2024. 150 с.
6. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 210 с.
7. Аніщенко К. М. Виокремлення основних засад визначення місця проживання дитини в сімейному праві України. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 травня 2023 р.). Вінниця, 2023. С. 358-365.

8. Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 124-128. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7590a314-2221-4238-b823-b11fbec83479/content>.
9. Аніщенко К. М. Проблеми визначення загального та конкретного предметів доказування у справах щодо визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 83. Т.1. С. 161-167.
10. Антошкіна В. К., Кузьменко О. В. Особливості укладення договору про визначення місця проживання дитини, способів участі у її вихованні та утриманні. *Національні інтереси України*. 2015. № 11 (16). С. 603-617. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/31369/31333>.
11. Белікова А. О. Принцип «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці перегляду рішень верховним судом крізь призму рішень ЄСПЛ проти України в сімейних справах та при їх виконанні. *Нове Українське право*. 2025. № 1. С. 145-150.
12. Боднар Т. В. Розвиток сімейно-правової доктрини. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України / за заг. ред. Н.С. Кузнєцової*. Харків: Право, 2013. С. 488-501.
13. Бориславська М. В. Значення рішень Європейського суду з прав людини в сфері сімейних відносин для України. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір: матер. Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.)*. Вінниця, 2019. С. 273-277.
14. Бортник Н. П., Ломакіна О. А. (2024). Категорія «місце проживання» у законодавстві України: поняття та зміст. *Академічні візії*. 2024. Вип. 31. 6 с. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1130>.
15. Брага А. Особливості захисту сімейних прав в Україні та деяких країнах ЄС. *Юридичний вісник*. 2025. Вип. 3. С. 178-185.

16. Булеца С. Б., Іванов Ю. Ф., Ієвіня О. В. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України: станом на 14.02.2014 р. Київ: Вид. дім «Професіонал», 2014. 428 с.
17. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.03. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 516 с.
18. Ватрас В., Костяшкін І. Особливості правового регулювання сімейних відносин кодифікованими актами в Україні та державах західної та центральної Європи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 2. С. 126-135.
19. Велика Палата ВС змінила судову практику у спрах про визначення місця проживання дитини. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/592663/>.
20. Вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Misce_progiv_ditinu.pdf.
21. Водоп'ян Т. В. Особливості дієздатності малолітніх у цивільному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Право*. 2013. № 2 (8). 13 с. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13vtvtpu.pdf>.
22. Волкова І. І. Правова основа механізму захисту прав дітей. *Правові новели*. 2021. № 14. С. 105-112.
23. Волошанівська Т. В. Забезпечення прав та свобод дитини під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 589-600.
24. Волошина І. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2016. 237 с.
25. Гаврилов Р. В. Здійснення та захист права на виховання дитини з тим із батьків, хто проживає окремо від дитини. *Нове українське право*. 2024. № 6. С. 126-131.

26. Гарасимів Т. З., Ліщинська Ю. Ю. Визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86, ч. 2. С. 65-70.
27. Горіславська І. В., Андрощук А. Р. До питання реалізації особистих немайнових прав в умовах карантинних заходів щодо запобігання поширенню на території України COVID-19. *Молодий вчений*. 2020. № 11 (87). С. 290-293.
28. Горобець Н. О. Gemensam vårdnad: досвід Швеції. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XXI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 13-14 вересня 2024 р.)*. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. С. 27-29. URL: https://www.law.vnu.edu.ua/_files/ugd/65dd18_e23dad43c0914e0c99ffac76a351b2a6.pdf.
29. Грицишина Л. В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 139-143. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/24.pdf>.
30. Губаль Ю. В. Концептуальні підходи щодо визначення категорій «дитина» та «права дитини» за вітчизняним та міжнародним законодавством. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 16 (1). С. 33-34.
31. Губанова О. В. Найкраще забезпечення дитини як принцип визначення місця її проживання. *Форум права*. 2020. Вип. 62 (3). С. 18-28.
32. Губанова О. В., Нога П. П. Проблеми визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану в Україні. *Полтавський правовий часопис*. 2023. № 2. С. 19-39.
33. Гусев О. Ю. Співвідношення понять доказів і засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 37 (1). С. 116-120.

34. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

35. Добрянська Н. Встановлення місця проживання дитини Європейським судом з прав людини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 1. С. 51-59.

36. Договірне право: навч.-метод. рек. до семінар. та практ. занять для здоб. вищ. освіти III курсу ден. та заоч. форми навч. / В. Я. Киян та ін. Дніпро: ДДУВС, 2025. 92 с.

37. Доказування та докази в цивільному судочинстві: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. / Н. Ю. Голубєва та ін. Одеса: Фенікс, 2024. 80 с.

38. Доляновська І. М., Сидоренко А. А. Особливості визначення місця проживання дитини в сімейній медіації. *Legal Bulletin*. 2024. № 11. С. 42-49.

39. Дрогозюк К. Б. Правовий механізм захисту прав дітей в умовах гібридної війни. *Захист прав та інтересів особи в умовах реформування приватного права в Україні*: зб. наук. праць учасників круглого столу (м. Київ, 28 лютого 2025 р.). Київ: НаУКМА, 2025. С. 23-27.

40. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 року: ратифіковано Законом України від 03.08.2006 № 69-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.

41. Журавель О. Є. Актуальні питання правового регулювання сімейних відносин в умовах воєнного стану. *Сучасні тенденції розвитку приватно-правових відносин в умовах євроінтеграційних процесів*: матер. Всеукр. наук-практ. конф. (м. Дніпро, 23 листоп. 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 245-246.

42. Загальний коментар № 14 щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини): ухвалений Комітетом ООН з прав дитини на 62-й сесії (14

січня – 1 лютого 2013 р.). URL:
<https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf>.

43. Задорожній О. В., Буткевич О. В. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.*

44. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: зб. нормат.-прав. актів / уклад.: Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай, Ц. В. Оганісян. Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

45. Ізуїта П. О., Гуров О. О. Шляхи рецесії римського права у правовій системі Київської Русі. *Modern scientific journal*. 2023. № 1 (1). С. 15-22.

46. Каптор Н. Ю. Європейські стандарти правового статусу медіатора. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 60. С. 109-112.

47. Касаційний цивільний суд ВС України визнав юрисдикцію суду України у спорі про визначення місця проживання дитини у справі з іноземним елементом. *Верховний Суд*. URL:
<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1650727/>.

48. Кирильчук І. А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. № 1. Т. 34 (73). С. 13-19.

49. Кирильчук І. А. Теоретико-правові аспекти визначення місця проживання дитини в контексті практики Європейського суду з прав людини та національного законодавства України.: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2024. 229 с.

50. Кириченко Т. С. Правові проблеми незаконного вивезення дитини з країни постійного місця проживання. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2019. С. 27-31.

51. Китайка О. В. Конституційні права дитини як основний елемент конституційно-правового статусу дитини. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)*. Одеса: ВД «Гельветика». 2019. Т. 1. С. 336-338.
52. Кізлова О. С., Глиняна К. М. Особливості рецепції римського приватного права у процесі формування сучасного сімейного права України. *Юридичний вісник*. 2025. Вип. 2. С. 51-58.
53. Клим М. І. Дослідження змісту сімейного виховання у Німеччині: соціальний аспект. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10 (3). С. 143-147.
54. Клім С. І. Міжнародно-правові стандарти здійснення процесуальних прав дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 279-281.
55. Комісаренко В. Д. Захист особистих немайнових прав батьків та дітей: досвід Польщі. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. № 4. С. 261-269.
56. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950: ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
57. Конвенція про права дитини від 20.11.1989: ратифіковано Постановою ВР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
58. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
59. Конституція України: наук.-практ. коментар / редкол.: Р. О. Стефанчук, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. Харків: Право, 2024. 1176 с.
60. Конституція України: наук.-практ. коментар: станом на 20 трав. 2018 р. / Я. О. Берназюк, А. Г. Бірюкова, Ю. О. Буглак та ін. Київ: Професіонал, 2018. 296 с.

61. Корнієнко М. К. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини та його застосування у цивільному судочинстві України. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2020. № 1. С. 398-404.
62. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Вид. «Ліра-К», 2014. 628 с.
63. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.
64. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 328 с.
65. Крижевський А. В. Витоки українського шлюбно-сімейного права в контексті рецепції Римо-Візантійського права в Руській державі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 53-60.
66. Кучер В. О. Визначення місця проживання дитини: окремі питання судової практики. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2024. № 2 (72). С. 87-92.
67. Кучеренко О. Особливості визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Вип. 4. С. 43-46.
68. Лаговська Н. В. Імплементация європейських стандартів захисту прав дитини в національне законодавство України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 7-14.
69. Леко Б. А. Медіація в сімейних конфліктах і розлученнях. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 29-32.
70. Лихолат І. Договірний порядок визначення місця проживання дитини в нотаріальній практиці. *Нотаріат України*. 2014. № 12. С. 27-39.
71. Логінова М. В. Проблеми дотримання розумності строків у справах щодо визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. № 92. Т. 1. С. 445-449.

72. Любченко М. О. Право на вільний вибір місця проживання в законодавстві України. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 46 (3). С. 78-84.

73. Мазур В. В., Резвова О. В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Т. 2. С. 49-51.

74. Марченко О. В. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. у 2-х т. Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. Т. 2. 428 с.

75. Мельник О. В. Зміст особистого немайнового права усиновленої дитини на належне сімейне виховання. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 6. С. 39-43.

76. Мельник О. В. Окремі аспекти немайнових правовідносин між батьками та дітьми за сімейним законодавством України. *Правові новели*. 2024. № 23. С. 31-37.

77. Мельник О. В. Особисті відносини між батьками та дітьми: стан дослідження проблеми. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 124-128.

78. Мельник О. В. Правове поняття та характерні особливості інтересів дитини при усиновленні. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2015. № 4 (14). С. 73-76.

79. Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 56. Т. 1. С. 87-90.

80. Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навч. посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. 296 с.

81. Миколаєнко Ю. І. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2018. №5 (17). С. 101-106.

82. Міжнародне приватне право та захист прав людини в умовах військової агресії: зб. тез доповідей та повідомлень за матер. студ. наук. інтернет-конференції (м. Харків, 15 листопада 2022 р.) / за ред. Д. В. Лук'янова. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. 327 с.

83. Мікічурова О. В. Африканська система та механізми захисту прав людини. *Dictum Factum*. 2020. № 2 (7). С. 80-86.

84. Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 69-72.

85. Мінченко А. О. Проблема визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Методологія дослідження проблем цивільного права та процесу*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам. проф. О.А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 167-169.

86. Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297-303. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327050/316863>.

87. Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2018. 462 с.

88. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / упоряд. О. І. Сафончик, В. О. Гончаренко; ред. Є. О. Харитонova. Харків: Одісей, 2006. 552 с.

89. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоний. Київ; Одеса: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.

90. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України: станом на 15.09.2021 / за заг. ред. Д. В. Журавльова. Київ: Вид. дім «Професіонал», 2021. 520 с.

91. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: станом на 15.09.2021 / за заг. ред. В. І. Теремецького. Київ: Вид. дім «Професіонал», 2021. 1158 с.

92. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 7-ме вид., переробл. і допов. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Цюри. Київ: Юрінком Інтер, 2025. Т. 1. 1220 с.

93. Негода О. А. Поняття та сутність цивільно-правового захисту майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2. С. 82-86.

94. Негода О. А. Проблемні питання визначення місця проживання дитини та право дитини на вибір місця проживання за законодавством України. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти*: зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених (м. Суми, 8-9 грудня 2006 року). Суми, 2006. С. 66-69.

95. Некрасова О. В. Договірне регулювання сімейних відносин. *Право України*. 2013. № 10. С. 78-83.

96. Некрасова О. В. Способи захисту прав і інтересів в цивільному та сімейному праві. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XIII регіон. наук.-практ. конференції (м. Львів, 8-9 лютого 2007 р.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 316-318.

97. Нестерцова-Собакарь О. Судовий захист цивільних прав та інтересів дітей за законодавством України. *Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний, освітній та інформаційний виміри*: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 06 черв. 2025 р.). Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 113-116.

98. Огляд останніх правових позицій Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Oglyad_OP_KCS.pdf.

99. Огляд рішень Європейського суду з прав людини щодо права дитини бути почутою та врахування її найкращих інтересів. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_ESPL_pravo_dutunu.pdf.

100. Огляд судової практики Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРС за 2024-2025 роки. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_OP_KCS_2024_2025.pdf.

101. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо вирішення спорів про участь у вихованні дитини Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018 рік – вересень 2022 року. *Верховний Суд*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00972>.

102. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у спорах щодо визначення місця проживання дитини Рішення, внесені до ЄДРСР (грудень 2023 року – січень 2026 року). *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_mistse_prochivannia_dutunu.pdf.

103. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за березень 2026 року. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_03_2026.pdf.

104. Огляд судової практики розгляду цивільних справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, під час дії воєнного стану (коментований) за період 2022 – перше півріччя 2024 року. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_fakt_voen_stan.pdf.

105. Озерський І. В. Юридико-психологічні особливості визначення місця проживання дитини за умов застосування Гаазької конвенції 1980 року в період воєнного стану. *Захист прав та інтересів в умовах європейської інтеграції та реформування приватного права в Україні*: збірник наукових праць учасників круглого столу (м. Київ, 26 лютого 2026 року). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2026. С. 79-84.

106. Ольхова А. В. Принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини у міжнародному гуманітарному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 348-352.

107. Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 24 с.

108. Основи римського приватного права: навч.-метод. посібник для здобувач. передвищої освіти ступеня «фаховий молодший бакалавр». 6-те вид. допов. та переробл. / за заг. ред. К. Глиняної. Одеса: Фенікс, 2023. 140 с.

109. Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 296 с.

110. Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форми навчання / Т. І. Демчук, О. В. Манжосова, Я. С. Мошинська, О. В. Лещенко. Чернівці, 2021. 149 с.

111. Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. Харків: Право, 2008. 224 с.

112. Основні аспекти, пов'язані із вирішенням спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_misce_progiv_malol_dutunu.pdf.

113. Особливості вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Вінницька обласна військова адміністрація*. URL: <https://osite.vin.gov.ua/departament-pravovoho-zabezpechennia-oblderzhadministratsii/61926-osoblyvosti-vyrishennia-sporiv-pro->

vyznachennia-mistsia-prozhyvannia-malolitnoi-dytyny-pid-chas-dii-voiennoho-stanu.

114. Особливості розгляду справ, пов'язаних із захистом інтересів дітей, під час дії воєнного стану (судова практика Верховного Суду). *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_zahist_viina_ditu.pdf.

115. Павлова Ю. В. Почергове проживання дитини з кожним із батьків в Європі та США: досвід для України. *Наука онлайн*. 2020. Вип. 5. С. 1-6. URL: <https://nauka-online.com/publications/jurisprudence/2020/5/pochergove-prozhivannya-ditini-z-kozhnim-iz-batkiv-v-yevropi-ta-ssha-dosvid-dlya-ukrayini/>.

116. Падалка М. А. Євроінтеграція законодавства України у сфері захисту прав дітей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 10. С. 757-760.

117. Пархоменко В. О. Участь органів опіки та піклування при визначенні місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 84. Т. 1. С. 349-353.

118. Підпригора О. А., Харитонов Е. О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

119. Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємство, господарство і право*. 2020. Вип. 4. С. 86-99.

120. Пономаренко О. М. Договірне регулювання сімейних відносин у проєкті ЦК (кодексу приватного права) України: критичний аналіз новел. *Право*. 2026. Вип. 43. С. 9-19.

121. Попов Г. В. Врегулювання сімейних конфліктів та спорів у системі цивільно-правового механізму регулювання сімейних відносин в Україні: застосування медіації. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 144. С. 92-99.

122. Попова А., Тургенєва А. Досвід використання медіації у скандинавських країнах: можливості для вітчизняних медіаційних практик у

галузі соціальної роботи. *Social Work and Education*. 2021. Вип. 8 (2). С. 260-274. URL:

http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/24484/1/Popova_Turgenieva.pdf.

123. Постанова Верховного Суду від 04.03.2026 у справі № 522/14832/21 (провадження № 61-149св26). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=134540456>.

124. Постанова Верховного Суду від 04.08.2021 у справі № 654/4307/19 (провадження № 61-19210св20). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98911478>.

125. Постанова Верховного Суду від 04.12.2024 у справі № 752/14860/23 (провадження № 61-10345св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=123601842>

126. Постанова Верховного Суду від 05.03.2025 у справі № 199/7566/22 (провадження № 61-15717св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125673487>.

127. Постанова Верховного Суду від 06.05.2026 у справі № 725/9013/25 (провадження № 61-3738св26). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=136318730>.

128. Постанова Верховного Суду від 11.12.2023 у справі № 607/20787/19 (провадження № 61-11625сво22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116606725>.

129. Постанова Верховного Суду від 12.06.2023 у справі № 748/1575/22 (провадження № 61-3427св23). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=111486899>.

130. Постанова Верховного Суду від 14.12.2022 у справі № 742/2571/21 (провадження № 61-10119св22). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_14_12_2022_roku_u_spravi_742_2571_21/.

131. Постанова Верховного Суду від 15.06.2022 у справі № 753/572/20 (провадження № 61-21361св21). URL:

https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_15_06_2022_roku_u_spravi_753_572_20_1/?utm_source=Reshenie_v_Zakon&utm_medium=Reshenie_v_Zakon&utm_campaign=Reshenie_v_Zakon.

132. Постанова Верховного Суду від 16.02.2024 у справі № 465/6496/19 (провадження № 61-16408св23). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117043854>.

133. Постанова Верховного Суду від 16.04.2026 у справі № 760/2096/22 (провадження № 61-15424св25). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=136004633>.

134. Постанова Верховного Суду від 17.04.2023 у справі № 203/3174/22 (провадження № 61-11904св22). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=110308527>.

135. Постанова Верховного Суду від 17.10.2018 у справі № 402/428/16-ц (провадження № 14-327цс18). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=77361954>.

136. Постанова Верховного Суду від 18.03.2019 у справі № 215/4452/16-ц (провадження № 61-1145св19). URL: https://protocol.ua/amp/ua/postanova_ktss_vp_vid_18_03_2019_roku_u_spravi_215_4452_16_ts/.

137. Постанова Верховного Суду від 22.01.2025 у справі № 495/432/23 (провадження № 61-17548св23). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/124808752>.

138. Постанова Верховного Суду від 23.12.2020 у справі № 712/11527/17 (провадження № 61-18882св19). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/93835748>.

139. Постанова Верховного Суду від 25.09.2024 у справі № 601/3448/23 (провадження № 61-10316св24). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/122252906>.

140. Постанова Верховного Суду від 25.09.2024 у справі № 754/1447/23 (провадження № 61-6119св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=122135400>.

141. Постанова Верховного Суду від 26.10.2022 у справі № 750/9620/20 (провадження № 61-7187св22). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107011850>.

142. Постанова Верховного Суду від 27.11.2024 у справі № 753/13059/23 (провадження № 61-10009св24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123469177>.

143. Постанова Верховного Суду від 31.07.2024 у справі № 760/18630/22 (провадження № 61-6796св24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120785009>.

144. Постанова Верховного Суду України від 14.12.2016 у справі № 6-2445цс16 (провадження № 757/11568/15-ц). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VS161179>.

145. Постанова Касаційного цивільного суду від 14.02.2019 у справі № 377/128/18 (провадження № 61-44680св18). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/79846507>.

146. Постанова КСЦ Верховного Суду від 15.01.2025 у справі № 760/2096/22 (провадження № 61-8404св24). URL: <https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/760209622>

147. Постанова КІС Верховного Суду від 14.03.2025 у справі № 527/955/24 (провадження № 61-16860св24). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_14_03_2025_roku_u_spravi_527_955_24/.

148. Постанова КІС Верховного Суду від 22.01.2025 у справі № 359/12709/21 (провадження № 61-11055св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=124662661&red=100003a228c64d195be4d5d7f3d5de803f51e3&d=5>.

149. Постанова КЦС Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 754/3063/22 (провадження № 61-928св24). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/119419653>.

150. Постанова КЦС Верховного Суду від 29.01.2025 у справі № 759/8056/22 (провадження № 61-10473св24). URL: https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/_759805622_postanova.

151. Походзіло Ю. М., Силенок К. П. Еволюція правового регулювання шлюбно-сімейних відносин на Українських землях у Х-XIX століттях. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2 (8). С. 1-18.

152. Правова позиція Верховного суду України від 17.10.2018 у справі № 402/428/16-ц. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VSP02240>.

153. Правовий режим воєнного стану в Україні: юридична суть правового режиму воєнного стану; обмеження основних прав і свобод людини під час дії воєнного стану; нормативна база та пов'язані нормативні акти; актуальна судова практика. / за заг. ред. Б. М. Шамрая. Київ: Вид. дім «Професіонал», 2025. 468 с.

154. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

155. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

156. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

157. Проживання батьків за однією адресою не є підставою для відмови у задоволенні позову про визначення місця проживання дитини (дітей) разом з одним із них: судова практика. URL: <https://court.gov.ua/archive/1992171/>.

158. Резвова О. В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Логос*. 2020. Вип. 9. С. 101-106.

159. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... докт. філософії: 081. Київ, 2021. 214 с.

160. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 690 с.

161. Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах: ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 21.01.1998. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf.

162. Римське приватне право: компл. навч.-метод. забезп. дисц. для здобувачів ступеня бакалавра за освіт. програмою «Право» спец. 081 Право / уклад.: О. Н. Владикін. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2025. 164 с.

163. Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України: зб. матер. круглого столу (м. Київ, 4 червня 2024 р.). Одеса: Юридика, 2024. 124 с.

164. Розгон О. В. Договір між батьками про місце проживання дитини. *Юридичний радник*. 2013. № 2 (68). С. 71-84.

165. Розгон О. В. Договори у сімейному праві України: монографія. Київ: Ін Юре, 2018. 302 с.

166. Розгон О. В. Право дитини на місце проживання та механізм його здійснення. *Юридичний радник*. 2012. № 5 (65). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-bf-d1-80-d0-b0-d0-b2-d0-be-d0-b4-d0-b8-d1-82-d0-b8-d0-bd-d0-b8-d0-bd-d0-b0-d0-bc-d1-96-d1-81-d1-86-d0-b5-d0-bf-d1-80-d0-be-d0-b6-d0-b8-d0-b2-d0-b0-d0-bd-d0-bd-d1-8f-d1-82-d0-b0-d0-bc-d0-b5/>.

167. Розгон О. В. Проблемні питання визначення місця проживання дитини до та після розірвання шлюбу її батьків. *МЕН*. 2016. № 5. С. 204-214.

168. Ромовська З. В. Коментар до глави 2 «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів» Сімейного кодексу України. *Науково-практичні коментарі*. 2005. № 8. С. 3-11.

169. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар. Київ: Ін Юре, 2003. 532 с.
170. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник: академічний курс. Київ: Правова єдність, 2009, 500 с.
171. Русавська О. О. Рудольф фон Ієрінг про юридичну конструкцію. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.).* Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 127-130.
172. Сафончик О. І. Вплив римського приватного права на формування інститутів шлюбу та фактичних шлюбних відносин в Україні. *Юридичний вісник.* 2025. Вип. 1. С. 138-145.
173. Сафончик О. І. Позбавлення батьківських прав: проблеми визначення місця проживання неповнолітніх осіб. *Юридичний вісник.* 2025. Вип. 6. С. 111-119.
174. Сафончик О. І. Цивільно-правовий захист житлових прав дітей в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник.* 2025. Вип. 4. С. 157-166.
175. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика: дис. ... докт.юр.наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 480 с.
176. Сафончик О. І. Щодо аналізу сімейного законодавства з метою здійснення класифікації правових наслідків припинення шлюбних відносин. *Юридичний вісник.* 2020. Вип. 1. С. 58-64.
177. Сидоренко Д. І. Право дитини жити та виховуватись у сім'ї: питання змісту та реалізації. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2024. № 13. С. 1-5. URL: <https://scispace.com/papers/pravo-ditini-zhiti-ta-vikhovuvatisia-u-simyi-pitannia-zmistu-6xa53698os64>.
178. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство.* 2023. № 2. Т. 2. С. 64-69.

179. Синельников Є. В. Цивільне судочинство у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини: дис. ... докт. філософії: 081. Київ, 2024. 224 с.
180. Синегубов О. В. Загальні положення здійснення права дитини на сім'ю. *Форум права*. 2013. № 4. С. 367-373.
181. Синегубов О. В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 343 с.
182. Синегубов О. В. Зміст особистого немайнового права дитини на особисте життя. *Наше право*. 2013. № 8. С. 34-38.
183. Сирко М. В. Шлюбно-сімейні відносини за Цивільним кодексом Наполеона Бонапарта. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі: матеріали XXXI Міжнар. істор.-прав. конф. (м. Берегове, 27–30 листоп. 2014 р.)*. Берегове: Ужгород. нац. унт, 2014. С. 400-405.
184. Сівчук А. А. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини: міжнародно-правові засади, національне регулювання та судова практика. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. Вип. 22. С. 1-16. URL: <https://ppdnz.com.ua/index.php/home/article/view/681/578>.
185. Сімейне право України: навч. посібник / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львів. держ. ун-тет вн. справ, 2014. 316 с.
186. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львів. держ. ун-тет вн. справ, 2018. 480 с.
187. Сімейне право України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2004. 400 с.
188. Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
189. Сімейне право: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни: навч. посіб. для студ. / уклад.: А. М. Бежевець. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. 70 с.

190. Сімейне право: навч.-метод. рек. до семінар. занять / В. Я. Киян, Т. В. Ярошевська, Н. М. Обушенко та ін. Дніпро: ДДУВС, 2024. 78 с.
191. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
192. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008. 1248 с.
193. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.
194. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар: станом на 01 січн. 2025 р. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін. Київ: Норма права, 2025. 432 с.
195. Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми: кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонova, О. Харитонovoї, І. Давидової, О. Сафончик. Одеса: Фенікс, 2025. 508 с.
196. Сімейні спори в умовах воєнного стану: практика Верховного Суду. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Simejni_spori_voen_stan.pdf.
197. Сірант М. М. Правові аспекти визначення місця проживання дитини в контексті застосування практики Європейського Суду з прав людини та національного законодавства. *Академічні візії*. 2024. № 27. С. 1-7. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1120/1017>.
198. Собакарь А. О., Нестерцова-Собакарь О. В. Сучасний стан дотримання прав дитини в Україні та передумови використання зарубіжної практики для формування механізму їх адміністративно-правового захисту поліцією. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 48-55.
199. Стефанчук Р. О. Особливості немайнових прав фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Київ: КНТ, 2008. 625 с.

200. Столярчук О. А. Вплив сім'ї на формування самооцінки дитини. Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 13 грудня 2022 року). Київ, 2022. С. 423-426.
201. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2025. 267 с.
202. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. Київ: Міленіум, 2017. 184 с.
203. Ткаченко В. Становлення й розвиток конституційного та законодавчого забезпечення шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. 6. С. 198-204.
204. Трестер Ю. О. До питання аналізу конвенції ООН про права дитини. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 9. С. 156-159.
205. Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
206. Ухвала Другої дисциплінарної палати Вищої Ради правосуддя від 14.05.2025 № 1020/2дп/15-25. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/52356>.
207. Федчишин Н. О., Пермякова О. Г. Роль родини й сімейного виховання в організації освітнього процесу Німеччини і Франції: історія та досвід. *Медична освіта*. 2019. Вип. 1. С. 181-186.
208. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право України: навч. посібник. Одеса: Фенікс, 2018. 598 с.
209. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Механізм цивільно-правового регулювання відносин в умовах пандемії covid-19: антропологічний коректив. *Часопис цивілістики*. 2021. № 44. С. 5-18.
210. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Некіт К. Г. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану: монографія. Одеса: Фенікс, 2023. 336 с.

211. Хлистик М. А. Медіація: досвід європейських країн та перспективи для України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 190-196.
212. Цибульська О. Ю. Міжнародне сімейне та спадкове право: методичний посібник для магістрів спеціальності 293 «Міжнародне право». Львів: Видавець Кошовий Б.-П.О., 2023. 30 с.
213. Цивільне і сімейне право України: навч.-практ. посібник / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар та ін. Харків: ТОВ «Одіссей», 2003. 640 с.
214. Цивільне право: навч.-метод. реком. до семінар. занять (для здоб. вищ. освіти II курсу заоч. форми навч.) / В. Я. Киян, Н. М. Обушенко, О. В. Нестерцова-Собакаръ. Дніпро: ДДУВС, 2024. 82 с.
215. Цивільне та сімейне право України: підруч. / за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Київ: Правова єдність, 2009. 968 с.
216. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар. Т. 3. Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS. 2023. 808 с.
217. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар: станом на 01.01.2023 / за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. Київ: Норма права, 2023. 1424 с.
218. Черновалюк Ю. Ю. Деякі аспекти права на виховання за сімейним законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 39. С. 157-162.
219. Черновалюк Ю. Ю. Право особи на сім'ю за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса: Юридична література. 2008. Вип. 43. С. 216–221.
220. Чеховська І. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у порядку цивільного судочинства: аналіз судової практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 80-85.

221. Шайхет О. П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 511-515. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>.

222. Шайхет О. П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 131-133. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/4f94ffee-f159-485e-b28f-5bb1ea70b8ce>.

223. Шайхет О. П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 400-407. URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>.

224. Шайхет О. П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 236-240. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

225. Шайхет О. П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 132-135. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

226. Шайхет О. П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи*: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 136-138. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.30856>.

227. Шайхет О. П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за законодавством

України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 834-840. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>.

228. Шайхет О. П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 374-384. URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>.

229. Шатіло В. А. Окремі питання регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2024. № 4 (74). С. 55-62.

230. Шатіло В. А., Мусієнко А. Д. Конституційні права дитини і міжнародні стандарти їх захисту в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. Вип. 2. С. 64-67.

231. Шершенькова В. А. Правове регулювання сімейних відносин в Україні (70–80-ті рр. ХХ ст.). *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 126-129.

232. Шишка Н. В. Поняття «медіація» як альтернативна форма вирішення спорів: до проблеми праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 297-301.

233. Шишка Р. Б., Бородін І. Д., Мельник О. О. Правові способи захисту дітей в Україні: право на оскарження. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 493-497.

234. Шишка Р. Б., Христиниченко Н. П., Глобенко І. О. Сімейні спори: гносеологічний та практичний аспекти у період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87 (4). С. 359-363.

235. Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення: збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 29 жовтня 2021 року) / упор.: В. О. Кучер. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 127 с.

236. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навч. посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.

237. Юровська Г., Даценко В. Врегулювання тимчасового виїзду дитини за кордон через призму дотримання принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини». *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 2 (27). С. 58-76.

238. Act on Proceedings in Family Matters and in Matters of Non-contentious Jurisdiction (Gesetz über das Verfahren in Familiensachen und in den Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit – FamFG) of 17 December 2008. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_famfg/.

239. Brunet L. La résidence alternée : l'évolution récente du droit français à la lumière du droit comparé. Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, 2016. 196 p.

240. Bundesgerichtshof, Beschluss vom 20. März 2019 – XII ZB 530/17 (BGHZ 221, 1). URL: <https://openjur.de/u/2171543.html>

241. Burgerlijk Wetboek (Dutch Civil Code) of 26 April 1991. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Netherlands-Dutch-Civil-Code-Marriage-1992-eng.pdf>.

242. Cassazione civile, Sez. I, sentenza n. 22022 del 24 luglio 2023. URL: <https://simpliciter.ai/app/search/public/giurisprudenza/52e1fca8-65fb-5e4b-a2b6-4f97615d8f24/cassazione/>.

243. Child Contact Arrangements in the Netherlands: Restrictions Explained. *Law & More*. URL: <https://lawandmore.eu/child-contact-arrangements-in-the-netherlands-when-can-they-be-restricted/>.

244. Children and Families Act 2014, c. 6. United Kingdom Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/6/contents>.

245. Code civil des Français (Code Napoléon) of 21 March 1804. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>.

246. Codice civile (Civil Code): approved by Royal Decree No. 262 of 16 March 1942, as amended up to Legislative Decree No. 291 of 7 December 2016. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16608>.

247. Corte di Cassazione, Sez. I, 9 May 2025, No. 12284. URL: <https://simpliciter.ai/app/search/public/giurisprudenza/dc8a430f-837e-5367-b042-3bf7b5af7e39/cassazione/>

248. Cour de cassation, civile, Chambre civile 1, 12 juin 2020, No. 19-24.108, Publié au Bulletin. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000042025079/>.

249. Cour de cassation, civile, Chambre civile 1, 2 décembre 2015, No. 14-25.015, Inédit. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000031575622>.

250. Cyprus v. Turkey: Judgment of the European Court of Human Rights of 10 May 2001 (application No. 25781/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>.

251. Davey S. Family law. 10th ed. London: Red Globe Press, 2020. 538 p.

252. Eekelaar J. The importance of thinking that children have rights. *International Journal of Law, Policy and the Family*. 1992. Vol. 6 (1). P. 221-235. URL: <https://doi.org/10.1093/lawfam/6.1.221>.

253. Elsholz v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights of 13 July 2000 (application No. 25735/94). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58763%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58763%22]}).

254. German Civil Code. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB): Article-by-Article Commentary. Vol. 1, Books 1–3 (§§ 1–1296) / ed. by G. Dannemann, R. Schulze ; assistant ed. J. Watson. München : C.H. Beck ; Baden-Baden : Nomos, 2020. 2130 p.

255. Gesetz über das Verfahren in Familiensachen und in den Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit (FamFG) vom 17. Dezember 2008. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/famfg/>.

256. Hokkanen v. Finland: Judgment of the European Court of Human Rights of 23 September 1994 (application No. 19823/92). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57911%22%5D%7D>.

257. Hunt v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of 7 December 2006 (application No. 31111/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-78410%22%5D%7D>.

258. Janvier R. Les parents dysfonctionnement, on place les enfants! De la logique individualisante au débat citoyen: D.E.S.S. «Politiques sociales et stratégies de direction», promotion 1996/1997. 29 p.

259. Journal of International Law and Human Rights. University of Tartu, 2025. 62 p. URL: https://oigus.ut.ee/sites/default/files/2025-12/Issue%203%20-%20UTJILR-FINAL_0.pdf.

260. K. and T. v. Finland: Judgment of the European Court of Human Rights of 27 April 2000 (application No. 25702/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58576%22%5D%7D>.

261. Kodeks postępowania cywilnego: ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-cywilnego-16786199>.

262. Kutzner v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights of 26 February 2002 (application No. 46544/99). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60163%22%5D%7D>.

263. Loizidou v. Turkey: Judgment of the European Court of Human Rights of 18 December 1996 (application No. 15318/89). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58007%22%5D%7D>.

264. M. and M. v. Croatia: Judgment of the European Court of Human Rights of 3 September 2015 (application No. 10161/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156522%22%5D%7D>.

265. M.S. v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of 11 July 2017 (application No. 2091/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-175140%22%5D%7D>.

266. Mamchur v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of 16 July 2015 (application No. 10383/09). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156388%22%5D%7D>.

267. Moscati M. F. Diversity, Equality and Inclusion in Mediation for Family Relations. *Amicus Curiae*. Series 2. Vol. 5 (1). 2023. P. 126-143. URL: <https://journals.sas.ac.uk/amicus/article/view/5665/5330>.

268. Neulinger and Shuruk v. Switzerland: Judgment of the European Court of Human Rights of 6 July 2010 (application no. 41615/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-99817%22%5D%7D>.

269. Parental responsibility - child custody and contact rights. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/family-matters-inheritance/parental-responsibility-child-custody-and-contact-rights_en.

270. Prucnal-Wojcik M., Frantsuz A. The UN Committee on the Rights of the Child and the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child: a comparative perspective. *Pravničnij visnik Universitetu «KROK»*. 2016. Vol. 25. P. 11-30.

271. Re C (A Child) [2018] – Family Law Week case summary. URL: <https://fieldcourt.co.uk/re-c-a-child-2018-ewhc-557-fam-family-law-week/>.

272. Rechtsprechung des Bundesgerichtshofs (BGH), Beschluss vom 01.02.2017 – XII ZB 601/15. URL: <https://www.institut-fuer-menschenrechte.de/menschenrechtsschutz/datenbanken/rechtsprechungsdatenbank-ius-gender-gewalt/detail/bgh-01022017-az-xii-zb-60115>.

273. Sahin v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights of 8 July 2003 (application No. 30943/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61194%22%5D%7D>.

274. Saviny v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of 18 December 2008 (application No. 39948/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-126109%22%5D%7D>.

275. Singer A. Gemensam vårdnad för alla föräldrar — Barnets bästa eller social ingenjörskonst? *Svensk Juristtidning*. 2014. S. 348-356. URL: <https://svjt.se/svjt/2014/348>.

276. Sommerfeld v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights of 11 October 2001 (application No. 31871/96). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59718%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59718%22]}).

277. Strand Lobben and Others v. Norway: Judgment of the European Court of Human Rights of 10 September 2019 (application No. 37283/13). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-195909%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-195909%22]}).

278. T.A. and Others v. Republic of Moldova: Judgment of the European Court of Human Rights of 30 November 2021 (application No. 25450/20). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-213716%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-213716%22]}).

279. Turunen J. Shared Physical Custody and Children's Experience of Stress. *Journal of Divorce & Remarriage*. 2017. Vol. 58. P. 371-392.

280. Ukraine and the Netherlands v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights of 09 July 2025. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-14493%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-14493%22]}).

281. Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child. The Hague: Kluwer Law International, 1998. 435 p.

282. Willenbacher B. Mediation im Familienrecht. *Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede: Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München*. Teilbd. 1 und 2. Frankfurt am Main: Campus Verl, 2006. S. 2324-2331. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/17439/ssoar-2006-willenbacher-mediation_im_familienrecht.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2006-willenbacher-mediation_im_familienrecht.pdf.

283. X, Y and Z v. The United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights of 22 April 1997 (application No. 21830/93). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58032%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58032%22]}).

284. Y.B. and N.S. v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights of 27 September 2018 (application No. 12/2017). URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/crc/2018/en/122480>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шайхет О. П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 400-407. URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>.

2. Шайхет О. П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 511-515. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>.

3. Шайхет О. П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 834-840. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>.

4. Шайхет О. П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 374-384. URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Шайхет О. П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 132-135. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

6. Шайхет О. П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 131-133. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/4f94ffee-f159-485e-b28f-5bb1ea70b8ce>.

7. Шайхет О. П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи*: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 136-138. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.30856>.

8. Шайхет О. П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 236-240. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації доповідалися на: Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір» (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) – дистанційна участь, Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 трав. 2025 р.) – дистанційна участь, Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.) – дистанційна участь.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»,

О. Тодомашак

« 19 » 05 2026 р.

АКТ

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Шайхет Олени Петрівни на тему: «Місце проживання дитини за
законодавством України» в навчальну діяльність Національного
університету «Одеська юридична академія»**

Комісія у складі: *голови* – проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія», Л.М. Кузнецової, декана факультету цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Є.О. Хижняка, завідувача кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія», професора Є.О. Харитонова, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Шайхет Олени Петрівни на тему: «Місце проживання дитини за законодавством України» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право» використовуються у навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного права», «Сімейне право», «Захист цивільних прав», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів, науковців.

Так, були враховані положення дисертації про необхідність розширити обсяг матеріалу, що викладається у рамках навчальних дисциплін «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного права», «Сімейне право», «Захист цивільних прав», зокрема, включити питання щодо розширеного визначення поняття місця проживання дитини, правового статусу дитини, а також порядку визначення місця проживання дитини в сучасних умовах.

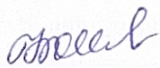
Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі 8 наукових праць:

1. Шайхет О.П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонов, д.ю.н., проф. І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2025. С.132-135 URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>
2. Шайхет О.П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. Міжнар. наук.-практ. конф. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Фенікс, 2025. – Т. 2. С.131-133. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>; <https://doi.org/10.32837/11300.29968>
3. Шайхет О.П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи* : матер. Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 19 трав. 2025 р. / за заг. ред. Є. Харитонов, І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс ; Національний університет "Одеська юридична академія", 2025. 588 с. с. 136-138. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.30856> // URI: <https://hdl.handle.net/11300/30856>
4. Шайхет О.П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонов ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 250 с. с.236-240 // URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>
5. Шайхет О.П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. *Право та державне управління*. 2025. № 3 с. 400-407 URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>
6. Шайхет О.П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11 с. 511-515 URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>
7. Шайхет О.П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за

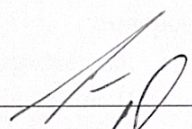
законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6 с. 834-840 URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>

8. Шайхет О.П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 374-384 URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>

Використання зазначених результатів дозволило більш повно та ґрунтовно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати здобувачам Національного університету «Одеська юридична академія» відомості про поняття та правову природу місця проживання дитини, порядок та особливості визначення місця проживання дитини за законодавством України.

Голова комісії: _____ Галина УЛЬЯНОВА

Члени комісії:

_____ Людмила КУЗНЕЦОВА
 _____ Євген ХИЖНЯК
 _____ Євген ХАРИТОНОВ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Начальник Одеського
міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України
Анатолій БУРЯЧЕНКО

«10» 05 2026

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження

Шайхет Олени Петрівни на тему: «Місце проживання дитини за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право.

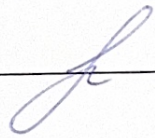
Комісія у складі: начальника Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Буряченка Анатолія Миколайовича*, в.о. заступника начальника Управління - начальника Центрального відділу судової роботи та міжнародної правової допомоги, в т.ч. головний спеціаліст з питань забезпечення діяльності уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Управління судової роботи та міжнародної правової допомоги Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Васильєвої Світлани Олегівни* та головного спеціаліста Центрального відділу судової роботи та міжнародної правової допомоги, в т.ч. головний спеціаліст з питань забезпечення діяльності уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Управління судової роботи та міжнародної правової допомоги Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Санагурської Роксолани Степанівни*, склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження на тему «Місце проживання дитини за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право, впроваджено у процес підготовки працівників Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України.

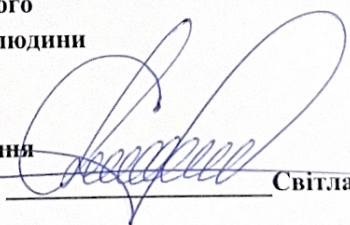
Комісія вважає, що викладені в публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України.

Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. . Шайхет О.П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2025. С.132-135 URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>
2. . Шайхет О.П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. Міжнар. наук-практ. конф. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025

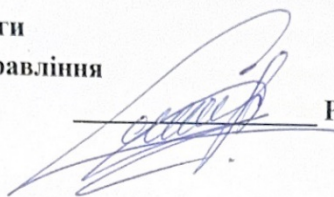
- р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Фенікс, 2025. – Т. 2. С.131-133. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>; <https://doi.org/10.32837/11300.29968>
3. Шайхет О.П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи : матер. Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 19 трав. 2025 р. / за заг. ред. Є. Харитонova, І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс ; Національний університет "Одеська юридична академія", 2025. 588 с. с. 136-138. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.30856>
//
 4. URI: <https://hdl.handle.net/11300/30856>
 5. . Шайхет О.П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонova ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 250 с. с.236-240 // URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>
 6. Шайхет О.П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. Право та державне управління. 2025. № 3 с. 400-407 URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>
 7. Шайхет О.П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 11 с. 511-515 URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>
 8. Шайхет О.П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за законодавством України. Право і суспільство. 2025. № 6 с. 834-840 URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>
 9. Шайхет О.П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. Правові новели. 2025. № 27. С. 374-384 URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>

Начальник Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України **Анатолій БУРЯЧЕНКО**

В.о. заступника начальника Управління-
Начальника Центрального
Відділу судової роботи та міжнародної правової
допомоги, у т.ч. головний спеціаліст з питань
забезпечення діяльності уповноваженого
у справах Європейського суду з прав людини
Управління судової роботи
та міжнародної правової допомоги
Одеського міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України **Світлана ВАСИЛЬЄВА**

Головний спеціаліст Центрального
Відділу судової роботи та міжнародної правової
допомоги, у т.ч. головний спеціаліст з питань
забезпечення діяльності уповноваженого

у справах Європейського суду з прав людини
Управління судової роботи
та міжнародної правової допомоги
Одеського міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України

Роксолана САНАГУРСЬКА

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
 Голова Київського районного суду
 м. Одеси
 С.А. Чванкін
 05 2026 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Шайхет Олени Петрівни на тему: «Місце проживання дитини за законодавством України» в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси

Комісія у складі: заступника голови суду Петренка В.С., судді Скриль Ю.А., судді Куриленко О.М., склала цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Шайхет Олени Петрівни на тему: «Місце проживання дитини за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право доктора філософії використовуються в практичній діяльності суду.

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Київського районного суду м. Одеси. Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Шайхет О.П. Окремі питання визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс. 2025. С.132-135 URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>

2. Шайхет О.П. До питання визначення місця проживання дитини в умовах гібридної війни. Міжнар. наук.-практ. конф. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2025. – Т. 2. С.131-133. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>; <https://doi.org/10.32837/11300.29968>

3. Шайхет О.П. Окремі питання правового регулювання визначення місця проживання дитини в Україні. *Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи*: матер. Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 19 трав. 2025 р. / за заг. ред. Є. Харитонова, І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс; Національний університет "Одеська юридична академія", 2025. 588 с. с. 136-138. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.30856> //

URI: <https://hdl.handle.net/11300/30856>

4. Шайхет О.П. Окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 250 с. с.236-240 // URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

5. Шайхет О.П. До питання особливостей зміни обставин при вирішенні питання щодо місця проживання дитини за законодавством України та окремих країн ЄС. *Право та державне управління*. 2025. № 3 с. 400-407 URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.53>

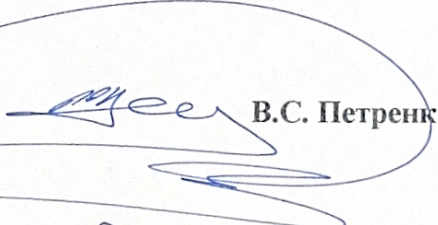
6. Шайхет О.П. Актуальні питання визначення принципу найкращих інтересів дитини як домінуючий критерій при вирішенні питання щодо визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11 с. 511-515 URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/111>

7. Шайхет О.П. Окремі питання трансформації сімейних правовідносин щодо визначення місця проживання дитини за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6 с. 834-840 URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.117>

8. Шайхет О.П. Особливості доказування у спорах щодо визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 374-384 URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.45>

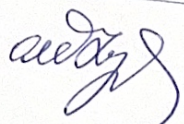
Заступник голови

Київського районного суду м. Одеси

 В.С. Петренко

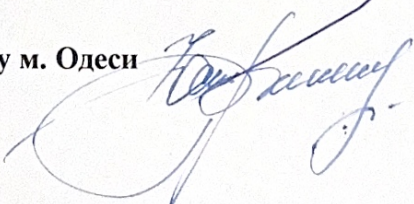
Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 О.М. Куриленко

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 Ю.А. Скриль